

**АЛИЙБЕГ
РУСТАМИЙ
ХОТИРАСИ**

***ОДАМИЙЛИК ВА
ОЛИМЛИК ФАЗИЛАТЛАРИ
МУЖАССАМ ИНСОН***

**"Adabiyot uchqunlari"
Тошкент - 2014**

УЎК: 811.512.133(092)

ББК: 83.3(Ў)6R-92

КБК: 83.3

Алийбег Рустамий хотираси.

Одамийлик ва олимлик фазилатларини мужас-самлантирган инсон. Хотиралар. Масъул муҳаррир А.Самад. Т.: 2014, 208 б.

Жаҳон илм аҳлига танилган машҳур тилшунос, навоийшунос ва қадимшунос олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Алийбег Рустамий 2013 йилнинг 5 октябрь куни вафот этди. Аммо у жисман вафот этди, холос, унинг илмий асарлари, одамийлик фазилатлари хотирамизда абадий барҳаётдир. Тўпламга Алийбег Рустамийни яқиндан таниган, унинг тафаккур меваларидан баҳраманд бўлган яқинлари, ҳамкасблари, шогирдларининг хотира мақолалари жамланган.

Тўплаб нашрга тайёрловчи:

САИДБЕК ҲАСАН

филология фанлари доктори, профессор.

Масъул муҳаррир:

АСРОР САМАД

Тақризчи:

САНЖАР СОДИҚ,

филология фанлари доктори, профессор

ISBN-978-9943-4319-6-6

© "Adabiyot uchqunlari", 2014

АЛИЙБЕГ РУСТАМИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Алийбег Рустамий 1931 йили Тошкент вилоятининг Янгийўл туманида хизматчи оиласида туғилди. 1955 йилда Ўрта Осиё давлат университетининг шарқ факультетини (ҳозирги Тошкент давлат шарқшунослик институти) тамомлади.

Бўлғуси олим ўз меҳнат фаолиятини 1955 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида илмий ходим сифатида бошлади, дастлаб номзодлик, кейинчалик эса докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ўзбек тили ва адабиётини ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ этиш борасидаги илмий фаолияти учун 1995 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланди.

А.Рустамий ўзининг қарийб 60 йиллик илмий-педагогик фаолияти давомида Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходими, Ўзбекистон Миллий университети доценти, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ҳамда Тошкент давлат шарқшунослик институтининг кафедра мудирини ва профессори каби вазифаларда самарали меҳнат қилиб, илм-фанимизни ривожлантириш, юксак малакали филолог кадрлар тайёрлаш ишига муносиб ҳисса қўшди.

Таниқли олимнинг ўзбек филологияси, шарқшунослик, матншунослик ва таржимашуносликнинг долзарб масалаларига оид монография ҳамда рисоалари, кўплаб илмий-публицистик мақолалари кенг жамоатчиликка яхши маълум. Айниқса, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг бебаҳо меросини чуқур ўрга-

ниш, ижодидаги юсак гуманистик гоъларни эл-юртимиз ўртасида кенг тарғиб этиш борасида А.Рустамийнинг хизматлари алоҳида эътиборга лойиқ. Устоз олим қаламига мансуб "Навоий тилининг грамматик хусусиятлари", "Навоийнинг бадиий маҳорати", "Сўз ҳақида сўз" сингари китоблари, оммавий ахборот воситаларидаги кўплаб маърифий чиқишлари ўзининг илмий тегранлиги ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради.

А.Рустамий Тошкент давлат шарқшунослик институти магистрлик босқичида назарий фанлардан дарс ўтди. Чунончи, лингвистика йўналиши магистрларига "Усмонли турк тили" "Турк адабий тилининг функционал услублари", "Турк тили диалектологияси", "Шарқ мумтоз поэтикаси" сингари фанлардан дарс бериб келган.

А.Рустамий Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Мухтасар" ("Фан" нашриёти, 1971 й.), "Рисолаи волидия" таржима асари ("Ёзувчи" нашриёти, 1991 й.), Комрон Мирзо Девони ("Ёзувчи" нашриёти, 1993 й.), "Мубаййин" рисоласи ("Ислом университети" нашриёти, 2006 й.), Н.Низомиддиновнинг "Буюк бобурийлар тарихи" ("Фан ва технология" нашриёти, 2012 й.), "Бобурийлар даври Ҳиндистон туркий тили ва адабиёти" монографиялари ("Фан ва технология" нашриёти, 2010 й.) нашрларида масъул муҳаррир ва тақризчи сифатида қатнашган.

Ёрқин истеъдод ва тафаккур эгаси бўлган заҳматкаш олим ўз фаолияти мобайнида кўплаб ёшларга устозлик қилди.

Алийбег Рустамийнинг раҳбарлиги остида Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодлари бўйича ўндан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияси муваффақиятли ёқланди.

Академик А.Рустамийнинг мамлакатимиз илм-фанини ривожлантириш борасидаги хизматлари давлатимиз томонидан муносиб тақдирланди. У "Эл-юрт хурмати" ордени билан мукофотланган.

ОЛИМ БЎЛИШ ОДАМ БЎЛИШ ҚИЙИН

Ўзбек халқи "Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин", дейди. Бу мақолнинг ҳикмати шуки, игна билан қудуқ кавласанг, бир жойдан тешиб чиқасан, бинобарин, илм ҳам игна билан қудуқ кавлашдек гап. Бироқ одамийлик фазилатларини касб этмоқ учун ўзни тарбиялашдек машаққатли йўлни босиб ўтмоқ керак. Бу йўл инсондан сабот ва матонат, одоб гўзаллигининг қирраларини эгаллашдек машаққат талаб этади. Алийбек Рустамий шу йўлни босиб ўтган, тасаввуф ақидаси билан айтганда, нафсидан ғолиб чиққан киши эди. Бу бўлимдаги хотиралар ана шу ҳақда.

САИДБЕК ХАСАН,
филология фанлари доктори, профессор

ҚУТЛУФ ОНЛАР ХОТИРАСИ

Мен хотирамда Алийбег аканинг илм-фаннинг турли соҳаларига қўшган ҳиссаси ҳақида ушбу китобда унинг сафдошлари, издошлари ва бошқа олимларнинг хотираларида батафсил ҳикоя қилинаётганлиги боис, Алийбег ака раҳнамолигида хонадонимиз аъзоларининг илм оламига кириб келиши, вояга етиб илм йўлида кўрсатган хизматлари ҳақида кўпроқ гапириб ўтишни ўзимга асосий мақсад қилиб қўйдимки, бундан ўқувчига Алийбег аканинг мураббийлик ва инсонийлик хислатлари ҳам намоён бўлсин!

Алийбег ака биз учун бир умр оталик қилиб келган инсон, меҳрибон ака, ҳам дилкаш дўст, ҳам қалбимизда чуқур из қолдирган истеъдод эгаси эди. Қолаверса, биз бир умр ёнма-ён яшадик, ўқидик ва ишладик.

Отамиз, Ҳасанов Рустамбек, 1900 йилда Тошкент шаҳрида давлат хизматчиси оиласида таваллуд топган. Бобомиз Ҳасанбек ота қурувчи уста бўлиб, бинолардан бирининг қурилиши асносида йиқилиб вафот этган. Ёшлигида етим қолган отамизни бобоси Якуббек ота вояга етказган эканлар. Отамизнинг айтишларича, Якуббек ота Бешёғоч даҳаси ҳокимлигида хизмат қилиб, ёш набираси Рустамбекни 30-йилларда Янгийўлга келиб нон заводига грек (юнон) усталари билан бирга хизматга қўйганлар. Онам, Ҳасанова Машруфа, 1910 йил Уфа шаҳрида туғилган, оталари кулоқ қилинган, Янгийўлга кўчиб келишган. Отам билан онам оила қуришиб, 5 ўғил ва 4 қиз кўришган.

Алийбег ака оиламизда энг тўнғичи, 1931 йил-

нинг 15 май кунда дунёга келган. Рустамбек ота оиласининг тирикчилиги асосан нонвойчилик билан ўтар эди. Шу боис оиланинг деярли барча аъзолари бир умр ота касби билан шуғулланиб келганлар. Айниқса, бу касб билан Алийбег ака, Ботирбек ака ва Каримбек акаларим кўпроқ машғул бўлиб, илмий даражага эга бўлган вақтларида ҳам нонвойчиликни қанда қилмас эдилар. Рустамбек отанинг барча фарзандлари Янгийўл шаҳридаги Алишер Навоий номли ўрта мактабда таҳсил олганлар.

Алийбег Рустамийнинг Ўрта Осиё давлат университетининг шарқ факультетига ўқишга кириши қолган фарзандларнинг ҳам илм-фан, устозлик йўлини танлашлари учун туртки бўлиб хизмат қилган десак, янглишмаган бўламиз. Оиламиздаги тўнғич опамиз Жамила, ўртанча акам Каримбек ва синглим Василалар ҳозирги Жаҳон тиллари университетини, опам Комила билан синглим Ҳалилалар ҳозирги Низомий номидаги Педагогика университетини тугатишиб илм-фан, олий ва ўрта таълим соҳасида самарали меҳнат қилиб келганлар. Ботирбек акам эса мактабни тугатгач, 1957 йили Тошкент Давлат университети Шарқ факультетининг араб бўлимига ўқишга кирган. Мазкур факультетни 1962 йилда битириб, шу йилдан 1970 йилгача Чорсу бозори ёнидаги ўрта мактабда араб тили ўқитувчиси бўлиб, кейинчалик эса, бор умрини илмга бағишлади. Бизнинг оиламиз билан қизиққан дўсту биродарлар, таниш-билиш ва ҳамкасблар Алийбег аканинг исми-фамилияларига қараб сизлар бир ота-онанинг фарзандимисизлар, туғишган бўлсаларинг, нега Алийбег аканинг фамилиялари Рустамов, деган саволни кўп беришади. Ҳақиқат шуки, Алийбег ака Рустамбек отамизнинг номларини оила номи сифатидаги давомийлигини таъминлаш мақсадида ота исмини фамилия қилиб олган.

Фан оламига Алийбег Рустамий, Эргаш Фозилов, Ориф Усмонов, Нишоналиев, Ботирбек Ҳасанов каби ўнлаб бўлажак академиклар, фан докторлари ва ном-

зодларини етиштириб берган Тошкент вилояти Янгийўл шаҳри, Алишер Навоий номли ўрта мактабда мен ҳам ўн йил мобайнида таҳсил олиб, уни 1962 йил тугатгач, химия ва математика соҳаси бўйича мутахассис бўлишни орзу қилган эдим. Лекин тақдир тақозоси билан ўша йили ТошДУ (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) Шарқ факультетининг араб бўлимига ўқишга кирдим.

Талабалик йилларида мен акаларим Ботирбек Ҳасанов ва Каримбек Ҳасановлар билан акам - Алийбег Рустамийникида турар эдик. Акамнинг бой кутубхонасидан беармон фойдаланардим. Факультетни имтиёзли диплом билан тугатдим ва шу ерда араб тилидан дарс бера бошладим.

1967 йил Алийбег аканинг кутубхонасидаги китоблар орасидан Ҳамид Сулаймоннинг докторлик диссертацияси автореферати қўлимга тушиб қолди. Уни мароқ билан ўқиб чиққанимдан сўнг, акамга:

— Ҳамид Сулаймонга шогирд тушсам, соҳамга мувофиқ бўладими? — деб сўрадим.

— Ҳамид Сулаймон машҳур олим ва фидойи инсон. Ҳозир у киши Адабиёт музейи ташкил қиляпти. Айни сенга ўхшаш шарқшунос, арабшунос, кейинчалик қўлёзмалар билан ишлаб кетадиган мутахассисга муҳтож. Шогирд тушсанг, зап яхши иш бўлур эди, — дедилар.

Кейин маълум бўлишича, Ҳамид Сулаймон зилзиладан шикастланган ҳозирги Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи биносини қайта тиклаб, уни Алишер Навоийнинг 525 йиллик тўйи кунига очишга, маърифат маскани — бой ўзбек адабиёти тарихини намойиш қиладиган машҳур даргоҳга айлантиришга бор кучи ва илмий салоҳиятини сафарбар қилган фидойи инсон, машҳур навоийшунос олим, фаннинг етук ташкилотчиларидан бири, халқ тили ва дилига тушган, ўзининг бутун ҳаёти, борлигини фан ва маданият тараққиётига бағишлаган, ватанга садоқат, муҳаббат ва ҳалол меҳнат намунасини кўрсатган ажойиб қалб эга-

ларидан бири экан.

1967 йили музей ходимлари ва раҳбарлари олдида улкан вазифа турар эди. Зилзиладан шикастланган 4 қаватли ҳашаматли бинони музей талабларига мослаш, уни жиҳозлаб, минглаб экспонатлар тайёрлаш, зиёратгоҳ даражасига етказмоқ керак эди. Шу билан бир қаторда, Алишер Навоийнинг тўйига унинг асарларини ўзбек ва рус тилларидаги нашрларини амалга ошириш, радио ҳамда телевидение орқали эшиттириш ва кўрсатувлар уюштириш, халқ орасидан бой қўлэзма меросимизни тўплаб, қўлэзмалар жамғармаси ва Ўзбекистон ёзувчилари архивларини бунёд этиш, ўз навбатида хорижда сақланаётган энг нодир қўлэзмаларнинг нусхаларини Ватанимизга олиб келиб, уларни илм-фан, халқимиз хизматига қўйишдек муҳим ишларни рўёбга чиқариш ишлари бошлаб юборилган эди. Бу катта ва савобли ишларнинг бошида Ҳамид Сулаймон турар эди. Мазкур ишларга Раҳмат Мажидий, Муҳаммадали Юнусов, Босит Қориев, Натан Маллаев, Фатхулла Фанихўжаев, Муҳаммаджон Ҳакимов, Марям Раҳматуллаева, Маҳбуба Қодирова ва бошқа ўнлаб олимлар жалб қилинган эди. Шулар қаторида Алийбег ака ҳам илмий нашрлар устида астойдил ишлар эдилар. Ҳамид Сулаймон у кишига қисқа муддат ичида Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарини рус тилига таржима қилиш вазифасини топширган эди.

Менинг илмий ва илмий-ташкилий фаолиятимнинг бошланиши иш қайнаб турган шундай жўшқин йилларга тўғри келди. Музейда илмий ишлар қизғин. Ростини айтсам, менда бироз кўрқув ҳам пайдо бўлган эди. Қандай қилиб илмий изланишлар олиб бораман, гўё ҳаммадан орқада қолиб кетаётгандай туйиларди менга. Шунда ташвишимни Алийбег акамга айтдим. Улар мени тинчлантириб:

— Сен энди илм оламига кириб келаётган ёш мутахассиссан, ҳали ҳамма изланишлар олдинда турибди. Сен Ҳамид Сулаймондек машҳур олимга шогирд тушдинг, бу инсон сенга илмий ишларда йўл-йўриқ кўрса-

тади. Ҳозирча биринчи қадамни янги маълумотларга суяниб, Навоийнинг "Сабъату абхур" номли лугати ҳақида мақола ёзишдан бошла, — деб менга Ҳамид Ораслининг бу ҳақда чоп этилган мақоласини бердилар.

Мен бу мақолани ёздим. У "Ўзбек тили ва адабиёти" журналида 1968 йили босилиб чиқди. Мен ҳали музей ишига яқиндан киришиб улгурмаган ҳам эдим, домла мени чақириб:

— Саидбек, ўғлим! Эртага Масковга учасиз! У ерда 1, 5, 7-босмаҳоналарда Алишер Навоий асарларининг 10 томлиги, Навоийнинг илк девони, Навоий ҳикматли сўзларининг 8 тилдаги нашри, шундан сўнг Ленинградга бориб Навоийнинг 525 йиллик тўйига значок, медальон ва бошқа қатор юбилей совғаларини тайёрлаш юмушларини амалга оширасиз! Бу ишларнинг бориши тўғрисида ҳар кун менга кўнғироқ қилиб туринг! — деб топшириқ бердилар.

Бир йил мобайнида Москва ва Ленинградда Л.Пеньковский, В.Державин, С.Сомова, М.Спендиарова, С.Н.Иванов, А.Малехова сингари ўнлаб таржимонлар билан бирга ишлаган ҳолда, Алишер Навоий асарларининг 10 томлигини Москвадаги 1-намунавий босмаҳонада, Навоийнинг "Илк девон"и, Музей проспекти, Бобурнинг "Мухтасар" асари, "Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар" альбомларини 5-босмаҳонада, Навоийнинг "Ҳикматли сўзлар" китобини 7-босмаҳонада етти тилда чоп этиш ишларини бажариб, 1968 йилнинг 24 сентябрида, яъни юбилей бошланишига бир кун қолганда, нашрларнинг тиражи поездда Тошкентга келтирилиб, юбилей ҳайъатига топширилди. Музей Алишер Навоийнинг 525 йиллиги 1968 йил 25 сентябрь куни тантанали равишда очилди. Шоир юбилеи муносабати билан мазкур маърифат даргоҳига Алишер Навоий номи берилди.

Юбилей ўтгач, иш янада қизгин тус олди. Жаҳон қўлёзма фондлари ва шахсий кутубхоналарда сақланаётган Шарқ қўлёзма китобларини, айниқса, Ўрта Осиё халқларига алоқадорларини аниқлаш ва микрофильми

ёки фотонусхасини тўплаш мақсадида Афғонистон, Франция, Англия ва Ҳиндистон мамлакатларига археографик экспедициялар ташкил этилди.

1968 йили Ҳамид Сулаймон Алийбег ака билан маслаҳатлашиб менга Франциянинг миллий кутубхонасидан нусхаси олиб келинган Бобурнинг "Аруз рисо-ласи" асарини нашрга тайёрлашни топширди ва бу асарни тадқиқот мавзуи қилиб берди. Мен матн билан талаб даражасида ишлаш тажрибасига ҳали унчалик эга эмас эдим. Бу асар матнини Алийбег аканинг заҳмат чекиб синчковлик билан амалга оширган таҳриридан кейингина матншунослик катта билим, тажриба ва меҳнатталаб илм эканлигини тушуниб етдим.

Шу ўринда Ҳофиз Хоразмий девонининг Ҳиндистондан топилиши тарихига қисқача тўхтаб ўтмоқчиман. Мен домла билан "Саларжанг" музейи қўлёзмалар фондидаги меросни бирма-бир кўздан кечириб, уларнинг тавсифини тузиш билан банд эдик. Шу пайт фонд мудир Раҳматуллохон ичкарига кириб, муқоваси йўқ ва ип билан боғланган, пароканда бир қўлёзмани олиб чиқди:

– Бу сизларнинг тилингизда бўлса керак, бизда бу қўлёзма инвентардан ҳам ўтмаган, – деб қўлимга тутқазди.

Мен қўлёзмани домлага узатдим. Бир оздан сўнг домла ўрниларидан туриб мени кучоқлаб, бу топилма билан табриклаб, ўзларида йўқ хурсанд бўлдилар. Бу Ҳофиз Хоразмийнинг девони эди. Бу девонни Алийбег ака обдон таҳрир қилиб чиққан ва кейинчалик у икки жилда нашр қилинди.

Хўллас, устоз Ҳамид Сулаймон жуда яхши анъанага асос солиб, шунга ўхшаш изланишларни давом эттириш ниҳоятда зарур эканини амалда кўрсатди. Бундан кейин ҳам ана шу анъана музей ходимлари томонидан давом эттирилди, маънавий бойлигимиз бўлган адабий манбаларни бир ерга жам қилиш ва уни халқ мулкига айлантириш ишига катта аҳамият берилди.

Алишер Навоий музейи ташкил топгандан ке-

йинги йилларда (1968-1978) ундаги кўлёмалар фонди арабий, форсий, туркий адабий манбалар ҳисобига тинимсиз бойиб, шарқшунослик илми масканига айланаиб борди. Бу орада у фақат республикамиздагина эмас, балки жаҳон миқёсида ҳам кенг танилди ва шуҳрат топди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ҳамид Сулаймон музей олимларини қандай ишларга жалб қилмасин, уларнинг келажаги илмий тадқиқот ишларини амалга оширишдан иборат эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтар эдилар. Музей олимлари "Шарқ мумтозлари шеърятидан" туркум асарларни чоп қилиш ишига киришдилар. Алийбег ака, Шоислом акалар бу нашрларнинг юқори илмий савияда ҳозирланишига бош-қош бўлдилар. Натижада Шарқ халқлари мумтоз адабиётининг 100 га яқин машҳур вакилларининг сара асарлари кенг китобхонлар оммасига тақдим қилинди.

Кунларнинг бирида Ҳамид Сулаймон олимлар суҳбати даврасида бизнинг оила аъзоларимиз тўғрисида суриштириб қолдилар. Ботирбек ака ҳақида гап борганда, домланинг эътиборлари у кишини Адабиёт музейига ишга таклиф қилишга қаратилган эди. Бу ўринда шуни ҳам эслатиш лозимки, Ҳамид Сулаймон бирор мақсадни амалга оширишга бел боғлар экан, унга ҳамиша алоҳида эътибор берардилар. Домланинг Ботирбек акани ўзларини кўрмасдан туриб ишга таклиф қилганлари хотирамда яхши сақланиб қолган.

Шунда домла:

– Саидбекнинг акаси бўлгандан кейин, ундан ҳам зўр бўлиши табиий. Ботирбекни мактабдан музейга – илм даргоҳига таклиф қиламиз, – дедилар.

Ботирбек аканинг музейга келиши ўзбек адабиёти ёдгорликларини халқ орасидан тўплаш, кўлёмалар фонддини бойитиш, илмий ва илмий ташкилий ишларнинг энг қизғин палласи билан бирга Алишер Навоийни халқ орасида кенг тарғиб қилиш, навоийхонлик кечаларини ўтказиш, музей ходимларининг радио ва телевидение, вақтли матбуотда кенг чиқишлари дав-

рига тўғри келди. Ботирбек ака ҳам бу ишга қаттиқ ва жиддий киришиб кетди.

Ҳамид Сулаймон Ботирбек аканинг, айниқса, ўзбек мумтоз тили, араб, форс-тожик тилларини яхши билганлигидан келиб чиқиб, унинг диққат-эътиборини қўлёзма меросни ўрганиш, қўлёзма ва тошбосма асарларни тўплаш, уларни бирламчи ишловдан ўтказиш, илмий тавсифини тузишга қаратди. Узоқ йиллар мобайнида гуруҳ-гуруҳ олимларни республикамизнинг турли вилоятларига илмий-археографик экспедицияларга юбориб, Ботирбек Ҳасановни уларга раҳбар қилиб тайинларди. Натижада, музей фондига минглаб Шарқ қўлёзмалари ва тошбосма асарлар тўпланди. Уларнинг илмий каталоглари чоп этилиб турди. Излаб топилган ҳар бир янги обида ёки нодир қўлёзма музей ходимларида, шу жумладан, айниқса Ботирбек акада олам-олам шодлик ва бой меросимизга нисбатан фахр туйғуларини уйғотар эди. Бу эса, ўз навбатида, янги режалар ва орзуларга қанот бағишлаб, уни янги кашфиётларга илҳомлантирар эди.

Шу боис домла бошқа шогирдлари қатори Ботирбек Ҳасановнинг ҳам илмий ишларига эътибор қаратиб, Алийбег ака билан бир маслаҳатга келиб, унга Алишер Навоийнинг "Сабъату абҳур" луғати бўйича илмий тадқиқот олиб боришни топширдилар.

Маълумки, Алишер Навоий араб тилини яхши билган ва бу соҳада "Сабъату абҳур" номи билан луғат яратган. Бу луғатнинг еттита қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар Туркиянинг Аёсуфия ва Нур ул-усмония кутубхоналарида сақланаётганлиги ҳақидаги маълумотларни Огаҳ Сиррий Лаванд ўзининг "Навоийнинг асари" номли мақоласида эълон қилган ва бу асарни Навоийга мансуб деган илмий хулосага келган. Ботирбек Ҳасаннинг олдида, энг аввало, бу қўлёзма фотонусхасини қўлга киритиш вазифаси турар эди. Бу муаммо ЮНЕСКО томонидан ўтказилган "Темурийлар даври санъати" халқаро анжуманига келган туркиялик меҳмонларнинг кўмаги орқали ўз ечимини

ни топди.

Симпозиум арафасида Ҳамид Сулаймон мени Москвага хорижий давлатлардан келадиган меҳмонларни кутиб олиб, уларни тўғридан-тўғри Самарқандга юбориш юмушлари билан шуғулланмоқ учун сафарга жўнатдилар. Хорижий мамлакатлардан таклиф қилинган деярли ҳамма меҳмонлар турли расмий идоралар томонидан муносиб кутиб олиниб, Самарқандга кузатиб қўйилди. Симпозиум бошланишига икки кун қолганида, туркиялик икки санъатшунос олималар — Огулман ва Отасой менга юзланиб, симпозиумга ўз ҳисобларидан ғайри расмий ташриф буюрганликларини билдирдилар. Лекин биз уларни расмий меҳмон сифатида қабул қилдик. Барча харажатларни ташкилий кўмита ўз зиммасига олгач, туркиялик меҳмонлар ниҳоятда хурсанд бўлдилар. Бундай меҳмондўстликдан бошлари осмонга етган бу икки олима хайрлашишдан олдин менга:

— Сизлар учун қандай яхшилик қилайлик? — деб қолишди.

Мен дарҳол:

— Бизнинг ҳозир Туркия билан алоқаларимиз яхши эмас, сизлардан нима ҳам сўрардик. Барибир илтимосимиз амалга ошмайди, — дедим.

Шунда улар:

— Илтимосингизни айтинг, бажо келтиришга ҳаракат қилиб кўрамиз, — деб қаттиқ туриб олишди.

Шунда мен Алишер Навоийнинг "Саъбату абхур" луғати қўлёзмаларининг Туркиядаги нусхалари ҳақида сўз очиб, уларга бу қўлёзмаларнинг сақланиш рақамларини ёзиб бердим. Лекин, гапнинг очиғи, бу ишнинг рўёбга чиқишига ҳеч ишонгим келмасди.

Туркиялик ҳамкасбларимиз ваъдаларига вафо қилиб, бу қўлёзмалардан бирининг микрофильмини Бокудаги санъатшунослар орқали ватанимизга юборишга муваффақ бўлдилар ва бу Ботирбек Ҳасан тадқиқоти учун асос бўлди. Натижада, олим 1974 йилда "Алишер Навоийнинг "Саъбату абхур" луғати (филологик тадқиқ)"

мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади. Эндиликда Ботирбек Ҳасан Алишер Навоий асарлари лексикасини ўрганиш ишига астойдил киришди ва 1990 йилда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгашида "Алишер Навоий асарларига тузилган луғатларнинг тузилиш принциплари" мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди ва унинг асосий мазмуни Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти орқали чоп этилган "Жавоҳир хазиналари" монографиясида эълон қилинди.

Бу тадқиқотда адабиётшунос олим Алишер Навоий яратган юксак бадиий ва гоёвий асарлар ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилганлигини алоҳида қайд этиб, Алишер Навоий асарларига тузилган луғатларнинг ўзига хослиги ва уларнинг буюк шоир ижодини тадқиқ этиш жараёнидаги аҳамиятини очиб берди.

Мана шу ўринда Ботирбек ака ҳақида батафсил тўхташимдан асосий мақсад унинг бутун ижодий фаолияти Алийбег аканинг укаларига бўлган меҳрибонлиги ва илм оламида ўзликларини топа олишларидаги беғараз ёрдамини таъкидлаб ўтмоқдан иборатдир. Биз Алийбег ака билан узоқ йиллар илмий ҳамкорлик натижасида шундай юксак илмий даражага ва унвонларга эришдик. Кузатишларим бўйича, шундай хулосага келдимки, Ботирбек ака, агар ҳаёт бўлганларида ўзининг илмий салоҳияти ва иқтидори туфайли Алийбег ака даражасига етиб, янада юксак чўққиларни эгаллаган билимдон ва шуҳратли олимлар қаторидан ўрин олишига ишончим комил эди.

Ботирбек аканинг илмий фаолиятига назар ташлар эканмиз, унинг сўнгги ўн йил ичида, яъни Республикамиз ўз истиқлолига эришган даврда, салмоқли бўлганлигига шоҳид бўламиз. "Фан" нашриёти томонидан 1993 йилда нашр қилинган "Навоий асарлари учун қисқача луғат" китоби ўзининг илмийлиги ва кенг китобхонлар учун зарур бўлган қўлланма сифатида алоҳида диққатга сазовордир. Ушбу луғатга Ботирбек Ҳасан

Алишер Навоий асарларида энг кўп учрайдиган ва шунинг билан бирга ҳозирги замон ўқувчиси учун тушунилиши қийин бўлган қадимий туркий, арабча ва форсча сўзларнинг маъноларига изоҳлар берган. Бу луғатнинг нодир, қадимий қўлёзма луғатлар Толиъ Иймоний Ҳаравийнинг "Бадоеъ ул-луғат" (XV аср), Румийнинг "Абушқа" (XVI аср), Маҳдийхоннинг "Санглоҳ" (XVII аср) ва Фатҳали Кожарнинг "Луғати атрокийя" (XIX аср) қомуслари асосида тузилганлиги унинг илмий қимматини янада оширди.

Ботирбек аканинг мушоҳада доираси ва илмий фикрлаш кўлами кенг эди. У ўзбек мумтоз адабиётининг чуқур билимдони бўлиши билан бирга араб ва форс тилларини пухта эгаллаган олим, шарқшунослик соҳасида ҳам тадқиқотлар яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. У ўз режалари билан ўртоқлашар, унинг иштирокидаги илмий суҳбатлар доим ҳазил-мутойиба билан кўтаринки руҳда, серфайз, сермазмун ва қизиқарли ўтарди. Ботирбек аканинг илмий фаолиятидаги яна бир ўзига хос хусусият шундан иборат эдики, у бошқалар қўл уришга журъат этмаган ишларга бел боғлар эди ва олдига қўйилган вазифани мардонаворлик билан енгиб, амалга оширишга эришар эди.

Ботирбек Ҳасаннинг билимдон шарқшунослиги ва серқирра истеъдодининг ёрқин намунасини унинг қатор луғатлари орқали ҳам билса бўлади. Булар орасида "Мовароуннаҳр" нашриёти томонидан 1996 йилда чоп этилган "Арабча-ўзбекча бошланғич луғат" ва Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан 1995 йилда нашр қилинган "Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати" китоблари олимнинг шарқшунослик илмига қўшган катта ҳиссаси сифатида маълум аҳамият касб этади. "Арабча-ўзбекча бошланғич луғат" араб адабий тилининг кенг истеъмолдаги сўзларини ўз ичига қамраб олган бўлиб, ўқувчи ундан адабиётни ўқиб тушуниш учун зарур сўзларнинг кўпини топади. Бу луғат арабшунослар учун мўлжалланган бўлиб, ундан сўзнинг маъноларинигина эмас,

балки дарсликлардан ўзлаштирилиши қийин бўлган маълумотларни ҳам олиш мумкин.

Маълумки, Қуръони карим луғатлари дастлаб араб тилида, кейинчалик форс тилида яратилган. Биз "Ғариб ал-Қуръон", "Маъоний ал-Қуръон", "Тафсири Қуръон" ва бошқа кўплаб луғатларнинг яратилганлигини биламиз. Лекин Ботирбек Ҳасан томонидан тузилган "Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати" ўзбек тилида биринчи бор яратилган луғат бўлиб, шу йўлдаги илк қадамдир.

Бу китобнинг муҳим томони шундаки, унда Қуръони каримда келтирилган барча сўзларнинг маънолари берилиши билан бирга, бу муқаддас китобда ўз ифодасини топган ҳар бир сўз неча бор такрорланган бўлса, уларнинг қайси сурада ва қайси оятда неча бор келганлиги рақамлар орқали қайд этилган. Бу луғатдан турли фан соҳалари мутахассислари ва кенг китобхон оммаси ўз олдига қўйган вазифасига қараб истеъфода қилиши мумкин. Масалан, ўзбек мумтоз адабиёти вакиллариининг асарларида Қуръондан келтирилган иқтибосларни тўғри ўқиш ёки тўғри ёзишда бу луғат беқиёс аҳамият касб этади.

Ботирбек ака кейинги икки-уч йил ичида Тошкент Ислом университети ва унинг қошида ташкил этилган Халқаро Ислом тадқиқоти марказида илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, Қуръон илмлари туркумига кирувчи бир қатор қўлланма ва рисоалар яратдики, уларда талабаларни Қуръони каримни тўғри ва чиройли оҳанг балан ўқишни ўргатувчи тажвид ва қироат қоидалари ўзига хос услубда баён этилган.

Ботирбек ака мумтоз адабиётимизни тадқиқ қилар экан, асрлар давомида халқимизнинг маънавий тараққиёти учун хизмат қилиб келаётган бу бой мероснинг ҳозирги ёш авлодга ҳам тушунарли бўлиши учун қадимги ёдгорликларни ҳозирги тилимизда шарҳлаб нашр қилиш зарурлигини алоҳида қайд қилар эди. Бу мақсадни амалга ошириш йўлида у Тошкент Ислом университети раҳбарияти кўмагида 2000 йил Абдулла Қоди-

рий номидаги халқ мероси нашриёти орқали "Рисолайи Азиза" ("Сабот ул-ожизин" шарҳи) китобини чоп эттирди. Бу китобда ислом ақидалари Қуръони карим ва суннат талаблари асосида баён қилинган. Суфи Оллоёрнинг "Сабот ул-ожизин" асарининг ҳозирги замон тилида кенг китобхонлар оммаси тушуна оладиган ҳолатдаги шарҳи амалга ошди. Китоб сўзбошисида таъкидланишича, Суфи Оллоёрнинг бу асарига бошқа шарҳ ҳам ёзилган ва уни Саййид Яҳёхон ал-Фарғоний ал-Кобулий амалга ошириб, шарҳнинг номини "Ҳидоят-ут-толибин" деб қўйган.

Ботирбек аканинг вафотидан бир неча кун илгари бўлиб ўтган суҳбатлардан бирида у киши "Рисолайи Азиза" ва шунга ўхшаш бошқа адабий манбаларнинг шарҳлари ҳақида менга шундай деди:

— Бу китобни нашрга тайёрлаш жараёнида кўп нарсаларни билиб олдим. Энди бунга ўхшаш асарларнинг шарҳларини ўзим амалга оширишни режалаштирдим.

Минг афсус бўлсинки, Ботирбек аканинг улкан режалари бевақт вафотлари туфайли амалга ошмай қолди. Лекин олимнинг ўзбек мумтоз адабиётига оид яратган асарлари ҳозирги ва келажак авлодга катта билимлар хазинаси сифатида хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Шу ўринда акам Каримбек Ҳасан ва Алийбек аканинг фарзандлари ҳақида ҳам икки оғиз сўз айтиб ўтишни лозим топдим. Каримбек акам инглиз тили мутахассиси эди. Узоқ йиллар ҳозирги Жаҳон тиллари университетида инглиз тилидан дарс бериб келди. Сўнгра Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонанинг хорижий алоқалар бўлимини бошқарди.

Каримбек ака Алийбек аканинг уйларида турганда ўзбек мумтоз адабиёти билан яқиндан танишди, форс ва араб тилларини ҳам мустақил ўрганишга астойдил ҳаракат қилиб, кейинчалик Алийбек аканинг йўл-йўриқлари билан китоблар ҳам нашр қилишда иштирок этди. Шундай китоблардан бири изоҳлар ва мукамал луғат билан таъминланган бўлиб, Алишер Наво-

ийнинг "Арбаъийн" асари "Нур" ширкат нашриётида чоп этилган.

Кейинчалик Каримбек ака худди шу нашриёт орқали, унинг таъсисчиси Асрор Самад ташаббуси билан Ҳусайн Бойқаронинг "Рисола"сини ҳам Алийбег аканинг иштирокида чоп эттириш шарафига муяссар бўлган эди.

Алийбег аканинг фарзандлари тўнғич ўғли Муҳиббек Рустамий инглиз тили мутахассиси, шу соҳа бўйича дарслик ва қатор ўқув қўлланмалар тузган. Булардан ташқари, Гадоий меросининг тил хусусиятларини ишлаб, Гадоий девони луғати ва матнини нашр қилди. Катта қизи Салимахон араб тили мутахассиси, дарслик ва ўқув қўлланмалари муаллифи, ўртанча ўғли Валийбег Султон Ҳусайн ҳаёти ва ижоди бўйича қатор тадқиқотлар олиб бормоқда. Кенжа ўғли Нажиббек тилшунос олим, отаси билан ҳамкорликда "Тушлар таъбири" китобининг нашрида Асрор Самад билан ҳамкорликда иштирок этган. Фарзандлар ҳам оталарининг изидан боришиб, фаннинг турли соҳаларида самарали илмий изланишлар олиб бораётган олимлардандир.

Ҳа, Алийбег ака ўзидан бой мерос қолдириш билан бирга, укалари, сингиллари, фарзандларининг илм йўлига киришида ҳам меҳрибон ота ва оға сифатида унутилмас хизмат қилди. Унинг хайрли ишлари ва илмий мероси бу ажойиб инсон номини унутмасликка, ҳамиша ҳурмат билан хотирлашга ундайди.

Шингил ҳикоялар

1966 йил Тошкентда zilзила содир бўлган ёз ойлари эди. Мен акаларим Ботирбек ва Каримбек Ҳасанлар билан Янгийўл шаҳридан Тошкентга қатнаб ўқиш узоқлик қилганлиги сабабли Алийбег аканинг уйларида турар эдик. Бу кичик ҳовли, икки хонадан иборат эски иморат бўлиб, у паҳса ва хом ғиштлар билан қурилган эди. Шулардан нисбатан каттароқ хонада Алийбег ака оиласи билан туришарди. Биз ака-укалар иккинчи

хонада яшардик.

Бутун оила рўзгорининг харажатларини Алийбег аканинг ўзлари кўтарар, уй юмушларининг барчасини эса, онамиздай бўлиб қолган меҳрибон Озода келинойимиз беминнат адо қилиб турганлар. Вақти-вақти билан Алийбег ака овқат тайёрлашда келинойимга ёрдам бериб турардилар. Алийбег аканикида турган вақтимизда қизиқ воқеаларнинг гувоҳи бўлганман. Шулардан бир-икки шингилини сўзлаб берай.

Кунлардан бир куни мен Алийбег аканинг келинойимлар билан ош тайёрлаш жараёнидаги бир суҳбатнинг гувоҳи бўлганман. Шунда акамнинг ўта ҳозиржавоблиги ва ҳазилнинг ажойиб намунасини дафъатан айтганлиги ҳеч ёдимдан кетмайди. Озода келинойим ошнинг пиёзини тўғраётган Алийбег аканинг кўк кўзларига тикилиб:

— Алийбег ака, мен пиёз тўғраш у ёқда турсин, пўстларини арчиётганимдаёқ кўзларимдан ёш оқа бошлайди. Сиздан эса умуман ёш чиқмайди-я. Нега бунақа?

Алийбег ака ҳазиломиз табассум билан:

— Яхши инсонларнинг кўзлари кўк бўлади, шунинг учун улардан асло кўз ёши оқмайди.

Бу воқеа эса талабалик давримда, 1966 йилнинг ёз ойларида содир бўлган эди. Тошкентдаги ер силкинишлари ҳали давом этиб келаётган кезлар. Юқорида айтиб ўтилганидек, биз турган ҳовлидаги иморат ва унинг атрофидаги қўшимча қурилмалар — ошхона, омборхона ва деворлар ҳам эски услубда, пахса ва хом гиштлар билан қўтарилган эди. Кечки овқатдан сўнг, фотиҳа тортилгач, оила аъзолари ҳар ким ўзининг ётоқхоналарига тарқалишдик. Мен ҳам ётоқхонамга кириб, маълум муддат дарсларимни қилгандан сўнг, кун ботгач, ётиб дам олиш тараддудини кўрабошладим. Алийбег ака ўша кезларда ҳовлига сувлар септириб, каравотда

ётишни хуш кўрар эдилар. Ўша куни акам барвақтроқ ётдилар. Мен ҳам ўрнимга ётдим, бир-икки дақиқа ўтар-ўтмас оёғимда бир нарса ўрмалаб кетаётганини сездим. Ари бўлса керак, деб ўйладим. Оёғимни секин-аста кўтариб силкитиб ташладим. Зудлик билан ўрнимдан туриб чироқни ёқдим. Қарасам чаён, қаёққа қочишини билмай силкиниб турарди. Дарҳол токчадаги ямоқ ишларига ишлатиб юрган бигизни олиб унинг танасига санчиб олдим. Хаёлимга синглим Халилани чаён чақиб олганда ёғга солинган чаён малҳами даво бўлганлиги ёдимга тушди. Уни омборга ёғ идишга солиш учун ҳовлига чиқдим. Ташвиш билан омборга кетаётганимни кўрган Алийбег ака:

— Бу нима, тинчликми? — деб сўрадилар.

— Тинчлик, хонадан чаён чиқди. Унинг захридан Худонинг ўзи сақлади, — дедим.

Қайтишимда қарасам, Алийбег ака келинойим билан биргаликда ётган жойларидаги кўрпа-тушакларни ағдар-тўнтар қилиб бирма-бир қоқиб чиқаётган эдилар. Шунда мен уйдан чаён чиққанлигини Алийбег акага айтмасам бўлар экан, деган фикрга келдим.

Бу шингил воқеа ҳам Алийбег акамнинг уйларида бўлиб ўтган эди. Кейинчалик бу воқеа Ҳамид Сулаймон билан Ҳиндистонга қилган экспедициямининг дастлабки куни рўй берган қизиқ бир воқеа билан боғланиб кетди. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида акамнинг бир китоби чоп қилинган эди. Шу муносабат билан акам нашриёт ходимларидан 3-4 кишига зиёфат қилиб берди. Мен уларнинг хизматида эдим. Зиёфат тугагач, меҳмонлар ҳовлига чиқишди. Шунда осмондаги ой билан Зухра юлдузининг ёнма-ён кўриниши уларни ҳайратга солди. Қуёш ботгач, Ой осмоннинг ғарбий қисмида ингичка ўроқ (ҳилол) шаклида кўриниб турарди. Унинг пастки ўнг ён томонида эса ёрқин бир юлдуз гўё гўзал аёлнинг қулоғига тақилган қимматбаҳо зиракдай ярақлаб

турарди. Алийбег ака:

– Бундай ҳодиса июнь ойида ҳар 8 йилда такрорланиб туради. Алишер Навоий замонларида бу табиатнинг гўзаллигини томоша қилибгина қолмай, тепаликларга чиқишиб мушоаралар ҳам ўтказилиб турилган, - деб шарҳлаб бердилар. Меҳмонлардан бири ҳовлида ёниб турган чироқ атрофида тўпланишиб турган калтакесакларни кўриб қолиб:

– Булар ҳам осмондаги бу гўзал малика манзарасига маҳлиё бўлиб мушоара қилишяпти шекилли-а, Алийбег ака, - деди таажжуб билан.

Алийбег ака:

– Калтакесакларнинг 200 га яқин тури бор экан, бўлса бордир, булар ҳам айтганингиздек, ўша мушоара қилиб турадиган турларидандир.

Кулги кўтарилди.

Калтакесаклар билан боғлиқ воқеа юқорида айтиб ўтганимдек, Ҳамид Сулаймон билан бирга Ҳиндистонда мусулмонлар шаҳарчаси Аллигарҳда содир бўлган эди. Бу ердаги университет кутубхонасида Бобур ва унинг авлодларига оид қўлёзма ҳамда архив ҳужжатлари мавжудлиги ҳақида маълумотга эга эдик. Бизни университетнинг кичик бир меҳмонхонасига жойлашди. Бизга ажратилган хонага киришимиз билан калтакесакларнинг ғалати баҳайбат турларини кўриб чўчиб кетдик. Ҳамид Сулаймон зудлик билан меҳмонхона хизматчисини чақирришга буюрди. Елкасига сочиқ ташлаган бир ходим келиб таъзим қилди. Домла у ёққа-бу ёққа ўрмалаб югураётган калтакесакларни кўрсатиб, уларни йўқотишга ишора қилди. Хизматчи "ача-ача", деб, елкасидаги сочиқ билан калтакесакларни хонанинг юқори қисмига ҳайдади ва қуллик қилиб чиқиб кетди. Мен домлани тинчителиш учун Алийбег аканикида рўй берган калтакесакларнинг чивинларга қирғин келтириши воқеасини айтиб бердим. Кеч кирди. Ўринларимизга ётдик. Бу ёғи ундан ҳам даҳшатли бўлди. Бизни чивинлар роса талай бошлади. Меҳ-

монхонанинг кираверишида бир зал бор эди. У ерда катта вентиляторларнинг бир нечтаси ишлаб турарди. Ўша залга бориб ётсак, чивинлардан қутулсак керак, деб залга кирдик. Диванларга яқинлашишимиз билан сон-саноқсиз катта-катта калтакесаклар бирин-кетин ерга сакрай бошладилар. У ердан ҳам қочиб хонамизга қайтдик. Эрталабгача чивинлар билан таллашиб асло уйқу бўлмади. Шунда домла:

- Саидбек, ўғлим, сен айтгандай чивинларга калтакесаклар қирғин келтирадиган бўлса, хонамизда шунча сон-саноқсиз калтакесаклар бўлишига қарамай, бу чивинлар кўпайса кўпайяптики, асло камаймаяпти, уларга қирғин келтириш учун чамамда бир дунё калтакесаклар керакдир.

Эртаси куни университетда рус тилидан дарс бериб келаётган россиялик муаллимага аҳволимизни гапириб бердик. Аллоҳга шукрлар бўлсинки, кечқурун бизга ҳовлига жой қилиб беришди. Ётар жойимизга пашшахона ҳам қурилди. Мазза қилиб ухладик.

Биз ака-укалар ўртасида баъзан қизиқ ҳангомалар ҳам бўлиб турар эди. Юқорида эслатилганидек, туркиялик ҳамкасбларимиз биз илтимос қилган Алишер Навоий луғатининг қўлёзма нусхасини ўша даврдаги совет элчихонасига олиб бориб, омонатни эгасига - Адабиёт музейига етказиб беришни илтимос қилишган экан. Уни машҳур олим, профессор Расим Афандиев Бокуга олиб келган. У ердан Тошкентга бериб юборгач, бу ҳақда бизга мактуб йўллабди. Шунда Алийбек ака Ботирбек акага Расим Афандиевга миннатдорлик телеграммасини юборишни топширган эканлар. Мен сафарда эдим. Уйга келганимдан сўнг, Алийбек ака бу телеграмма ҳақида ўзларига хос кулги билан:

- Саидбек, Ботурий афанди шундай улуғ олимга: "Расим, я доволен тобой" (Расим, мен сендан мамнунман), - деб хизматкорига ёзгандек кулгили бир

телеграмма йўллабди. Энди сен унга хат ёз ва мен йўғим-да сизга бобом телеграмма юборибди, деб узр сўра. У санъатшунос олим экан, миннатдорлик юзасидан Ҳамид Сулаймон нашр қилган рангли альбомдан ҳам бир нусха юбор! – дедилар.

Ботирбек аканинг Алишер Навоийнинг "Сабъату абхур" луғати бўйича ёзган номзодлик диссертацияси тайёр бўлиш арафасида эди. Улар ҳарбий хизматни ҳам ўтаб келганликлари сабабли мен Ботирбек акадан бироз илгарироқ номзодлик диссертациясини ёқлаган эдим. Шу сабабли бўлса керак:

– Ишимни бир кўриб чиқ! Фикрингни айтарсан, – дедилар.

Диссертация билан юзаки танишиб чиққач, мен ўзимча гўё кўпроқ тажрибага эга бўлган олимдай, Ботирбек акага ишни қайтариб:

– Диссертацияни ҳали пишитиш керак, у деҳқонча ёзилган, унда илм аҳлини ўзига ром қиладиган дабдабали ва зиёлиларга хос жарангдорлик, нотиклик санъати етишмайди, – дедим.

Мен бу танқидий фикрларимни ҳаяжон билан Алийбег акага ҳам айтган эдим. Алийбег ака ўзига хос вазминлик ва икки оғиз сўз билан:

– Илмий иш деҳқонча ёзилиши керак. Шунда ёзувчига ҳам осон, ўқувчига ҳам унинг мазмунини англаб етишда мушкулот туғдирмайди, – деб менга ўгит бердилар.

Кейинчалик мен Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли Ҳумоюнга мактуб ёзиш қоидалари ҳақида "Бобурнома"да айтган сўзларини ўқиб, Алийбег аканинг ҳақ бўлганликларига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

АСРОР САМАД,

СЎНГГИ ДАРВЕШ

Қачонки Алийбег Рустамийни эслаганимда ё у кишини кўрганимда кўз олдимда ўтмишдаги абдолваш дарвешлар намоён бўладилар. Баъзан дарвешларни қаландарлар билан чалкаштириб қўйишади, аммо ундоқ эмас. Қаландарлар ҳозирги замондаги "хиппи"ларга ўхшаган, улар мумтоз адабиётда ҳам, суфийлик адабиётида ҳам салбийлашибгина кўринадилар. Дарвеш — жўмард одам. Қаландарлар сингари тамагир эмас. Мол-мулкка даъвоси йўқ, озга қаноат қилиб, кўпни писанд қилмайдиган кишини дарвеш деганлар. Сўнгра дарвешларнинг юзларидан оддий кишига ҳам кўринадиган қандайдир нур ёғилиб турган. Буни Алийбег Рустамийнинг сиймоси тасдиқлаб турибди. Умуман, Алийбег аканинг яшаш тарзи, кийиниши, феъл-атвори дарвешона эди. Агар Алийбег аканинг паспортга тушган суратини истисно қилганда, бир умр галстук тақмаган, бошидан чуст дўппи тушмас, кўпинча соқол ҳам қирилмасди. Фасон, ҳашамдор кийимларга тоқати ҳам йўқ эди. Шунини аниқ биламанки, Алийбег ака жуда ҳам одми ҳаёт кечирди.

Бир куни дарвешлик нима, деб Алийбег акадан сўраб қолдим. У киши бу саволга дарҳол жавоб бермай, фурсатни таъхир қилди. Эртасигами, индинигами яна шу саволни такрорлаганимда тагин индамади. Орадан бирон ҳафталар ўтгач, ўзи шу ҳақда гап очиб, шундай дегани эсимда:

— Дарвешлик — суфийликнинг синоними. Суфийлик эса, мутафаккирлик ва исёнкорликдир. Буни дуруст англашингиз учун сиз Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий асарларини чуқур мутолаа қилишингиз керак.

Вассалом, бор-йўғи шу гап. Алийбег акадан шу жавобни олиш учун бир ҳафта кутишга мажбур бўлдим. Буниси ҳолва. "Занги ота марқади" рисоламда бўлса ке-

рак, "суфий" сўзини "суфий" шаклида ёзибман. Таҳрир учун Алийбег акага бердим. Бир ой ўтди ҳамки, рисо- ланинг таҳриридан дарак йўқ. Телефон қилдим.

– Рисола яроқди. Аммо иккита хатоси бор: бири, дарвешлик билан қаландарликни аралаштириб юбориб- сиз, иккинчиси, муҳим бир атамани нотўғри ишлат- гансиз. Шу иккита хатони тузатинг.

Рисолага кўп қалам урилмаган, аммо "қаландар" ва "дарвеш" сўзларининг тагига чизилган, чизилганда ҳам жуда қуюқ сиёҳ билан чизилган эди. Бунисини-ку амаллаб тузатдим. Иккинчи хато нима экан, деб бо- шим қотади. Устоз қайси атамани назарда тутган экан? Бетимни қалин қилиб яна телефон қилдим.

– Сеҳрли қаламингизни теккизиб, ўша хатони кўрсатсангиз бўларди-да.

– Сеҳр теккан билим омонат бўлади, кейин сеҳр билан яшаш кишини дангаса қилади, – деди Алийбег ака.

Уч-тўрт кун ўтириб шу хатони топгандек бўлдим ва яна қўнғироқ қилдим.

– Алийбег ака, "суфий" ёзиладими ёки "суфий". Алийбег ака "хў-хў"лаб кулди.

– Ана, бўларкану, хатони топибсиз. "Суфий" деб ёзилади. Энди сўзнинг келиб чиқишини текширинг.

Буни билардим, аммо устозга биламан, дейиш шакколик бўларди. Бир учрашганимизда фикримни айтдим:

– Адабиётларда "суфийлик" деб ёзилади, гарчи сўзнинг ўзаги "суф" бўлса ҳам.

– Сўзнинг ўзагидан чекиниш, биринчидан, грам- матикага хилоф, иккинчидан, тилга нописандлик. На- воий "Тилга эътибор – элга эътибор", деб бекор айтма- ган.

Бу Алийбег ака билан жуда кўп суҳбатларимиз- дан бир мисол, холос. Дарвоқе, юқорида зикр этилган мутафаккирларнинг асарларини ўқиш масаласига кел- ганда, иқтидорим етганча ўқиб-ўргандим. Чунки Алий- бег аканинг мен айтган китобларни ўқидингизми, деб

сўраб қоладиган одати бор эди. Қайси мутафаккирнинг бирон асарини ўқисам, тушунмаган ўринларни сўрайман, Алийбег ака жуда қисқа, лўнда жавоб беради. Кейин баъзи тушунчаларни излаб топишни ўзимга ҳавола қилади.

Алийбег акани 1962 йилдан бери танийман. Ўша йили Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор секторига лаборант сифатида ишга киргандим. Институт Адабиёт музейининг биқинида, ҳозир телевидение таҳририяти жойлашган бинонинг иккинчи қаватида эди. Бизнинг иш жойимиз шундоқ зинанинг рўпарасида, бинобарин, чиққан, тушган одамларни яққол кўриб турамиз. Ишга тушган кунимнинг эртасигами, индинигами, зинадан кўтарилиб чиққан ўрта бўйли, қошлари билан қабоқлари ораси қисқароқ, қалин сочли, оқ юзли, кўзлари кўм-кўк, бақувват, бошига чуст дўппи кийган, галстуксиз бир йигитни йўлакда турган Шоназар Шоабдурахмонов, Музайяна Алавия, Олим Усмон, Азим Ҳожиёв сингари йирик олимлар ҳурмат билан кутиб олишиб, илиқ сўрашишди. Мен ҳам йўлакда эдим, аммо бир четда турар, ёнимда Тиловқул Ашуров бор эди.

— Бу киши ким? - деб сўрадим ундан.

— Алийбег Рустамий, тилшунос, зўр одам, — деди у.

Кейин билсам, Алийбег ака ўша пайтда фан номзоди, аммо илм аҳли орасида катта обрў қозонган олим экан. Айниқса, умумий тилшунослик соҳаси, ҳануз кам ривожланган туркийшунослик фанининг йирик билимдони экан. Манбашунослик ва матншуносликда ҳам пешқадам олим эканлигини айтишди.

Йиллар ўтиб, Миллий университетга ишга ўтдим, ўқитувчилик фаолиятимда Алийбег аканинг илмий ишлари билан танишиб, шу олимга ишқим тушиб қолди. Негаки, унинг илмий ишлари бошқа олимларнинг тафаккуридан фарқли ўлароқ лўнда, тушунарли, мантиқли эди. Тилшунос олим раҳматли Абдуғани Алиев билан яқин муносабатда эдим. Шу кишига Алийбег ака-

нинг мақола ва илмий ишларини мақтасам, у киши очилиб кетди.

– Оканг айлангур, Алийбег менинг укам-да, катта олим, таништириб қўяйми? – деди.

Мен йўқ дермидим. Гарчи Алийбег ака билан кўча-кўйда, йигинларда учрашиб, сўрашиб юрсак ҳам, яқиндан билмасдим. Бир куни Абдуғани ака:

– Сиз бир енгил машина топа оласизми? – деб сўраб қолди. – Топсангиз, сиз, мен, Алийбег билан Шоназарни олсак, "Қизил кўприк" томонларга чиқиб, дам олиб келардик.

Ўша кезлари Бухоронинг Олот туманидаги бир танишимнинг ўғли ўқишга кириш иштиёқида меникида истиқомат қилар, керак бўлиб қолар, деб ўша ердан "Жигули" машинасини миниб келган, машинаси бизнинг долонда турарди. Ўша йигитдан илтимос қилдим. Шоназар Шоабдурахмонов бемор экан, Алийбег акани Шуманай кўчасидаги уйдан олиб, бозордан харажатлар қилган ҳолда "Қизил кўприк" томонга кетдик. Алийбег ака табиатан камгап одам эди. Унинг аксича, Абдуғани ака сергапроқ, зерикмай етиб бордик. Бир чойхонага кириб бўш катлардан бирига жойлашдик. Мен ҳайдовчи йигит билан ошхона томон ҳаракатланган эдик, Абдуғани ака тўхтатди.

– Овқат тайёрлашни Алийбегга ишонайлик, ошхонада иккинчи одам бўлишини у ёқтирмайди, – деди.

Алийбег ака масаллиқларни олиб ошхонага кетди. Мен Абдуғани ака билан гаплашиб ўтирдим, ҳайдовчи йигит ҳам қаватимизда. Орадан бир соатлар чамаси вақт ўтгач, Алийбег ака сопол лаганда овқат кўтариб келди. Баранги лавлагидек қип-қизил бўлиб пишган, қўй гўшти хил-хил, гўштан чиққан ёғ лаган тагида селоба бўлиб турибди. Уч киши учун анави нарсадан икки шиша олган эдик. Алийбег ака каттароқ пиёлани танлаб менга тутди. Мен пиёлани яримлатиб қуйган эдим, тўлатинг, деди. Пиёла чип-чип бўлди. Алийбег ака шундан кейин бошқа ичмади. Абдуғани ака билан майдалаб ўтирдик. Сухбат ўз-ўзидан адабиётга, аруз вазнига, Навоий асар-

лари мазмунига келиб тақалди. Мен Алийбег акага саволлар бердим, Абдуғани ака баъзи нарсаларни Алийбег акадан аниқлаб олди. Алийбег аканинг жавоблари лўнда, жуда асосли, баҳс туғдирмайдиган даражада эди. Уйга келгандан кейин ҳайдовчи йигит мендан сўраб қолди.

– Домла, овқат қилган одам ким?

– Профессор Алийбег Рустамий.

– Шу одам профессорми?

– Ҳа. Нима, ўхшамайдими?

– Мен аҳмоқ, мен дуррак, икки домла овқат қиладиган одам ёллаб олиб чиқишибди, деб ўйлабман.

Ўшандан кейин Алийбег ака билан қадрдонлашиб кетдик. Қадрдонлигимиз устоз-шогирд даражасига кўтарилди. Муболағасиз айтишим мумкинки, Алийбег акага шогирд бўлганимга қадар чала мулла эдим. Алийбег ака мени мумтоз адабиётга, тилшуносликка, форс ва араб тилларига олиб кирди. Тарих фанидан сабоқ олдим. У киши диншуносликнинг муҳим жиҳатларини ўргатди.

1986 йилда "Нур" деган ширкат-нашриёт таъсис этдим. Унинг дастлабки қадамлариданоқ Алийбег ака ва Абдуғани ака менга кўлдош бўлишди. Нашриётнинг белини бақувват қилишда Алийбег аканинг меҳнати катта бўлди. У пайтда нашриёт номи бору, аммо китоб чиқариш масаласи муаммо эди. Биз идора қоғозларини чиқара бошладик. Алийбег ака идора қоғозларининг ҳар бирини кўриб берар, ўзбекчалаштириш керак бўлса, унга ҳам кўл урар, рус ва ўзбек тилларидаги идора қоғозларининг саводли чиқишига эришардик. Лекин китоб чиқара олмаётганимиз мени қийнардди. Коммунистик тузум ташкилотлари ҳар йўл билан китоб нашр этишимизга тўсқинлик қилар эди. Бирдан хаёлимга бир фикр урилди: Наврўз 1984-87 йиллар оралиғида коммунистлар томонидан қатағон қилинди, нима эмиш, бу диний байрам эмиш. Дарвоқе, шу ўринда бир воқеа эсимга тушди. 1985 йили бўлса керак, республикада мафкура ишларига бош

бўлиб қолган бир опача матбуот анжумани ўтказди. Бу анжуманга журналистлар, олимлар, ёзувчию шоирлар таклиф этилган, зал тўла одам. Опача томдан тараша тушгандек, партия ва совет органлари Наврўз байрамини мафкурага хилоф деб биледи, деса бўладими! Шу тобда ўртароқдаги бир ўриндиқ қарс этди. Ҳамма ўгирилиб қарасаки, Алийбег ака кубанкасини бошида қўнқайтириб чиқиб кетаётган экан. Зуғумдор опача ҳам олимни тўхтатишга тили айланмай қолди. 1988 йилдан бошлаб Наврўз ҳақида газета ва журналларда мақолалар чиқа бошлади ва шу мақолаларни тўплаб, бир рисола қилиш фикри туғилди. "Пресс-ки-тоб" деган нарсага қаршилиқ қилинмас, бу ҳақда махсус қоида бор эди. Алийбег акага бу фикрни айтдим. Кимларнинг мақоласи борлиги билан қизиқди. Муаллифларни айтганимда "Майли, буни ўзинглар қилаверинглар, мен бошқа бир иш қилиб берарман", деди. Буни шундоқ тушундимки, Алийбег ака тайёр нарсага, арзонгаров китобга шерик бўлишни истамасди. Шу орада Урфон Отажон Умар Хайёмнинг "Наврўзнама" китобини рус тилидан таржима қилди. Таржима қўлимга келгач, матнни форсчасига чоғиштириш фикри туғилди. Бу иш на Урфон Отажоннинг, на менинг қўлимдан келарди. Алийбег акага мурожаат қилдим. У киши бирдан "Беринг", деди. Сал кун ичида таржимани форсча матнга солиштириб, тузатиб берди.

— Яхши рисола, одамлар буни ўқийди, сиз рисолага сўзбоши ёзинг, — деди.

Алийбег ака топшириқларини изоҳламасди. Нега менга сўзбоши ёздиришга қарор қилганини ўзим тушуниб олишим керак эди. Сўзбошини ёзиш жараёнида буни тушуниб етдим, устоз шу йўл билан мени форс адабиётига яқинлаштиришни ният қилган эди. Сўзбоши битиб, уни Алийбег акага кўрсатдим. Албатта, сўзбошининг у ер-бу ерига қалам урилди.

— Дуруст, — деди Алийбег ака.

Рисола 50 минг нусхада тарқалиб кетди.

— Энди навоийхонликка ўтамиз, — деди Алийбег

ака олдимга бир қўлёзма қўйиб.

Қўлёзмани варақладим. Навоийнинг "Арбаъийн" асари. Изоҳлар ва луғат мукаммал. Асарни нашрга Каримбек ва Саидбек Ҳасанлар (ҳар иккови Алийбек аканинг инилари, фан докторлари, профессорлар) тайёрлашибди. Изоҳларни Алийбек аканинг ўзи ёзибди. Хурсанд бўлиб кетдим. У йилларда компьютер ҳали расм бўлмаган, машинкага бердим.

— Асарни яхшилаб ўрганиб чиқиб, сўзбоши ёзинг, Имом Бухорийнинг ҳадислари нашр этилган, уларни ҳам диққат билан ўқишни унутманг, — деди Алийбек ака.

Машинкадан қўлёзма эртасигаёқ чиқди. Сўзбоши ёзиш учун бир ойча асарни қайта-қайта ўқидим, Абдурахмон Жомийнинг "Чил ҳадис" асарини ўргандим ва охири сўзбошини ёзиб, Алийбек акага кўрсатдим. Алийбек ака нашриётдаёқ сўзбошини ўқиди, кейин каттакон портфелига солиб қўйди.

— Уйга бориб ўқийман.

Индинига Алийбек ака сўзбошини қўлимга бериб:

— Дуруст, аммо "Арбаъийн" Жомийнинг "Чил ҳадис"ининг таржимаси деманг, бу хато, Навоий "Чил ҳадис"га ижодий ёндошиб, туркийзабон китобхонлар учун тушунарли тарзга олиб келган, — деди.

Шунга биноан сўзбоши сарлавҳаси "Орий ўлмасин Пайғамбар сўзидин атроқ", деб номланди.

Кейин Алийбек ака яна бир қўлёзма олиб келиб топширди. Қўлёзмани варақласам, Навоийнинг "Сирож ул-муслимийн" асари. Навоийнинг бу асаридан мутлақо беҳабар эдим. Бунинг устига асарга Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг "Ҳавойижи диниййа ойижи" қўлланмаси асосида тузилган фикҳнинг ибодатга оид тушунчалари ҳам илова қилинган эди. Асарни изоҳлар билан Алийбек ака ва у кишининг иниси Ботирбек Ҳасан (Худо раҳмат қилсин) тайёрлашган. Қўлёзмани босмага тайёрлаш асносида Алийбек ака бу китобчага ҳам сўзбоши ёзишни тайинлади. Алийбек ака шу йўл билан мени Навоий оламининг кичкина бир гўшасига олиб кирди

ва фикҳ масалаларидан таълим берди. Кейин, Ҳусайн Бойқаронинг "Рисола"си тайёрланди. Бу "Рисола"ни Алийбег ака билан Каримбек тайёрлаб беришди ва бунга қисқача "Муҳаррирдан" деган тақдим ёзишни топширди. Шу кичкина, бор-йўғи 24 саҳифалик рисолага тақдим ёзиш учун олдинги нашр этилган "Рисола"ни ўқиб, бу нашрга тайёрланган рисолачани чоғиштирдим. Бу ҳам менга дарс ўрнида эди.

Алийбег ака кейин "Нурнома" ва "Нури Муҳаммадий" рисоласини тайёрлаб берди. Лекин бу рисолага сўзбоши ёзинг, демади. Емга ўрганган отъ тўрванинг тагини тешади, деганларидек, сўзбоши ёзишга ўрганиб қолган эканманми, Алийбег аканинг бу навбат мени четлаб ўтгани нафсониятимга бир оз тегди. Рисола нашр этилгач, бир суҳбатда:

— Барча китобларга сўзбоши ёзинг, дердингиз, бунга ёздирмадингиз? — дедим кулиб.

Алийбег ака жиддий қиёфада шундай дегани эсимда:

— Бу ишга сизнинг аралашувингиз нотўғри бўларди, чалкашиб кетишингиз мумкин эди. Аввал Қуръони каримни, ҳадиси шарифни мукамал ўрганинг, фикҳга ошно бўлинг, шундан кейингина бу ишга қўл урсангиз бўлади. Намоз ўқишингиз, бошқа ибодатларни бажаришингиз дуруст, аммо бу билан диний савод камолга етавермайди.

Бу гап насиҳатгина эмас, қаттиқ танбеҳ эди. Алийбег ака айтган масалаларни ўрганишга киришдим ва ўрганиш асносида Алийбег акадан кўп сабоқлар олдим. Шу орада Шамсуддинхон Бобохонов Имом Бухорийнинг "Адаб ул-муфрад" китобини таржима қилиб олиб келди. Асл матндаги 1359 та ҳадисдан 600 тасигина таржима қилинган эди, холос. Алийбег акага қўлёзмани кўрсатдим.

— Шамсуддинхон — мулла одам. Қўлёзма устида бирга ишланг, анча нарсани билиб оласиз, унга сўнги сўз ёзсангиз ҳам майли, — деди Алийбег ака.

"Адаб ул-муфрад" 200 минг нусхада нашр этилди.

Унга менинг “Пайғамбар, дин ва диндорлик” сарлавҳаси билан сўнгсўзим илова қилинди. Китоб нашри негадир шошилинич бўлганидан мақолани Алийбег акага кўрсатишга улгурмагандим. Босмахонадан эндигина келиб турган китобдан биттасини Алийбег акага тақдим этдим. Алийбег ака китобни варақлаб ҳам кўрмай, катта портфелига солиб қўйди. Ўша кундан бошлаб бир ҳафта давомида қўлим ишга бормади: юрагим така-пука. Устоз мақолани ўқиб нима деркин, деган хавотир ич-этимни ерди. Бир ҳафта ўтиб, нашриётга кириб келганда, Алийбег акага мўлтираб қарадим.

– Таржиманинг қолган қисмини Шамсуддинхондан ундириг, – деди холос. Орадан уч-тўрт йил ўтгандан кейин мақолам учун буткул бошқа шаклда жавоб олдим. Бу орада диний мавзуда бир қанча мақолалар ёздим.

1994 йилнинг илк баҳорида раҳматлик Ботирбек қалин бир жуз билан идорамга кириб келди.

– Акам бу қўлёзмани Асрор акангга олиб бор, деди, шунга биноан олиб келавердим, – деди Ботирбек кулиб.

Қўлёзманинг пешварағига қарадим: “Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати”. Муаллифи Ботирбек Ҳасаннинг ўзи. Пешварақнинг орқасини қарадим. “Масъул муҳаррир Асрор Самад”.

- Ие, Ботирбек, бу нимаси?

- Акам ўқиб чиқди, тузатишлар киритилди, қолган таҳрир ишларини Асрор аканг қилади, деб айтди. Кейин шу китобга тақдим ҳам ёзишингиз керак экан, менинг истагим ҳам шу.

Нафақат Алийбег ака, у кишининг инилари ҳам қисқа ва лўнда гапиришга ўрганишган, ортиқча сўз ишлатишмасди. Модомики, устоз айтган бўлса, бажариш керак экан, деб қўлёзмани синчиклаб қарай бошладим. Менга ўзбекча сўзларни тузатиш ва имло масалаларига эътибор қилиш ишлари қолган экан. Чорак тобоқ сўзбоши ҳам ёздим. Ҳамиша тундлик билан “дуруст” деб қўя қоладиган Алийбег ака буни ўқиб, не-

чундир очилиб кетди, биринчи марта унинг тилидан "яхши" деган сўзни эшитдим. Мен Алийбег аканинг "ду-руст" деган сўзини чидаса бўлади, деган маънода ту-шунардим, "яхши" дегани энди илмий ходимга ўхшаб-сан, деган маънода англардим. Китобни босмахонага топширишдан олдин масъул муҳаррир сифатида Алий-бег аканинг, кейин ўзимнинг номимни қўйдим.

Алийбег акадан нуқул ноёб фикрлар чиқарди. Шу ноёб фикрлар асосида нашриётимизда кўпгина ишлар амалга ошган. Жумладан, 1993 йилнинг ёз бошларида у нашриётга келиб, каттакон портфелдан бир қўлёзма олиб берди: "X" ва "X"лик сўзларнинг имло лугати". Ҳақиқатда, биз аксарият "x" ва "x" ҳарфлари иштирок этган сўзларни ёзишда адашамиз. Бу рисола фойдали бўлишини ҳисобга олиб, тез орада босмахонага ту-ширдик. Рисолага мен муҳаррирлик қилдим. Тузув-чилар Алийбег Рустамийнинг шогирдлари Х.Муҳит-динова, С.Юсупова, Г.Садриддинова, А.Акбарова-лар. Бу рисола Алийбег ака раҳбарлигида яратилганига шубҳа йўқ эди.

— Бу рисола хамиртуруш, — деди Алийбег ака. — Мукамал эмас. Энди мукаммалини сиз яратинг, му-камал бундай лугат барчага фойдали бўлади.

Рисолани 5000 нусхада нашр этдик. Аммо орадан бир неча йил ўтгач, лугат нима бўлаётгани билан қизиқ-ди. Мен хижолатлик билан ҳали қўл урмаганимни айт-ган эдим, бир қадар ранжиди Алийбег ака.

— Югур-югур, маишат, нашриёт ташвишлари ўз маромида бўлаверади, сиздан илм қолиши керак, — деди Алийбег ака.

Бу танбехдан кейин ишга киришиб, 2007 йилда "Фан" нашриёти орқали "X" ва "X"ли сўзларнинг имло-вий лугати" китобини нашр эттирдим. 10 босма тобоқ ҳажмидаги бу китоб босмахонадан чиқиши биланоқ Алийбег акага тақдим этдим. Алийбег ака китобни қўлига олиши билан юзи ёришиб кетди.

— Бу бошқа гап, — деди Алийбег ака китобни варақлар экан. — Фақат атоқли отларни унутганингиз

чатоқ бўлибди. Майли, бу китобнинг кейинги нашрлари ҳам бўлиши керак, албатта, атоқли отларни киритинг.

1995 йили "Сўз гавҳари" деган китобча қўлёзмасини олиб келди Алийбег ака. Рисоланинг номиёқ кишини ўзига жалб этарди. Рисолада жуда кўп сўзларнинг асл маънолари, келиб чиқиш тарихи ҳақида фикр юритилган эди.

Алийбег ака китобхонлар қандай хилдаги китобларга эҳтиёжи борлигини ҳам биларди. Бир куни:

– Гороскоплар потирлаб чиқиб ётибди. Буларнинг ҳаммаси бидъат. Мен иккита китоб ёзиб бераман, бири шаръий фоллар ҳақида. Кейингиси тушлар ҳақида, – деди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай шаръий фоллар китоби тайёр бўлди ва шу номда бу китобчани нашр этдик. Кейин анча вақт ўтгач, тушлар ҳам тайёр бўлибди, деб эшитдим. Ношир куёвим Эркинжонни юбордим. У бир халта парча қоғозлар олиб келди.

- Шу парча-пурча қоғозларни елим халтага солиб бериб юбордилар, адангизнинг ўзи тушунади, дедилар, - деди Эркинжон хафароқ бўлиб.

Мен Алийбег аканинг феълени билганим учун кулиб қўя қолдим ва парча-пурча қоғозларни расамади билан тахлай бошладим. Ҳар бир парча қоғознинг тепасига мавзу ёзилган, масалан, "Ибодатга оид тушлар", "Уй-рўзгор ишларига оид тушлар" ва ҳоказо... Ҳар бир туш таъбирига қисқа, лўнда бир-икки сатр ёзилган, холос. Шуларни тўплаб, тартибга солиб, тушларнинг келиб чиқиши, руҳий ҳолатга таъсири, Қуръони карим ва ҳадиси шарифлардаги туш таъбирлари ҳақида, ўтмиш муаббирларининг биографиясини ёздим ва жами 15 тобоқ китоб бўлди. Китобни Алийбег акага юбордим. У киши 15 кунлар ичида ўқиб бўлиб, уйига чақирди. Эркинжон билан бордик.

- Китоб дуруст бўлибди, лекин мен китобга муҳаррир бўлай, барибир муҳаррир излаб ҳалак бўласизлар, Сизга Нажиббекни (ўғли) ҳаммуаллиф қилиб

қўйдим, уям ўқиган, фикрлар берган, — деди.

Китоб Нажиббек Рустамий билан ҳамкорликда нашр этилди ва кенг тарқалиб кетди. Китоб нашр этилмасдан олдин Алийбег акадан сўрадим:

— Бир нарсага ақлим етмаяпти, Алийбег ака, бунақа китобни ўзингиз ёзиб ташлашингиз мумкин эди, ёзганингизда ҳам бундан ўн баробар яхши ёзардингиз, мени аралаштиришингизга тушунолмай турибман.

— Бу китобни яратиб фойда кўрмадингизми?

— Албатта, олган фойдам беқиёс, муаббирлар, тушлар, Куръондаги ва ҳадислардаги тушларни билмасдим, умуман тушлар таъбирига алоқам йўқ эди, кўп нарсани тушундим.

— Балли! Инсон руҳиятини тушунмасангиз, мумтоз адабиётни ҳам тушунмайсиз, хусусан, суфийлик адабиётига кириб боролмайсиз.

2003 йилда бўлса керак, нашриёт диний сабоқлар ҳақида бир асар ёзиб беришни илтимос қилди. Мен "Намоз — жаннат калити" деган номда 13 босма тобоқ китоб битдим ва уни Алийбег акага кўрсатдим. Алийбег ака бир ойлар чамаси ўқиди. Мен эса бир ойда бир йилга қаридим, Алийбег аканинг ё "дуруст" деган сўзини эшитарман ёки сўкишини, деб хавотирда эдим. Кўрқаписа бир ойдан кейин телефон қилдим.

— Ўқиб бўлдим, келинг, — деди Алийбег ака.

Минг хавотир билан бордим.

- Дуруст, диний масалаларга анча тушуниб қолибсиз, аммо китобнинг номи бўлмайди, шунинг учун "Шаръий сабоқлар" деб тузатиб қўйдим, матнга ҳам баъзи тузатишлар киритганман, кўрарсиз, лекин фикҳ масаласида ҳали саводингиз кофий эмас, - деб қўлёзгани қўлимга қайтарди.

Киритган тузатишларини кўрдим, аммо баъзи жойларга сўроқ белгилари қўйилган эди. Яна фикҳга оид китобларни варақлашга тушиб, ўша сўроқ белгиси қўйилган жойларни тузатиб, нашрга тайёрладим. Нашрга тайёрлаш асносида Алийбег акадан сўрамасдан таваккал бир иш қилдим. У кишининг "басмала"

ҳақидаги бир мақоласи бор эди. Шу мақолани сўзбоши ўрнида кўйдим. Китоб чиққач, кўрқибгина кўлига тутқаздим. Сўзбошини кўриб, негадир юзлари ёришиб кетди, ўзига хос "хў-хў"лаб кулди. Кўнглим жойига тушди.

Анчадан буён Куръони каримнинг криллча ҳарфга табдилини ўйлаб юрар, аммо бунга куч ва имконият тополмасдим. Шу фикрни бир куни Алийбег акага айтдим.

— Бу ишни ўзингиз қилинг, албатта бир ўзингизга оғирлик қилар, талабалардан ёрдам олсангиз дуруст бўлади, — деди Алийбег ака.

Тошкент Ислом университети магистри бўлган Нуъмон Абдулмажидни ёрдамга чақирдим. Нуъмонжон дўстлари билан табдилни пешма-пеш етказиб туришди. Фотиҳа сураси билан Бақара сурасини Алийбег акага бердим. У киши кўриб чиқиб, бир қатор тузатишлар киритди.

— Ана энди бу ёғини шу таҳрир асосида ўзингиз давом эттираверинг, — деди Алийбег ака.

Бошқа гап бу ерга сиғмайди, мажбуран ўзим таҳрир қила бошладим. Табдил битди, энди бу табдилнинг сабаблари ҳақида тушунтириш ёзиш керак эди. Алийбег акага айтсам, ўзингиз қилаверинг, деди. Мен тушунтиришни ёздим. Қандай транскрипция қўлланганлиги ва бунинг сабаблари, араб имлосидаги товушларнинг транскрипцияда ифода этилиш усулларини китобхонларга тушунтиргандек бўлдим. Алийбег ака бу тушунтиришни қаттиқ таҳрир қилди, кўп жойларни ўчириб ташлаган, янги фикрлар қўшган эди.

— Бу сўзбошининг муаллифи сиз бўлишингиз керак, — дедим.

— Йўқ. Сизга бир қадар сабоқ бўлиши учун шунақа қаттиқ таҳрир қилдим. Муаллиф ўзингиз.

Алийбег ака мана шу табдил асносида бир нарсани қаттиқ талаб қилгани эсимда.

— Робби эмас, Рабби бўлмоғи керак, чунки Робби эски араб тилида ўғай ота дегани, Рабби эса Худо. Модомики, Куръони карим араб тилида экан, араб им-

лосига амал қилишимиз керак. Оллоҳ деб ёзманг, Аллоҳ деб ёзинг, чунки араб тилида "Ол" деган олд кўшимча йўқ, "ал" олд кўшимчаси бор. "Лоҳ" эса санскритчадан олинган.

Лекин мен ҳам Алийбег акани қистаб, хиралик қилиб асарлар ёздирган пайтларим бўлган. Ахир, шогирд бўлишимдан ташқари, у киши билан улфатчилигимиз ҳам бор эди-да. 1990 йили, ҳали компартия зуғуми бор пайтда, Москвага бориб Ҳусайн воиз Кошифийнинг "Тасхил ул-баён фи тафсири Куръон" икки жилдлик китобини чоп эттириб олиб келдим. Бу икки жилд 25 минг нусхада чиққан эди. Икки жилдлик тафсири Алийбег акага тақдим этар эканман:

— Бу сизга қарз ўрнида, ёки қарзи ҳасана, энди "Тафсири Рустамий" ёзилиши керак, — дедим.

Алийбег ака "хў-хў"лаб кулди.

— Бу мушкул масала.

Ўшандаги суҳбатимизда Абдуғани ака бор эди.

- Алийбег, оканг айлангур, шогирднинг ҳам гапига кириш керак. Билимингиз бўлса, тафаккурингиз кенг бўлса, ёзинг-да, — деди Абдуғани ака.

Мен ҳар кўришганда тафсир нима бўлаяпти, деб сўрардим. Охири қисташим кор қилди шекилли, бир куни кўлимга юпқагина бир кўлёмани берди.

— Бошланишига шуни ҳазм қилиб турайлик, — деди табассум билан.

Пешварақда "Тафсири Рустамий" ёзилган, Фотиҳа сурасига изоҳ экан.

Ҳусайн воиз Кошифий ҳам Куръон сўзларини филологик жиҳатдан тафсир қилган, аммо Алийбег Рустамийники ўзгача, анча мукамал эди. Бироқ тафсирининг давомини ёздирардим, бу энди менга бир умр армон бўлиб қолди...

Менинг устозларим кўп бўлган. Аммо икки устоз олдида оёқ-кўлим қалтирарди. Бири Ҳоди Зариф бўлса, иккинчиси Алийбег Рустамий эди. Оддий суҳбатда бемалол гаплашаман, ҳазил-хузул қиламиз, аммо илм масаласига келганда бу икки буюк сиймонинг салоба-

ти босарди. Шунинг учун устанинг олдида қўлингни тий, мулланинг олдида тилингни, деган мақолга амал қилиб, ҳар икки зот олдида илм масаласида баҳсга киришмасдим.

Алийбег ака ҳаёт тарзини дарвешона ўтказадиган мутафаккир сифатида қайсар эди. Бу қайсарликнинг ҳикмати ҳам бўлган, яъни ўз фикрини обдон пишитиб олар, асослар, кейин изҳор қиларди, фикрида ҳамиша собит тура оларди. Алийбег ака учун биринчи манба муҳим эди. Агар бирон фикрнинг биринчи манбаси бўлмаса ёки бирон кўлёманинг дастлабки манбасига эга бўлмаса, ўшани шубҳа остига оларди. Тахминий фаразлар, хаёлий гаплар Алийбег Рустамий учун батамом бегона бўлган.

Менинг нашриётимда Озод Шарафиддинов бош муҳаррир бўлиб ишлаган. У киши билан йигирманчи аср ўзбек адабиёти антологиясини тайёрлаш ҳаракати-га тушдик. Озод аканинг шогирдлари қайси журналда, китобда, газетада нашр этилган шеърларни йиғиб олиб келаверишди. Алийбег акадан манба ҳақида таълим олганим учун бунга шубҳаланиб қолдим ва шубҳамни Алийбег акага айтдим. Алийбег ака Озод акага буни шартта айтди:

— Модомики мажмуа, яъни сизнинг тилингиз билан айтганда, антология тайёрлаётган экансиз, биринчи манба билан иш кўришингиз керак, акс ҳолда ўтмиш шоирларга хиёнат қилган бўласиз!

— Ие, Алийбег, унда антология қачон чиқади, сиз айтган иш учун бир неча йиллар керак бўлади-ку.

— Ана шунақа шошма-шошарлик билан кўп мумтоз шоирларимизнинг асарлари хатолар билан нашр этилган. Агар, меҳнатдан қочмасангизлар, бирон йилда бу ишни амалга ошириш мумкин.

Алийбег аканинг ўзи меҳнатдан қочмасди. Хилватнишин бўлиб олиб, бир неча ойларни кўлёмалар устида ўтказар, уларни синчиклаб ўрганар, матншунослик ва манбашунослик масалаларида ҳаммага намуна кўрсата оларди. Шунинг учун ҳам қайсарлик билан

ўз фикрини исбот қиларди.

Бир куни Одил Ёқубов:

- Асрар (Одил ака талаффузда "о" товуши ўрнига "а" товушини ишлатарди), бу Алийбек Рустамий билан жуда яқинсиз-а? — деб сўраб қолди. — Қандай гаплашасиз у билан, жуда ўжар-ку. Ҳеч бир муросага келмайди.

— Илм кучли-да, — дедим.

— Ҳа, гапингиз тўғри, илми жуда кучли экан, радиодан берилган суҳбатларини эшитиб, бунга ишондим, — деди буюк адиб.

Алийбек ака аслида форсидон, Шарқшунослик факультетининг форс-афғон тиллари бўлимини битирган, аммо ўта қайсарлиги ва иродасининг кучи билан араб тилини мустақил равишда ўрганган. Чунки инилари Ботирбек ва Саидбек арабшунос, улардан кам бўлгиси келмаган бўлса керак. Рус тили-ку Алийбек ака учун ўзбек тили мисоли она тилидек эди.

Мустақиллик бўлгач, барча хорижий сўзлар ва атамаларни ўзбекчалаштириш деган касал тарқалди. Бу касалликдан Алийбек ака ҳам ҳоли эмас эди. Аксарият ўзбекчалаштириш масаласини у қайсарлик билан жорий этишга уринарди. Фанлар академиясига сўнгги сайлов бўладиган, Алийбек аканинг ҳам номзоди қўйилган эди. Ҳаммамиз хурсандмиз, ишқилиб устоз ўтсинлар-да, деб дуо қиламиз. Ўша кунларнинг бирида раҳматлик Ботирбек ишхонамга келди.

— Акам сизни жуда ҳурмат қилади, яқин улфатсизлар, у кишига сўзингиз ўтади, — деб гап бошлади у. — Хабарингиз бор, акамнинг номзоди академияга кўрсатилган, удум бўйича академиклар, мухбир аъзолар олдида илмий фаолияти ҳақида ҳисобот бериши керак. Қайсарлик қилмаса, анави вокзални қаторсарой, самолётни тайёра дейишни исбот қилишга киришмаса...

Ботирбек кетгач, Алийбек акага қўнғироқ қилдим.

— Ассалому алайкум! — дедим мен қувноқ овозда.

— Ассалом! — деб жавоб берди Алийбек ака.

Қачон кўнғироқ қилсам, одати шу: "Ассалом" деб жавоб беради. .

- Нашриётга келмаганингизга ҳам 10 кунлардан ошди, тинчликми, ё академикликка тайёргарлик кўриб ўтирибсизми?

- Ҳў-ҳў-ҳў. Майновозчилик. Мени академия бошига урармиди!

- Келсангиз, биргалашиб академиянинг бошини қотирармидик...

- Ҳў-ҳ-ҳў! Бораман.

- Машина юбора қолай.

- Йўқ, ўзим бораман.

Алийбег акага қанча марта машина таклиф қилсам ҳам ўтирмасди. Катта портфелини саланглатиб пиёда юришни хуш кўрарди.

Эртасига келганда бақамти ўтириб гаплашдик. У кишига насиҳат оҳангида эмас, маслаҳат оҳангида академияда бўладиган ҳисобот пайтида нима дейиш кераклигини айтдим. Маслаҳат оҳангида гапиришимга қарамай, жавоб бермади. Аммо, орадан беш-олти кун ўтгач, Ботирбек хурсанд бўлиб кириб келди.

- Э, Асрор ака, гапингизга акам кирибди, академиклар "қаторсарой", "тайёра" сўзларини кимдан чиққанлигини сўрашиб қитмирлик қилишган экан, бу биздан эмас, деб жавоб берибди.

Бир ойлар ўтиб сайлов бўлди ва бирдан Президентнинг фармойиши билан Алийбег ака қаторида ҳамма мухбир аъзолар ҳам академик бўлиб олишди.

Жуда кўп олимлардан фарқли равишда Алийбег ака Ўзбекистонда ҳам, хорижда ҳам машҳурроқ эди. Вилоятларда ошна-оғайним кўп, қай бирига бормайин, мендан Алийбег Рустамийни танийсизми, деб сўрашади. Мен устозим эканлигини айтсам, ҳурматим ошиб кетади. Алоҳида илтифот билан меҳмондорлик бошланади. Кейин, албатта, Алийбег аканинг шахси ҳақида сўрашади. Ҳатто, Саид Аҳмаддек, Шукрулло домладек катта ёзувчи ва шоирлар Алийбег ака билан танишишни орзу қилиб, мендан илтимос қилганлар.

Саид Аҳмад ака ёзлоганда атай дастурхон ёзиб, Алийбек акани мен билан бирга таклиф қилган эди. Андижонлик дўстларим Тошкентга келишганда Алийбек акани ҳам уйимга таклиф қилардим. Алийбек ака суҳбатижон эмасди, дилкашлик билан суҳбатлашмасди, аммо унинг жарангдор овози, қуюқ фикрлари, мантиқ қуввати меҳмонларни ҳамиша завқлантирганлигини кўрганман. Андижонликлар кўп марта Алийбек акани Андижонга олиб боришни илтимос қилишди. Охири бир имконият бўлиб олиб борадиган бўлдим ва буни Андижонга қўнғироқ қилиб айтдим. Бўрибой Аҳмедовни ҳам олиб келишни илтимос қилишди. Иккита енгил машинада олти киши кетдик. Андижонликлар, умуман водий кишилари чойхонада меҳмондорлик ўтказишни хуш кўрадилар. Бобур боғига бордик. Бобур боғида у пайтда чойхоналар ҳар қадамда. Аммо жой йўқ. Ҳаммаси банд. Асосий мезбон хонанда дўстимиз Комилжон Раҳимов у катга боради, бу катга боради, натижасиз, охири бир кат олдида тўхтади. Катда дастурхон тузалган, аммо ҳеч ким йўқ эди.

— Мана шу жой бизга аталган шекилли, келаверинглар, — деди.

Ҳаммамиз расамади билан жойлашдик, менинг ёнимда Алийбек ака, Бўрибой ака тўғримда, бошқа меҳмонлару мезбонлар ҳам ўтиришди. Мазкур китобнинг охирироғида Урфон Отажоннинг “Устозга эҳтиром” хотирасида жой масаласидаги воқеа батафсил ёзилгани тугайли, мен бошқа бир воқеани айта қолай.

Комилжон косагуллик қилиб турибди, даврада пиёла айланаяпти. У Бўрибой акага сўз берди. Бўрибой ака андижонликлар шаънига бир-икки дақиқа мадҳ айтди, кейин Комилжон, Алийбек ака бир оғиз сўз десинлар, деб менга қаради.

— Алийбек ака, икки оғиз бир нарса денг, мезбонлар сўрашяпти, — дедим.

Алийбек ака пиёлани қўлига олиб:

— Ўзи бу нарсани ичиш гуноҳ, бунинг устида қадаҳ сўз айтиш ундан ҳам катта гуноҳ, шунинг учун

"ба нияти шифо" деб олаверамиз, — деди.

Ҳамма офарин деб қийқириб юборди.

Кейинги йили қўқонликлар таклиф қилишди. Бу гал Алийбег ака билан икковимизгина бордик. Адабиётшунос Аҳмаджон Мадаминов Муқимий музейининг катта залида Алийбег ака билан китобхонлар учрашувини уюштирган экан. Зал тўла одам: Қўқон педагогика институтининг домлалари, Қўқон театрининг санъаткорлари, қўқонлик шоирлару адиблар тўпланишган. Бунақа учрашувлар, одатда, санъаткорлар, ёзувчи ва шоирлар билан ўтганда қизиқ бўлади, аммо олим билан учрашув қандай ўтаркин, деган хавотирда эдим. Алийбег ака билан китобхонлар мулоқоти бошланди, юқорида Алийбег ака тик турибди, китобхонларнинг кўзлари ҳам, қулоқлари ҳам олимда. Учрашув бир соатга мўлжалланган. Камгап Алийбег аканинг жўшиб кетганлигини биринчи марта кўришим эди. Бир соатлик учрашув икки соату 20 дақиқада тугади. Залда тик этган товуш йўқ, фақат Алийбег аканинг жарангдор овози янграйди. Айтилгандек, Алийбег ака-ку бир соатдан сал зиёдроқ гапирди. Аммо саволлар кетидан саволлар ёғилди; ёзма равишда, оғзаки равишда... Ҳеч бир савол жавобсиз қолмайди, жавоблар эса, мукамал, мантиқли, тушунарли, лўнда.

Алийбег ака ўта иродали одам эди. Ўзининг ички ғамларини, ташвишларини ташқарига чиқармасди. Тўнғич ўғли янги уйланиб, чиллалик куёв дўстлари билан Угомга чўмилишга бориб, у ерга чўкиб кетди. Бундай фожиада ота-онанинг изтиробларини тасвирлашга қалам ожиз. Эҳтимол, Алийбег ака ёлғиз ўзи қолганда тўлиб-тўлиб йиғлагандир, аммо ҳеч кимга изтиробларини изҳор қилмади, аммо бу изтироб ўша кезлари қизариниб кетган юзларидан билиниб турарди. Кейин Ботирбек Ҳасан қазо қилди. Ботирбек олтмиш ёшдан ошиб-ошмай, ҳар ҳолда, энди илмий жиҳатдан кучга тўлганда, ажал уни олиб кетди. Унинг ўлимини эшитган Алийбег ака бир чайқалди, холос. Аммо тез ўзини тутиб олди ва ирода кучи билан бу ғамни ҳам

енгди. Туғма қанд касали билан қизи ҳур кетди. Кетмакет онаси қазо қилди, бир неча йил ўтиб рафиқаси вафот этди, Алийбег ака бир букилди, аммо яна қаддини тиклади, сиртидан изтиробларини сездирмади. Бу изтироблар изсиз кетмади, албатта, у ич этини еб юрарди. Алийбег ака Худо берган жисмоний қуввати билан ҳали яшашни керак эди, аммо изтироблар уни 82 ёшида олиб кетди...

Ана шу дарвешсифат аллома билан нафақат замондош, балки унинг шогирди бўлганимдан кўкрагим кўтарилиб юради. Қачонки, уйимдами, бошқа ердами Куръон оятларидан тиловат қилсам, ота-онам қаторида Алийбег аканинг руҳи покига ҳам бағишлайман.

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ,
филология фанлари доктори, профессор

КЕНГЛИК ЁХУД АЛИЙБЕГ РУСТАМИЙ ҲАҚИДА УЧ ҲИКОЯТ

Рухсатсиз нега ўқидинг?

Ўтган аср 70-йилларининг бошлари аспирант сифатида ҳар кун Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига бориб, кўлёма мутулаа қилар эдим. Ўша йиллари бу даргоҳ Тил ва адабиёт институти билан Ўзтелерадиокомпаниясининг ҳозирги биноси ўнг қанотига жойлашган эди. Агар сал кечикиб борсангиз, қироатхонада жой қолмай, институтларнинг бўлимларидан ўрин қидиришга мажбур бўлардингиз. Бу ҳол бир неча маротаба такрорлангач, диалектология бўлимининг бошлиғи, устоз Шоназар Шоабдурахмонов менга бўлимда махсус стол, стул қўйиб бердилар. Мен энди ўз курсисига эга ходимдай ҳис этардим ўзимни. Бўлимга оқ сариқдан келган, кўринишда ўта жиддий, тик нигоҳ, камгап, ҳамиша ботамкин устоз ҳам келиб-кетиб юрардилар. Кейин билсам, бу инглиз, рус, араб, форс тилларини мукаммал биладиган, замонамиз ал-

ломаси Алийбег Рустамий эканлар.

Институт Яҳё Фуломов кўчасидаги Академия биносига кўчганда ҳам бу анъана давом этди, яъни менинг бир оёғим

диалектология бўлимида эди. Кунлардан бир кун бўлимга борсам, академик Ш. Шоабдурахмонов:

– Ҳадеб қўлёзма титкилайвермай, мана бунақанги ишларни ҳам ўқиб қўйинг, кейинги фаолиятингизда асқотади, — деб бир жилдни бердилар. Очиб қарасам А.Рустамийнинг "Навоийнинг бадиий маҳорати" деб номланган докторлик диссертацияси матни экан. Бир ҳафта синчиклаб ўқиб, қалин дафтарга конспектлаб олдим. Келаси ҳафтаси институтга борсам, йўлакда устоз учраб қолдилар. Салом-аликдан сўнг:

– Устоз, зўр тадқиқот яратибсиз, ўқиб ўзимга кўп нарса кашф этдим, ёзиб олдим ҳам, — дедим хурсанд бўлиб, ҳаяжон билан.

– Қанақа аҳмоқсан, менинг асаримни нега рухсатимсиз ўқийсан, — деб ёқамдан олиб қўл кўтардилар. Зўрға ёқамни қўлларидан бўшатдим-да:

– Шоназар ака бергандилар, — деб қочиб кетдим.

Яраш қадаҳи

Орадан йиллар кечди. Мен академик А. Рустамийни замонамизнинг буюк алломаси сифатида эъзозлаб, шогирдларимга таърифлаб юраман, икковимиз Тошкент давлат Шарқшунослик институти ҳузуридаги ихтисослашган илмий кенгаш аъзоси сифатида салом-алик қилиб юрамиз. Аммо у кишидаги важоҳат ва ўта сокин, жиддий кўриниш салобати мени ҳамон "тортиниб" юришга ундарди. Бир куни шарқшунос Холназар Ўролов 50 ёшга тўлиши муносабати билан дастурхонга таклиф этди. Зиёфат давомида сўз устозларнинг феъли, билими, шогирдлар учун фидойилиги ҳақида кетиб, академик А.Рустамий зикри бўлди:

– Устоз — замонамиз беқиёс билимдони. Мен у

кишининг кўп тил билиши, ўзбек тилидан рус тилига асарлар таржима қилишига ҳавас билан қарайман. Аммо шундай улуғ инсон бошқалар қатори жаҳли чиқса, ўзини босолмайди, "ғазабни ичга ютмоқ ҳам ибодатдир" ҳикматига риоя қилмайдилар. Бир жаҳллари чиққанда мени ҳақоратлаган, — дедим.

Орадан бир неча ой ўтгач, бир куни иқтидорли шарқшунос Ансориддин Ибраҳимов (Аллоҳ у кишининг охиратини обод қилган бўлсин!) хонадонимизга ташриф буюриб, шундай деди:

— Мени устозим Алийбег Рустамий юбордилар, мана бу авторефератимни ўқиб ҳимояда гапирар экансиз.

Авторефератни олиб қарасам, мавзу "Бобурнома"-нинг лексик қатлами ҳақида экан.

— Мен адабиётшунос бўлсам, иш тил тарихидан экан, менинг сўзга чиқишим қандай бўлар экан, — дедим.

— Билмасам, устоз шундай дедилар-ку! - таъкидлади мусоҳибим. Натижада авторефератни синчиклаб ўқидим, уч қисмдан иборат режа асосида пухта ҳозирлик кўрдим. Ҳимоя куни расмий тақризчилардан сўнг мен ийманиб, сесканиброқ сўзга чиқдим ва иш ҳақида таҳлилий хулосамни изҳор этдим. Ҳимоя юқори савияда ўтди.

Овоз бериш танаффусига чиққанда Алийбег Рустамий қўлтиғимдан олиб, ўшанда бизнинг диссертацияни бекорга ўқимаган экансиз, олим сифатида пишибсиз, ҳаммадан яхши гапирдингиз. Йиғилишдан сўнг "Истиқлол" ресторанида зиёфат бор, биз билан борасиз, — дедилар.

Ҳимоячи юз фоиз овоз олди. Устоз мени қўлимдан ушлаб, машинага ўтқазиб, зиёфатга олиб бордилар. Биз ёнма-ён ўтирдик. Давракаш табрик сўзлари билан дастурхонга таклиф этди. Ҳамма ноз-неъматлардан тановул қила бошлади. Навбат қадаҳларга келганда, домла иккита кичик қадаҳга коньяк тўлдириб, биринчи менга узатдилар.

— Устоз, мен ичмайдиган одамман, — деб қадаҳ-

ни олмадим.

— Ахир, бу ярашиш қадаҳи-ку, шуниям ичмай-сизми? — деб қисталанг этдилар.

Дўстинг учун заҳар ют, деганларидек қадаҳни олиб чор-ночор бўшатдим. Кейин билсам, Холназар Ҳролов-никидаги ўтиришда Алийбег Рустамийнинг бир шогирди ҳам бўлган. У менинг гапимни устозга оқизмай-томизмай етқазган экан.

Ташкилий ишда ҳам пишиқ экансиз

Шундан сўнг икковимиз ота-боладай бўлиб кетдик. Кенгаш йиғилишларида у киши мени ёнларига ўтқизадиган бўлдилар. Шарқшунослик институтига бордим дегунча кафедрага йўқлаб кириб, дуоларини олиб юрадиган бўлдим. Доим нималар ўқиб, нима ёзаётганимни сўраб-суриштирар эдилар.

Бир куни кафедрага кириб борсам, устознинг столларида "Хамса" сарлавҳаларидаги арабизмлар ҳақида янги китоблари турган экан. Китоб билан табрикладим ва изҳори ақида қилдим:

— Устоз, педуниверситет талабаларига ҳам араб ва форс тиллари ўқитилади, бу китобдан у ерда ҳам тарқатсак, кони фойда бўларди.

— Кошки эди, биз хурсанд бўлардик, бундай юмушни кимга топширамиз, - дедилар шодланиб.

— Буни биз бажарамиз-да, устоз, — дедим-да, 50 дона китобни университетга олиб бориб, "Шарқ тиллари" кафедрасига топширдим. Талабалар рисолани таламош қилиб олиб, бир ҳафтада 150 минг сўмни йиғиб беришди. Пулни олиб, шарқшунослик институтига бориб, кафедрага кириб устозга берсам, ҳайрон бўлиб, шундай дедилар:

— Ҳамиджон, мен сизни илмда пухта, десам, ташкилий ишларда ҳам пишиқ экансиз. Бир ҳафтада китобни сотиб, пулини олиб келдингиз-а. Ўзимизда 100 та тарқатганимизга икки ой бўлди ҳамки, ҳеч ким ломлим демайди, ташаккур сизга!

Ҳа, азиз дўстлар! Замонамиз донишманди Алий-

бег Рустамий бир қарашда важоҳатли, қаҳри қаттиқ кўринса-да, аслида кенгқамровли, очиқфёъл, зийнат-давра, касбдопшарвар, каму пурмаъно гапирадиган ҳам-суҳбат, хушкалом, тераннигоҳ меҳрибон эдилар. Устоз беназир асарлари билан халқимиз хотирасида, сонсиз шогирдлар ёдида ҳамиша барҳаётдирлар. Зероки, Ҳофиз Шерозий айтмоқчи:

*Зиндаи жовид монд ҳарки, накўном зист,
Ки аз оқибат зикри хайр зинда кунад номро.*

Таржимаси:

Кимки яхши ном билан қолдирса от,
Ани ҳам эслагайлар эзгу ном ила.

НАИМ КАРИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор

ҲАҚИҚИЙ ОЛИМ ВА ИНСОН

Қадимги давр тарихи ва маданияти билан шуғулланган олимларнинг феъл-атворлари ўзгача бўлади. Улар ўз ҳаётлари давомида ватандошлари билан бирга тарихнинг турли оғир синовларини бошларидан кечирганларига қарамай, сокин дарёдек яшаб ўтадилар. Уларнинг бировга қаттиқроқ овоз чиқариб гапирганларини, газаб отига миниб кимгадир озор берганларини ҳеч ким кўрмайди. Аксинча, улар ўз соҳаларида игна билан қудуқ қазиб, қандай улуг ишларни бажарганларларига қарамай, майин ва латиф овозлари, камтар ва камсуқум табиатлари умрларининг охиригача ўша-ўшалигича ўзгармай қолаверади.

Атоқли туркшунос олим Алийбег Рустамий шундай олимлар сирасидан эди.

Камина ўз умрим давомида кўплаб ёзувчилар ва олимлар билан яқин муносабатда бўлдим, уларнинг ижодкор ва инсон сифатидаги моҳиятларини ўзимча кашф этдим. Шу кашф этилиб, хотирамда бир умрга қолган сиймолар билан бир даврда яшаганим билан доим фахрланиб юраман. Зеро, улар умумдавлат ва умум-

халқ миқёсида эътироф этилган ё этилмаганларига қарамай, ўзбек фани ва маданиятининг равнақи йўлида фидойиларча меҳнат қилган олижаноб кишилардир.

Академик Алийбег Рустамий ҳам, шак-шубҳасиз, ана шу сирага қиради.

Каминанинг Алийбег Рустамий билан танишуви тасодифий бир воқеадан бошланган. Биз, ўшанда Ўрта Осиё давлат университети аспирантурасида таълим олаётган икки ёш, филология факультетида бирор хорижий тил ўтилмагани учун Москвадаги Олий Аттестация Комиссияси (ВАК)дан форс тилидан номзодлик имтиҳонини топширишга рухсат олдик. Аммо форс тилини ҳам ҳаминқадар билганимиз учун форс тили кафедраси мудири раҳматли Абдуҳафиз Ғаниев бизни Алийбег Рустамий билан таништириб, уни бизга консультант (маслаҳатчи) қилиб тайинлади. Алийбег эса консультацияни уйда беражагини айтди. Маълум бўлишича, у янгийўллик бўлгани сабабли Тошкентдаги ижара уй-жойлардан бирида яшаб юрган, унинг уйи эса Чорсу билан Сассиқ ҳовуз оралиғида, 20-алоқа бўлимининг рўбарўсидаги тепаликда жойлашган экан.

Биз ваъда қилинган куни бўлажак фан доктори Ғаффор Мўминов билан бирга шу уйга бордик. Алийбег бизни самимий кутиб олиб, бир оз тарадудланиб қолди. Чамаси, у дастурхон ёзмоқчи эди. Биз эрталаб бўлгани учун чой ичиб келганимизни, вақтни бой бермай, имтиҳонга қай йўсинда тайёрланишимиз, форс грамматикасига оид қандай саволлар бўлиши мумкинлигини сўрадик. Аммо у: "Доноларнинг бир гапи бор: аввал иқтисод, кейин сиёсат, деган. Доноларнинг гапларига риоя қилиш ҳам доноларнинг иши", - деди. Хуллас, у хонадон эгасига тайинлаб қўйган чоғи, бир маҳал кимдир хонага бир сават тандирдан янги узилган иссиқ нонни олиб кирди. Чамаси, хонадон соҳиблари нонвойлик қилишар экан. Саватга терилган нон беш-олтитагина эмас, балки ўн-ўн бештаси уйиб ташланган эди. Алийбег "ҳай-ҳай" деганимизга қарамай, бир зумда беш-олтита нонни синдириб ташлади. қарасак, қолганларини

ҳам бурдалаб ташлаши ҳеч гап эмас. Биз унинг сергайрат ва серҳаракат қўлларини аранг ушлаб қолдик.

Ўша куни консультация қандай кечди, имтиҳонни қандай топширдик - булар хотирада қолмаган. Аммо Алийбегнинг ана шу нон синдираётган ҳолати ҳалиҳануз кўз олдимдан кетмайди. Унинг ана шу ҳолатида болалиги Янгийўлнинг кенг-мўл далаларида кечган, шу далаларда яшаган кишиларга хос танглик, саховат, меҳр-оқибат тилидан эмас, дилидан, бутун вужудидан жой олган Инсон образи мужассамланган эди...

Аспирантурани тугатгач, биз гаффор Мўминов билан Тил ва адабиёт институтига ишга ўтдик. Алийбег ҳам 1960-1961 йилларда шу институтда катта илмий ходим бўлиб хизмат қилди. Кўп ўтмай, атоқли тилшунос ва шевашунос олим В.В.Решетовнинг ташаббуси билан Тошкентда Рус тили ва адабиёти педагогика институти ташкил этилиб, Тил ва адабиёт институтининг бир неча тилшунос олимлари билан бирга Алийбег ҳам шу ўқув даргоҳига ишга кўчди. Аммо ўша йилларда Тил ва адабиёт институтида Фитрат, Отажон Ҳошим, Қажом Рамазон сингари афсонавор сиймолар билан бирга ишлаган олимлар авлоди ҳаёт бўлгани учун институт мавқеи ғоят баланд эди. Ҳоди Зариф, Порсо Шамс, Ҳомил Ёқуб, Зокир Маърупов, Сафо Зуфарий сингари олимлар институтга келган ёшларни ўз бағрларига олиб, хизматдан кейинги соатларда улар билан бирга ошхўрлик ҳам қилишар эди. Илмга муҳаббат бу олимларнинг қон-қонларига сингиб кетгани учун баъзан илмий суҳбатларга берилиб, иссиқ буғи ва ҳиди чор атрофга таралиб турган ош совиб қолган пайтлар ҳам бўларди.

Бу сўзларни айтишдан мурод шундаки, Алийбег шундай гурунглари соғинган пайтларида институтга вақти-вақти билан келиб турадиган бўлди. Оқсоқоллар сафи камайиб, давралар торая бошлади. Чамаси, табиаати бир-бирига яқин ёшларнинг ўзларигина қолди. Улар ўз гурунгларини ҳар сафар шаҳарнинг турли жойларидаги чойхоналарда ўтказадиган бўлишди.

Ёдимда, навбатдаги гурунг Эски Жўвадаги Пуш-

кин богининг этагидаги чойхонада ўтказиладиган бўлди. Алийбег билан мен келишилган вақтдан олдинроқ боғ олдида учрашиб қолдик. Алийбег бошқалар етиб келгунча бекор турмайлик, деб мени рўбарўдаги "Гулистон" ресторанига бошлади. Овқат чойхонада бўладигани учун енгил газак билан "ҳалиги"дан беришни сўради. Официант олиб келган "ҳалиги"ни қуйиб соқийлик қилишни ўз зиммамга олдим. Олдимиздаги кичик-кичик шиша идишчаларга қуя бошлаган эдим, Алийбег: "Йўқ, бўлмайти, адашиб кетамиз, каттасига қуйинг", деди. Каттасики, маъдан сув қуйиладиган шиша идиш. Бир ёш бўлса ҳам мендан катта эмасми, Алийбегнинг гапини икки қилмадим, албатта. Адашиб кетмаслик учун. Чиндан ҳам, адашиб кетмадик, ҳаш-паш дегунча (ахир, бошқалар кутиб қолмасликлари керак!) уч марта каттасига тўлдириб, бир шишани бўшатдик...

Алийбегни билмадим-ку, мен чойхонага кирганимиздан кейин ош едимми-йўқми, ёдимда қолмаган. Бу ерда адашиб кетибман...

Алийбег салмоқланиб гапирган пайтларида етмишларга бориб қолган кишиларга ўхшаса-да, шундай гурунгларда висол учрашувига борган навқирон йигитлардек яйраб кетар эди. Ҳатто, бир-биридан баланд режалар тузарди. Навбатдаги гурунгларнинг бирида ёзги таътил кунларида шу "состав" билан Ленинободга боражагимизни режалаштирди. "Келгуси йили эса, яна шу "состав" билан Қримга борамиз", — деди. Билмадим, агар унинг шу орзулари рўёбга чиққанида, биз, балки, навбатма-навбат собиқ совет мамлакатининг барча хушманзара жойларига ўша "состав" билан бориб кўриб келган бўлармидик...

Ҳамма нарсанинг боши билан охири бўлганидек, ўша "состав"да ҳам секин-аста узилиш бўлди: кимдир дунёдан ўтди, кимдир касалликка чалинди, кимнингдир хизмат жойи ўзгарди... Хуллас, давра омон-эсон тарқалди... Лекин...

Лекин ўша даврада бир қитмир бор эди. Маълум-

ки, қитмирлар ҳар хил бўлади. Лекин ҳаммаси ҳам одам зотининг қитиқ патига тегадиган бўлади. Шу қитмирнинг ҳам қитмирлиги тутиб (қитмирлигини кўтарадиган эски давра йўқ, энди нима қилсин!), "Сайил ҳам сайил, саргардон ҳам сайил", деганларидек, шанба-якшанба кунларида ўзининг болалиги кечган, Алий-бегнинг эса киндик қони тўкилган Янгийўлга сайилга таклиф этадиган бўлди. Бир-икки мен ҳам уларга сафардош бўлдим.

Янгийўлга борадиган автобус шаҳар чеккароғидаги бекатлардан кетади. Қитмиримиз шу бекатга етиб боргунимизча ҳеч кимга гап бермади. Автобусга ўтириб, Янгийўлдаги шаҳар бекатида ундан тушаётганимизда ҳам ҳали гапи тугамаган эди. Бу қитмир ўзбек мумтоз адабиётининг нозик билимдонларидан, ҳазил-ҳузилнинг туганмас қони бўлганлиги учун унинг гапларига чидаса бўлади. Аммо, агар у эмас, бу олис сафарга Алийбегнинг ўзи билан бирга чиққан одамнинг қон бўлиб кетиши аниқ эди. Қитмирнинг сўзамоллиги билан Алийбегнинг камсуқумлик, баъзан соатлаб гапга аралашмаслик одати ўзаро қўшилиб, ҳар иккала қусурнинг фазилатга айланишини таъминлаган эди.

Ўша куни икки дўст синовдан ўтган маршрут бўйича юриб, мени Янгийўлнинг марказий ва номарказий кўчаларидаги диққатга сазовор дўконлар билан таништиришди, сўнг ҳийла очиққанимиз учун таниш ошхонага бошлаб киришди. Ошхонада эски "состав" билан қиладиган ишларимизни қилдик.... Сўнг Янгийўлнинг энг диққатга сазовор маскани - бозор сари йўл олдик. Қитмир харид қилиш истаги бўлса-бўлмаса, ода тига кўра, қовун-тарвузми, идиш-товоқми, кийим-кечакми, ким нима сотаётган бўлса, ҳаммасининг молини кўриб, нархини суриштирди. Катта бозорга кирган одамнинг оёғи толар экан. Бу, назаримда, кўп юрганликдан эмас, балки икки-уч қадам юриб, ўн-ўн беш минут тўхтала берганликдан бўлса керак. Аммо, қитмирнинг гапига қараганда, илмхоналарда юра бериб, ҳаётдан узоқлашиб кетган эканмиз, шу камчилигимиз-

ни бартараф этишимиз керак экан...

Аммо қизиғи шу бўлдики, ошхонадаги кабобу паловдан кейин Қитмирнинг оғиз мускуллари бўшашиб, камгап бўлиб қолди. Мен хавотирланиб қолдим: бунақа одати йўқ эди, касал бўлиб қолдими, деб. Лекин Алийбег: "Хавотирланманг, эшоннинг ўзи шунақа, қорни тўйгандан кейин товуши чиқмайди. Буни созандалар яхши билишади. Овқати ичига тушсин, ўзига келиб қолади".

Алийбег билган экан, бозорда яна бирор соат юрганимиздан кейин, қитмирнинг чакаги яна очила бошлади. Автобусга чиққанимиздан кейин эса у яна булбулигўё...

Келинг, энди қитмирнинг кимлигини айтай. У бизнинг қадрдон дўстларимиздан бири, таниқли шевашунос олим Аҳмад Ишаевга бағишланган етти иқлимга машҳур газалнинг муаллифи, етакчи навоийшунос олимларимиздан бири Ёқубжон Исҳоқовдир.

Ўша йилларда олимлар ҳам машина сотиб олиб, ҳайдай бошлаганлар. Ёқубжонда ҳам шундай орзу йўқ эмас эди. Аммо унинг асосий "хобби"си қизиқ-қизиқ гапларни айтиб, тингловчиларни кулдириш бўлганлигиданми, Алийбег бундай бир латифани тўқиган эди: Арман радиосига савол тушибди (ўша йилларда арман радиоси латифалари машҳур бўлган.) "Ёқубжон Исҳоқов машина ҳайдаши мумкинми?" деган, Арман радиоси бир кун жавоб бермабди, икки кун жавоб топмабди, ниҳоят, учинчи куни не-не башоратчилар билан маслаҳатлашиб, гапни бир жойга қўйиб, жавоб берибди: "Йўқ, Ёқубжон Исҳоқов машина ҳайдай олмайди. Машина гап билан юрмайди".

Алийбегнинг бу латифасини эшитган Ёқубжон ҳам узоқ қарздор бўлиб қолмади. У ҳам латифа тўқиди: "Арман радиосига савол тушибди: "Алийбег Рустамий машина ҳайдаши мумкинми?" деган. Арман радиоси бу сафар ҳам, бир кун жавоб беролмабди, икки кун ҳам жавоб беролмабди, ниҳоят учинчи куни Америкадаги арман башоратчиларини ҳам ишга солиб, жавоб бе-

рибди: "Йўқ. Алийбег Рустамий машина ҳайдай олмайди. Машинани чўккалаб ўтириб ҳайдаш мумкин эмас".

Алийбег, бизнинг қадриятларимиз билан, қадимий туркий тили масалалари билан шуғулланувчи академикимиз стол-студда ўтиришдан кўра, ерда кўрпача устида чордана қуриб ўтиришни ёқтирар эди. Ёқубжон Исҳоқов унинг шу феълени бир кунмас-бир кун юзига солмоқчи бўлиб юрган экан...

Одатда машҳур шоиру ёзувчилар ва олимлар тўғрисида хотира ёзганда, уларнинг айнақ тақиб, газета ўқишлари, шу вақтда олдиларига келиб: "Адажон, овқат тайёр бўлди", деган болаларига қарамай, боши билан эшитдим, дегандек имо қилиб, яна газета ўқишда давом этишлари ёзиларди.

Камина шу урфни бузганим учун сиз, муҳтарам дўстимиз Алийбег Рустамийнинг яқинларидан минг бора узр сўрайман. Зеро, мен унинг бояги олимга ўхшаб газета ўқиши-ю, дастурхон атрофидаги жигарларини кулдириб қўйганини асло кўрмаганман.

У том маънодаги Инсон ва ҳақиқий олим эди.

ЁҚУБЖОН ИСҲОҚОВ

филология фанлари номзоди

ҲАМ ТИЛИ, ҲАМ КЎЗИЮ ҲАМ КЎНГЛИ ПОК

Ҳазрат Навоийнинг мазкур таърифи комил инсонларга тааллуқли бўлса-да, ҳаётда ана шундай сифатларга эга бўлган зотлар ҳам йўқ эмас.

Шоир Расул Ҳамзатовнинг мана бу таърифида ҳам чин маънодаги етук инсонлар назарда тутилган: "Шундай инсонлар борки, уларда шарққа хос донолик билан ғарб маданияти қўшилиб кетган".

Узоқ йиллар (1962 йилдан) бизга даврабоши бўлган устоз ва дўстимиз академик Алийбег Рустамийни ана шундай инсонлар сирасига киритиш мумкин.

Алийбег устоз асарларини ўқиган, уни ойинаи

жаҳоннома орқалигина кўрган, ёхуд кўп йиллар радио орқали тил одоби борасида олиб борган сермазмун суҳбатларидан баҳраманд бўлганлар назарида у ниҳоятда жиддий (ҳатто расмий) одамдек таассурот қолдирган бўлиши мумкин. Аслида устоз бутунлай бошқа олам эди. Унинг маънавий дунёси, шахсий сифатлари ва ўзига хос табиати, хуллас, бетакрор шахс сифатидаги фазилатлари борасида фақат узоқ йиллар унга яқин юрган инсонларгина бохабар эдилар.

Куйидаги ҳадис устоз шахсиятининг энг муҳим жиҳатларини мухтасар ифодалайди десак, муболага бўлмайди: "Бошга тушган мусибатларни, ўзидаги касалликларни ва қилган хайру эҳсонини яшириш яхшилик хазиналаридандир".

Устознинг турмуши ва фаолияти ана шундай ибратли пандноманинг намунаси эди. Мен устознинг деярли барча сафарларида ҳамроҳ бўлганман. Лекин уларнинг сафар жараёнидаги бир одатлари мен учун тушунарсиз бўлиб келган. Устоздан шу ҳақда сўрашга чоғлансам, доимо гапни бошқа томонга буриб юборар эдилар.

Мен "Жомий ва маломатия таълимоти", "Навоий маломати бўлганми" деган маърузаларимни ёзиш жараёнида ҳазрат Навоийнинг пири Абдурахмон Жомий ҳақидаги "Хамсат ул-мутаҳаййирин" асаридаги бир таъриф ва унга илова сифатида келтирилган ҳикоятлар диққатимни тортди:

Жомийнинг "...покиза ҳолатлари "маломатия" тариқини шоирлиқ ва муллолиқ тариқида яшурун тутарлар эрди. Аммо гоҳи ғариб (қизиқ, кутилмаган) нималар алардан зоҳир бўлур эрди". Хўш, ўша ғариб воқеалар нима экан?

Ҳазрат Жомий ҳеч қачон унга нисбатан ҳурматсизлик қилган нодонларни жазолашга йўл қўймаган. Маҳмуд Ҳабиб номли девона ва Сейидам Ироқий деган нодон навкар билан бўлган воқеалар ва уларнинг фожиали тақдири "ҳолат"да мисол тариқасида келтирилган. Жомий ҳақидаги яна бир маъ-

лумот устоз Алийбег аканинг узоқ йиллар мен учун муаммо бўлиб келган одатини ниҳоят англаб етишим учун туртки бўлди.

Узоқ мамлакатдан келган бир шаҳзода Жомийни зиёрат қилиш мақсадида Ҳиротга келади ва ҳазратнинг эшигини тақиллатади. Эшикни ғарибона кийинган қария очади. Шаҳзода Жомийни кўриш ниятини айтади. Қария кириб кетиб, яна қайтиб чиқади. Шаҳзода мақсадини яна такрорлайди.

Қария "Жомий ҳузурингизда" деб жавоб қилади. Бу жавобдан ҳайратланган шаҳзода ниҳоятда хижолат бўлиб, тезда отига ирғиб чиқиб, кўздан ғойиб бўлади. Чунки Жомийнинг ниҳоятда камтарона кийиниши ва ўзини тутиши унинг тасаввурига сиғмас эди.

Устоз Алийбег ака билан қилган кўплаб сафарларимиз пайтида шунга ўхшаш ҳодисалар кўп содир бўлган. Чунки у киши сафарга чиққанда ниҳоятда одми кийинар ва сафар давомида соқолини олмас эди.

Бир куни Хўжанд университети домлалари бизни чойхонада қолдириб: "Дам олиб туринглар, биз дарсдан чиққунча", деб кетишди. Бир оздан кейин иккита серсавлат йигит келиб, ошнинг масаллиқлари билан шуғуллана бошладилар. Мен ҳам қарашмоқчи эдим, "Йўқ, домла Исҳоқов, сиз уринманг. Мана бу акамиз (Алийбег акани кўрсатиб) ўтин-пўтинга қарашиб турса бас", деди.

Алийбег ака менинг оғзимни очирмай, ўчоқ томонга кетди.

Ниҳоят домлалар ҳам келишди ва устозни сўроқлашди. Мен ўчоқ бор ҳовличага ишора қилдим. Улар ўчоқ бошига боришгандан кейин кўп ўтмай иккала йигит ҳам ғойиб бўлди. Ўтин ёраётган ким эканлигини билиб қолишгач (улар сиртқи бўлим талабалари экан), ўз домлаларининг ғазабидан кўрқиб, қишлоқларига жўнаб қолган экан. Ахир, соқол-мўйлаби тартибсиз ўсиб ётган, енглари бироз шимарилган, кўйлаги дазмол кўрмаган шимнинг устидан осилиб турган камсуқум одам университет профессор ва доцентларининг усто-

зи эканлигини ким ҳам хаёлига келтиради.

Бир йили Фарғона университетигади шогирд ва ҳамкасблар бизни Шоҳимардондаги университет оромгоҳига олиб бордилар. Иккаламизни комендатга тайинлаб, қаёққадир чиқиб кетишди. Оромгоҳ бошлиғи бир оздан сўнг бизни бир хонага олиб кирди. Хонада иккита кроват ва битта раскладушка бор экан. Менга битта бўш кроватни кўрсатди ва Алийбег акага қараб: "Бир кун сабр қилсангиз, сизга ҳам кроват бўшайди": - деб чиқиб кетди.

Бирор соатдан кейин домлалар келиб, бизнинг жойимизни кўргани кириб кетишди. Кулиб-кулиб чиқишгач, бизга жой улашган ходим кўздан ғойиб бўлди. Тўртинчи куни жўнаб кетиш олдидан хайрлашиб қўймоқчи эдик. Афсус, дийдор nasib қилмади.

Қарийб эллик йил давомида бундан-да қизиқроқ воқеалар кўп бўлган. Лекин бу ерда мақсадимиз устоз табиатининг замирида ётган эътиқоднинг бир қиррасини аниқлаш, холос.

Ахир устоз билан рўй берган қизиқ ҳолатлар ҳазрат Жомий ҳаётида юз берган фаройиб ҳодисаларни эслатмайдими!

Алишер Навоий Жомий характериға хос камтарлик ва хоксорликни унинг маломатия тариқатига мансублиги билан изоҳлайди. Хўш, маломатия қандай тариқат эди? Бу тариқат IX асрда шаклланган бўлиб, Абдурахмон Сулабийнинг "Рисолаи маломатия" (1021) асарида унинг асосий принциплари ва бошқа тариқатлардан фарқли жиҳатлари батафсил изоҳланган.

Биз эса фақат бу таълимотнинг мавзуимизга дахлдор бўлган ахлоқий принципларинигина эслатиб ўтамиз.

Ҳар бир маломатий ўз ҳаётида қуйидаги талабларга тўла риоя этиши шарт:

- I. Риёга қарши кураш (жанг бо риё):
 - а) амалиёт ва иш фаолиятида;
 - б) ўз аҳволи, яъни туриш-турмушида;
 - в) илмда риёкорликка йўл бермаслик.

II. Нафсни койиш ва қоралаш.

(Бу ерда нафс кенг маънода бўлиб, инсон ички дунёсидаги барча иллатларни ўзида мужассам этган қора куч назарда тутилади).

III. Ҳеч нарсага - билимга ҳам, бошқа масалаларда ҳам даъво қилмаслик, ўзини камтар тутишлик. Ўз билимдонлиги ва фазилатларини ошкор қилмаслик. Бирор масалада муҳокама ва мунозара кетганда мажлис аҳли муурожаат қилмагунича хомуш ўтириш лозим. Одамларнинг эътиборига тушмаслик учун ҳаракат қилмоқ ва бошқалар.

Ҳазрати Жомий ва Алийбег устоз юриш-туришини мазкур талаблар тарозисига солиб кўрсак, кўпгина ҳақиқат юзага чиқади.

Ҳақиқий маломатий мунтазам инсоний камолот сари интилиш ва бу йўлда доимо ўз фаолиятига танқидий ёндашиши лозим.

Ўз нафсини маломат қила олган инсон учун эса, Бобур тили билан айтганда: "улуснинг таъну таърифи баробардур".

ҲАСАН ҚУДРАТУЛЛАЕВ

филология фанлари доктори, профессор

КАМТАРЛИҚДА БАРЧАГА ИБРАТ ЭДИ

Ҳаётда кўрган-кечирганларимиз ҳамма вақт ҳам эсимизда сақланиб қолмайди. Аммо устоз, академик Алийбег Рустамий билан тақдир мени уч-тўрт марта турли даврнинг улуғлар, домланинг шогирдлари ва ул-фатлари билан бирга суҳбат қилишга муяссар этдики, бу лаҳзалар хотирамга нақш бўлиб қолган, десам тўғри бўлар.

1981 йилнинг баҳори. Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида ишлаётган бир пайтимда ҳамкасбимиз, тилшунос Дўстмурод Абдурахмонов "Бир Қашқадарёни ай-ланиб келмаймизми?" – деб қолди. Билсамки, сафар-

дошларимиз Алийбег Рустамий билан Ёқубжон Исҳоқовлар экан. Биз акам, энергетика соҳаси бўйича мутахассис, техника фанлари номзоди Аҳмадилло Қудратуллаев билан ўзи Қарши темир йўллар станциясининг бошлиғи акам Муродиллони кўриб келишга мўлжалланиб турганимизни айтган эдим, "яхши, у кишини ҳам олинг, олим эканлар, гурунглашиб келамиз", деди.

Бамаслаҳат ҳаммамиз келишилган кун ва вақтида йўлга чиқдик. Менинг бутун хаёлим қандай қилиб Алийбег Рустамий билан юзлашаман, кўришаман деган андиша билан банд эди. Бир дафъа мен домланинг суҳбатига мушарраф бўлганман, аммо у доира машҳур тилшунослар, тарихчи ва адабиётшунослар суҳбати бўлганлиги учун бу суҳбатга кириб бориш у ёқда турсин, узоқда туриб кузатиш ҳам жасоратни талаб қилар эди.

Дўстмурод Абдурахмонов аслида меҳмондор, асли қашқадарёлик бўлиб, домла баҳона биз ҳам у кишининг меҳмони эдик. Дўстмурод ака тўладан келган, жуда башанг кийинишни яхши кўрадиган, шўтқари, бир айтиб ўн куладиган киши бўлиб, домланинг расмий шогирди, аспиранти эди. Ҳамма йиғилишиб, домла қачон келадилар, деб сўрасам, "мана ёнингизда турибтилар", деди Ёқубжон ака. Мен анчадан бери домлани кўрмаган эдим, танимабман. Биз сафар иштирокчиларига нисбатан ўта оддий кийинган, оқ шимлари калта, бунинг устиги оқ қўйлақлари шимнинг устидан ташлаб қўйилган, соқоллари ҳам, эринган бўлсалар керак, олинмаган, қўлларида бир чарм портфелни ушлаб турардилар. Мен ҳайрат билан бир домлага, бир олифта кийинган, қорин солган, дид билан кийган костюмига мос галстук таққан Дўстмурод акага қараб ҳайрон қолиб қиёсан мулоҳаза қилардим: устоз қанию шогирд қани.

Машинага ҳам гавдага қараб жойлашишга тўғри келди. Аслида домланинг ҳурматлари боис олдинги ўриндиққа ўтқазилар керак эди. Дўстмурод ака шўхлик билан домлага қараб: "қорин орқа ўриндиққа мени сиғдирмайди, бошқаларни сиқиб қўяман, сиз, домла, учов-

ларинг гурунглашиб кетасизлар, биз шопур Ҳасанжон билан олдига ўтирамыз", деганди, домла хўп-хўп деб орқа ўриндиққа жойлашдилар.

Мен Афғонистонда ишлаб келиб, янги Волга-24 машинасининг рулида, мацца қилиб ҳайдаб кетаяпман. Домла "мулла Ёқубжон, битта мумтоз қўшиқлардан бўлсин" дедилар. Ёқубжон ака дўстлар даврасида, айниқса, пахта даласида бўлган пайтларимизда хиргойи қилар, бинойигина ширали овозлари бор эди, ашула айтиб кетдилар. Ора-орада Дўстмурод ака "дўст", "офарин" деб ҳофизни кўллаб турар, бунга домла "ошга қатиқ бўлма, Дўстмурод" деб қўйиб, яна кўзларини юмиб, қўшиқнинг маромига қараб бошларини қимирлатиб, роҳат қилар эдилар.

Қандай қилиб Самарқандга келиб қолганимизни сезмай қолдик. Йўл-йўлакай бизнинг Самарқанддаги ҳовлимизга бир дамгина кириб ўтдик. Онам Шаҳрибонунинг иссиқ кутиб олишлари, шошилиб турганимиздан ачинишлари қатори орқамиздан дуо қилиб қолишлари Алийбег акага жуда таъсир қилди. Машинага ўтириб йўлни Қарши томон давом эттирганда, йўл бўйи сукут сақлаб келаётган, бир савол берсак, қисқа жавоб бериб, кўзларини яна юмиб кетаётган Алийбег ака ҳамманинг диққатини бир жойга тўплаб: "қадимдан ўзбек ва тожиклар Мовароуннаҳрда бир-бирлари билан дўст, иноқ бўлиб яшаб келдилар ва яшамоқдалар. Бизнинг тақдиримиз, динимиз, осмонимиз, дарёимиз, дўсту душманимиз битта бўлган, адибларимиз, олимларимиз бир-бирини тўлдириб, бири бирига устоз, бир-бирига шогирд бўлиб ижод қилган. Бироқ орамизда баъзи олимлар борки, бу икки миллат орасида ихтилоф пайдо қилишга, бир-бирини камситишга ҳаракат қиладди. Мана мен ҳозир ҳурматли онахоннинг, волидангизнинг фотиҳага кўл кўтарганларида бир мўъжизага гувоҳ бўлдим: Онахон фотиҳанинг ярмини ўзбекча, ярмини тожикча ўқиб, якунида яна икки тилда тилак билдирдилар. Агар оналаримизнинг фотиҳаси икки тилда ўқилса, икки тилда эзгу тилаклар баён этилса, шунинг

ўзи ўша айирмачиларга онанинг лаънати, Оллоҳнинг оналаримиз тилида юборган дуоси эмасми? Хулоса қилинглар!" — дедилар. Ҳалигача қарийб жим бораётган домладан бунчалик куюнчаклик, миллатлар тотувлиги, ўзбек ва тожик миллатларининг абадий дўстлигига оид аналитик таҳлилга ўхшаш хулосаларидан ҳаммамиз ҳайратга тушдик.

Машинамиз тоғ оша Китоб, Шаҳрисабз шаҳарлари ва қишлоқ йўлларини ортда қолдириб, Қарши шаҳрига етиб келди. Дўстмурод ака куйиб-пишиб Алийбег аканинг кўнглиги олишга, таниқли олимни юртдошларига таништиришга ҳаракат қиларди. Домла ва бизларнинг келишимиздан хабардор бўлган бир киши Дўстмурод акани танимаса ҳам, Алийбег акани кўрмаган бўлса ҳам "Тошкентдан катта домуллолар келишибди", деб ҳоли жонимизга қўймай, қўй сўйиб уйига меҳмонга чақирди. Тайинланган вақтда тайинланган ҳовлига кириб борар эканмиз, Дўстмурод ака ҳаммадан олдин кириб, меҳмонларни ичкарига таклиф қилди. Мезбон Дўстмурод аканинг баҳайбат гавдаси, кийинишига қараб, катта домла шу киши бўлса керак, деб юксак илтифот кўрсатиб, пешвоз чиқиб, тантана билан кутиб олди. Алийбег ака бўлсалар ҳаммадан охирида, қўлларини орқага қилиб, ҳовлидаги гулзорни томоша қилар, парвойи фалак эдилар. Биз секингина домлага "мезбон шогирдингизни сизнинг ўрнингизга қабул қилиб, илтифотни қуюқ қилаяпти" десак, қўйинг мезбонни хижолат қилманг, айтманг, дедилар. Шу тахлит ўтириш бошланди, зиёфатнинг қарийб охиригача на Дўстмурод аканинг ўзи, на домла ҳақиқий домла ким эканлигини уй эгасига айтишмади. Фақат суҳбат орасида акам Аҳмадилло ва Алийбег ака бир жойда ўтириб қолиб, акам энергетика, юқори кучланиш, электр токининг хосияти, Ўзбекистон энергетикасининг ютуқлари, энергетик кризис Ўзбекистон учун хос эмас мавзуида гап бошлаганда, тилшуос, навоийшунос Алийбег Рустамийнинг олимлик қиррасининг яна бир томонини кашф этдик. Домла Аҳмадилло акам би-

лан шунчалик энергетика мавзуида баҳсга киришиб кетдиларки, домлани билмаган киши мутахассислиги энергетик деб ўйлар эди. Домланинг тилларидан "киловат", "мегават", "ГЭС", "ТЭЦ", "электро изолятор", "ГРЭС" каби энергетикага оид атамалар қалашиб чиқардики, ҳатто мутахассис бўлган акамни ҳайратла қолдирди. Акам энди ҳамсуҳбат топилганидан хурсанд, ҳалигача фақат тил, адабиёт ҳақида сўзлашиб келаётган ҳамсафарларидан зериккан эдилар чоғи, иштаҳалари очилиб, домла билан "юзта-юзта" отиб суҳбатни давом эттирдилар.

Биз Дўстмурод аканинг жияни Нурилланинг уйида меҳмон бўлиб, яхши зиёфатдан кейин меҳмонхонада, ҳаммамиз қатор солинган жойга кириб ётдик. Ярим кечаси, барча ширин уйқуда, чивин талашни бошладику! Энди ҳамма безовталанар, шаппатилаб чивин чаққан жойини силаб қўрар, биргина Алийбег ака парвойи фалак, ухлаб ётар эдилар. Шунда кимдир, "шу чивин ҳам жонга тегди, нима қиламиз, а?" деса, ҳалигача овоз чиқармай ётган Алийбег ака "бунчалик жаврайсиз, ётаверинг, чивин чақиб, бутунлай тўйса, ўзи ёрилиб ўлади", дедилар. Бу юмордан бирданига ҳамма гулдурос кулиб юборди.

Саҳар туриб бу саёҳатимиз охирига етиб, катта акам Муродиллони кўриб, хайрлашиб, Тошкент шаҳрига равона бўлдик. Алийбег аканинг суҳбатлари ҳаммаша қизиқарли, олам-олам ҳузур бахш этадиган эдики, уларнинг бирида бўлган лаҳзалардан сизни воқиф этдик.

НАСИМХОН РАҲМОНОВ,
профессор

КАМТАРЛИК КАСБИ

1972 йил. Фарғона Давлат педагогика институти-нинг 2-курс талабасиман. Битирувчи талабаларга давлат имтиҳони бўляпти. Талабалар орасида "Алийбег Рустамий давлат имтиҳони комиссияси раиси бўлиб

келибди", деган гап тарқалди. Дарвоқе, Алийбег Рустамийнинг номи Фарғонада ҳам анча машҳур, фақат сурати орқали (факультетнинг тилшунослик кабинетида осиглик) таниймиз, ўзини кўрмаганмиз. Ниҳоят, домланинг ўзини ҳам кўрдим. Мен тасаввур қилгандан тамомила бошқа: одми кийинган, бошида ёзги шляпа, бир оз уринган оқ кўйлақда. Домлани қаерда кўрганим эсимга тушди: икки кун олдин танаффус пайтида йўлакда кўрган эканман. Ташқаридан факультет биносига келган бегона одам дарров билинади. Домлани ҳамма қатори мен ҳам биронтасининг қариндоши ёки акаси бўлса керак, деб ўйлаган, аҳамият бермаган эдим. Чунки, домланинг одми кийингани, талабалар орасида аралашиб юргани эътиборимизни тортмаган эди. Талабалар ҳам домлани билмаган бўлсалар керак, йўл бўшатишни хаёлларига келтирмас эдилар. Ахир, кимсан, Алийбег Рустамийдай таниқли одам шунчалик содда экани ҳеч кимнинг хаёлига келган эмас. Ўша-ўша Алийбег Рустамийнинг кийинишидаги ва қиёфасидаги соддалик, табиийлик кўз олдимда муҳрланиб қолди. Алийбег Рустамийгача ҳам, ундан кейин ҳам Тошкентдан давлат имтиҳони комиссияси раиси бўлиб Фарғонага профессорлар борган, аммо Фарғонада Алийбег Рустамийнинг номи бир умрга оддийлик ва соддаликнинг тимсоли бўлиб қолди.

1977 йили Тошкентга келдим, "Ўқитувчи" нашриётига ишга жойлашдим. Мақсадим Алийбег Рустамийга шогирд тушиб, илмий иш қилиш эди. Аммо бир неча ой домланинг хузурига боришга истиҳола қилиб юрдим. Сабаби - яна ўша "кимсан, фалончи профессор" хузурига дабдурустан, мен сизга шогирд бўлмоқчиман, деб борсаму у мени қабул қилмаса, нима деган одам бўламан, деган андиша эди. Фарғонада бизга ларс берган, ўша пайтда Тошкентга келиб шу ерда ишлаётган Асқарали Шаропов (раҳматли): "Э, Алийбег ака сен ўйлагандай киборлардан эмас, боравер, мендан салом айт", деб далда берди. Бордим, ҳақиқатан, Асқарали ака айтгандай, ҳаммаси мен кутганимдан ҳам осон кўчди.

Алийбег Рустамий ёзиб борган мақоламни олиб қолди-да, фалон куни келинг, деб тайинлади. Домла айтган куни бордим. Домла мақолани ўқиб, сиздан жуда яхши тилшунос чиқади, деб далда берди ва мақоламни "Ўзбек тили ва адабиёти" журнаliga тавсия қилди. Ўша кундан бошлабоқ мени қадимги туркий ёзувларга йўналтирди. Диссертацияни тугатиб, Алийбег акага олиб борганим-да, энди докторлик диссертациясини бошлайверинг, номзодлик ҳимоясини кутиб юрманг, вақти-соати билан буниси ҳам бўлаверади, деб маслаҳат берди. Ўша пайтда мен устознинг қиёфасида ғоялар ичида яшаб, ғоялар учун ишлайдиган катта қалбли шахсни кўрган эдим. Домланинг раҳбарлигида 1984 йили "Култигин (VIII аср) ёдномаси поэтикаси" мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдим.

Алийбег Рустамийнинг олимлик фазилатларини мадҳ қилиб, узундан узоқ гапиришим ортиқча, чунки устозни аллома сифатида ҳамма билади. Домлада нафақат ёш авлод, балки катта авлод ҳам ўрганиши керак бўлган сифатлар бор. Булар - устознинг бағри кенглиги, ҳалоллиги, насиҳатгўйликдан тамомила узоқлиги, камгаплиги, ҳаммага - оддий одамга ҳам, катта амалдорларга ҳам бирдай муносабатда бўлгани, давраларда ўзини эркин, ҳамма қатори тутгани, бошқаларга ҳеч қачон оғирлигини туширмагани (бўлмаса, домланинг хизматида доим тайёр турган одамлар қанча эди), ҳеч кимдан манфаат кутмагани, юморга мойиллиги ва ҳоказо. Домладан ҳеч ким кутмаган гаплар чиқарди, жуда ҳозиржавоб, юморга бой эдилар-да, раҳматли.

Алийбег аканинг маҳалласида чойхона бўларди. Бир куни — ёз пайти эди - иш билан домланинг уйларига бордим. Домла чойхонага чиқиб кетган эканлар. Чойхонага бордим. Чойхоначи ҳовлига сув сепяпти, яна бири қозонга ўтин тайёрляпти, яна бири қозон ювяпти. Хуллас, бир неча одам иш билан банд. Алийбег ака картошка, пиёз арчиб ўтирган экан. "Домланинг улфатлари энди келса керак-да, булар шу ерда хизмат қилиб юрганлардан", деган фикр хаёлимдан ўтди. Қолаверса,

домланинг қилаётган иши менинг тасаввуримда номуносивдай кўринди. Домланинг кўлидан пичоқни олиб, шуларни мен арчиб берай, деб тутиндим. Аммо устоз рози бўлмади. "Агар баранг билан пиёзни сиз тозаласангиз, харажатни мендан икки баробар олишади, сиз ҳеч иш қилмадингиз деб", дея гапни юморга буриб юборди. Ўша ерда домла билан суҳбатлашиб, бир оз қолдим. Менга маълум бўлдики, ўша хизмат қилиб юрганлар домланинг улфатлари экан. Бири темирчи, бири дурдгор, бири қоровул, бири чойхоначи, яна бири косиб... Алийбег аканинг улфатлари ўзи сингари оддий, дилкаш одамлар эди.

Устоз Алийбег Рустамий ҳаётда завқланиб, шукроналик билан, одамларга яхшилик қилиб яшади. У авлодлар олдида бурчини бажарди. У ҳамон катта ШАХС сифатида бизга ҳар жиҳатдан намуна бўлиб қолади.

ОЛВШЛВК ХВСЛАТЛАРВ

Илм йўли – машаққатли. Чунки бу йўлнинг адоғи йўқ. Бу йўлга кириб, анчагина муваффақиятларни қўлга киритган олимлар ҳам мен бу йўлнинг охирига етдим, деган эмас. Доимий ҳаракат ва матонат билан изланиш илм хазиналарининг капитидир.

Ҳазрат Навоийнинг қуйидаги байти илм аҳлига ҳам тааллуқлидир:

***Кирсанг фано йўлига девонавор кир,
Ул важҳдинки, ақл бу йўлда ақилдир.***

Ақл эса, ҳақгўйликни талаб этади. Бинобарин, илм аҳли ҳақиқатни айтишдан қайтмаслиги керак. сохтакорлик ва замон зайлига фараб тафаккур юритиш илмий ҳодимнинг ўзига ҳам, илмга ҳам хиёнатдир.

Алийбег Рустамий филологик илмларнинг олмос қирраларини эгаллаш билан бирга, ҳақиқатни айтувчи жасоратли олим эди. Унинг ана шу жасорати, ҳақпарастлиги олимни юксак даражага кўтарди. Бу бўлимдаги хотиралар ана шу ҳақда.

АЗИЗХОН ҚАЮМОВ,
академик

ЯНГИЙЎЛДАН ЧИҚҚАН УЛКАН ОЛИМ

Тошкент вилоятининг ғарбида, Тошкент шаҳаридан тахминан 30 км. нарироқда Янгийўл шаҳари жойлашган. Эски номи Қовунчи, темирйўл станциясининг оти, илгари Кауфманская дейилар эди.

Мен бу шаҳарда кўп бўлганман. Оз маз фурсат яшаганман ҳам. Ҳар ҳолда бу шаҳарни ях-и биламан. Кўнглимга яқин шаҳар. Янгийўл шаҳарининг қоқ ўртасида Навоий номли тўлиқ ўрта мактаб бор. Бу мактаб Навоий номига муносиб ўқув даргоҳи эканини кўрсатди. Шу мактабда ўқиган ўқувчилар орасидан Алийбег Рустамий, Эргаш Фозилов каби академик навоийшунослар етишиб чиқишди. Бу тўғрида кўп гапириш ва ёзиш мумкин. Лекин мавзудан узоқлашмаслик учун шу ерда тўхтаيمان.

Алийбег Рустамийни мен биринчи бор Тошкентда ўша вақтдаги Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Миллий университет)нинг шарқшунослик факультетида учратганман. У адашмасам, 1950-1951 йиллар эди. Шарқ факультетини биз 1949 йилда битириб чиққан ва Ўзбекистон Фанлар академиясида илмий ишга киришган пайтимиз. Биз шарқ факультетида ўқишни тугаллаб чиққан биринчи ёш мутахассислар гуруҳи эдик. Чунки факультет ўзи 1944 йили очилган.

Ўқитувчилар етишмаслиги туфайли ўқишни эндигина тугатган ёшлардан айримлари шу факультетда даср беришга жалб этилди. Шулар орасида мен ҳам бор эдим. Мен форс тилидан шарқ факультетида

дарс бера бошладим. Курслар ўзбек тили ва рус тилида ўқийдиган группалардан тузилган. Мен рус группасида форс тили дарсларини ўтказар эдим. Биринчи курсдаги талабалар орасида Алийбег Рустамий деган студент ҳам бўлган. У ҳеч қачон бирон дарсни қолдирмас, ҳамини диққат билан ўқитувчини тинглар, берилган вазифаларни яхши бажариб келар, дарс асносида аҳёнда бир савол бериб мурожаат қилар, ёзма ишларини тез ёзиб топширар, умуман жуда фаол эди. Таълимга интилувчи, лекин камтарин ва камгап бир йигит бўлган.

Мен талабалик вақтимда факультет ёшлар ташкилотига бошлиқ бўлганман. Шунинг учун ёшлар ўртасида ишловда оз-моз тажрибага эга эдим. Одатда студентлар ичида кимдан қандай мутахассис чиқишлиги шундай сезилиб турарди. Бу, айниқса, ўқитувчига маълум. Алийбег Рустамийнинг ўша вақтдаёқ келажакда яхши бир мутахассис бўлиб етишмоққа лойиқ қобилиятлар эгаси эканлиги шундай кўзга ташланиб турарди. Лекин амалда бошқача натижа ҳам бўлмоғи мумкин. Чунки агар қобилият меҳнатсеварлик билан бирлашсагина кутилган натижага эришилади. Мен Шарқшунослик факультетида бирга ўқиган тенгдошларим ичида табиий қобилиятга эга бўлган, лекин ўқишни битиргач, мутахассис сифатида шарқшуносликда кўринмай кетган кишиларни ҳам биламан.

Алийбег Рустамий бутун умри давомида фақат истеъдод эгаси эмас, балки чин илм-фан заҳматкаши сифатида иш тутди. Шунинг учун унинг илмий фаолияти сербарака ва унумли бўлди. Алийбег Рустамий шарқшунос олим сифатида шаклланган бўлса-да, у филологиянинг энциклопедик билимдони бўлиб етишди. Аммо асосий соҳаси лингвистика бўлди. Унинг бутун педагогик фаолияти шарқшунослик (ҳозирги Давлат Шарқшунослик университети), Тошкент рус тили ва адабиёти институти (ҳозирги Жаҳон тиллари университети) факультети билан боғлиқ. Машҳур ўзбекистонлик тилшунос олим, РСФСР Педагогика академияси-

нинг мухбир аъзоси, профессор Виктор Васильевич Решетов Алийбег Рустамийнинг лингвистика соҳасидаги ишларига илмий раҳбар бўлдилар. Ҳаммамиз бу мўътабар устознинг тарбияси ва ғамхўрлигидан баҳра олганмиз. Алийбег Рустамий навоийшуносликка пухта тайёргарлик билан кириб келди. У шарқшунослик факультетида ўқиб юрган вақтидаёқ араб, форс, турк, инглиз тилларини яхши ўрганган; она тили - ўзбек тили грамматик қоидаларини ўзига сингдириб юборган; рус тилини она тилидек яхши билган мутахассис сифатида камол топди. Кейинги илмий педагогик фаолияти давомида манбашунослик, луғатшунослик, қадимий туркий ёдгорликларни тадқиқ этиш соҳасида чуқур ишлаётган олим сифатида эътибор қозонди.

Яқинда мендан бир киши сўраб қолди. Сиз академик Алийбег Рустамийнинг асарлари тўғрисида гапириб берсангиз. Мен дедим: “Фақат шу мавзунинг ўзи катта бир дарс вақтини эгаллаган бўлар эди. Лекин фақат улардан айримлари тўғрисидагина сўзлаб беришим мумкин”.

Ҳозир ҳам мен академик Алийбег Рустамийнинг бутун илмий ижодий фаолиятини бу ерда ёритмоқ ниётим йўқ. Фақат унинг Навоий ижодий мероси тўғрисидаги асарларини навоийшунослигимиз илмий хазинасининг дурдона асарлари деб ҳисобласак муболаға бўлмас.

Алийбег Рустамий кундалик турмушда ғоят ўзига хос ўрин тутган бир инсон эди. Мен уни ҳеч қачон ўзига бино қўйган, катта олимлигини пеш қиладиган, бировга менсимай қаровчи шахс сифатида кўрмаганман ва ҳатто шундай тасаввур ҳам қила олмайман. У ғоят камтарин, илм-фанга берилган, шу соҳа учун фидойи бир киши сифатида элга танилди, эътироф ва ҳурмат қозонди. Айни замонда улугсифатли, ўз иззат нафси ва қадрини билган, ҳар қандай шароитда ҳам бир хил, бир текис кўринишда ўзини тута оладиган одам бўлган ва уни билган кишиларнинг хотирасида шундай инсон сифатида яшайди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин маданий меросни ҳар томонлама ўрганиш ва оммалаштириш иши авж олиб кетди. Шу жумладан машҳур шоир ва мутафаккир Аҳмад Яссавийнинг таълимоти ва шеърларини ўқиш, ўргатиш ва ўрганиш ҳам ривож топди. Аммо тор доира мутахассислари ўртасида бу масалага турлича ёндошув бўлган ва бор. Бунинг асосий сабаби Аҳмад Яссавий шеърлари худди ҳозирги ўзбек тилида ёзилганга ўхшаб кўринади. Унинг қўлёзмалари эса бизгача етиб келмаган. Бироқ Аҳмад Яссавий яшаган даврдаги она тилимизга доир адабий манбалар бизгача етиб келган. Шу сабабли ўрта асрдаги эски ўзбек тили деб атаганимиз туркий тилнинг қандай бўлганлиги, унинг лексик таркиби ва грамматикасига оид тушунчалар мутахассисларга яхши маълум. Демак, бизгача етиб келган Аҳмад Яссавий шеърлари ўша даврдаги тилда ёзилган ва таржима қилинган бўлиши мумкин. Бу соҳадаги илмий изланишлар ҳали анча давом этади.

Ўша йиллари Тошкент вилоятининг Аҳмад Яссавий номли колхоз ерида бу мўътабар шоир ва мутафаккир ҳаёти ва ижодига бағишланган катта тадбир ўтказилди. Ўшанда шоир тўғрисида асосий сўзни филология фанлари доктори, профессор Алийбег Рустамий айтдилар. Бу киши ҳар томонлама билимдон олим сифатида Аҳмад Яссавий асарлари, унинг тил хусусиятлари, Яссавийнинг ижодига хос халқпарварлик, адолатпарварлик ғояларининг ташвиқи тўғрисида сўзладилар.

Шундан кейин мен ҳам сўзга чиқдим ва буюк устозимиз шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоийнинг "Насоим ул-муҳаббат" китобида Аҳмад Яссавий ҳақида берган маълумотлари тўғрисида билганимча гапириб бердим.

Шундан сўнг Тошкентдаги академик драма театрининг артистлари Аҳмад Яссавий тўғрисида тайёрланган саҳна кўринишларни ижро этдилар. Бу нарса йиғилганлар томонидан қизгин қарши олинди.

Мен айтмоқчиманки, Алийбег Рустамий респуб-

ликамизда, унинг пойтахти Тошкент шаҳарида ўтказилган кўпгина оммавий тадбирларда фаол иштирок этар ва кўпчиликка ўз билимларидан баҳраманд бўлмоқ имкониятини берар эди.

Алийбег Рустамий олим ва педагог сифатида фақат илм, маърифатни ёйиш билан шуғулланди. Бу ишдан бирон манфаат топиш, фойда кўриш, пул ишлаш тушунчалари унга бутунлай ёт бўлган. Ўз илмий меҳнати эвазига унвон ва мукофотлар кутмоқ бу одамнинг хаёлига ҳам келмас эди.

1995 йили Ўзбекистон Фанлар академиясига янги аъзолар сайлаш бўлиб ўтди. Бу компания одатда академияда кўп тортишувлар, мураккаб зиддиятларни келтириб чиқаради. Баъзилар жонини жабборга бериб, академия аъзолигига ўтишга жидду жаҳд қиладилар. Аммо Алийбег Рустамий бу ишлардан жуда узоқда бўлган. У ҳеч қачон ўз номзодини бирон шундай ўринларга кўрсатмаган ёки бировлар орқали шу ўринларни эгаллашга интилмаган. Ўша йилги сайловларда ҳам Алийбег Рустамий қатнашмади. Аммо ўшанда бир бўш ўрин қолиб кетиш эҳтимоли туғилди. Шунда Давлат Шарқшунослик институтининг директори ва Ўзбекистон Фанлар Академияси гуманитар бўлимининг бошлиғи ўзлари ташаббус кўрсатиб, Алийбег Рустамийнинг номзодини ўша ўринга кўрсатишди. Ёпиқ овоз бериш натижасида Алийбег Рустамий бир овоздан Фанлар академиясининг аъзоси этиб сайланди.

Ҳақиқий олим, ҳақиқий инсон ана шундай бўлади.

ФАНИЖОН АБДУРАҲМОНОВ,

академик

МУРУВВАТЛИ ВА САХОВАТЛИ

Муҳтарам академик Алийбег Рустамий шарқшунос олим эди. Унинг шарқ фалсафаси, тарихи, ислом дини, филологиясини пухта билишига сабаб араб ва

форс, туркий тилларда ёзилган шу мавзудаги асарларнинг таржимони, муҳаррири сифатида иштирок этди ва тафсир қилди.

Олим Миллий университетнинг (олдин САГУ деб номланар эди) Шарқ факультети эрон-афғон бўлимида ўқиб, эрон-афғон тилларини ўрганган эди. Энгельс араб тилини ўргана олмаслигига араб ёзувининг мураккаб бўлганини ёзиб, уни лаънатлаган бўлса, арабшунос Боқи Холидов араб тилини ўрганиш "Африкани бошидан охиригача пиёда кезиб чиқишдан осонроқ" деб таърифлаган бўлса, Алийбег Рустамий араб тилини ҳам мустақил ўргана бошлади.

Араб тилини мукаммал ўрганиб олган Алийбег Рустамий Қоҳирада араб тилида бир неча ой маъруза ўқиди.

Олим шарқшунослик факультетининг эрон-афғон бўлимини имтиёзли битириб, кейинчалик шу факультет асосида ташкил этилган институтда кафедра мудири лавозимида ишлади ва машҳур шарқшунослар В.В.Бартольд, А.А.Семенов, Е.Э.Бертельс, Л.И.Климович, М.А.Усмонов монографияларини ва Бурҳониддин Марғинович, Термизий, Имом Бухорий асарларини ўрганиб, талабаларни улардан баҳраманд қилди.

Академик Алийбег Рустамий кўп тилларни билар эди. Агар XIX аср охири XX аср бошларида олим, маърифатчи, жамоат арбоби сифатида машҳур бўлган Бехбудий Самарқандда нашр этган "Оина" журналининг 1913 йилдаги сониди маданиятли киши камида 4 тилни билмоғи керак деб ёзган бўлса, Алийбег Рустамий 6 тилни - ўзбек, рус, араб, форс, турк, урду тилларини билар эди. Бу унинг араб ва форсий тилларда ёзилган асарларни таржима ва таҳрир қилишида, Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони луғат-ит турк" асарини рус тилига таржима қилишида, XI аср ёзма ёдномаси "Қутад-ғу билиг" асарининг илмий-танқидий матнини тузишида ва рус тилига таржима қилишида кўринади. Бу нарсани яна қадимги турк тили ва ёзувларини пухта билиши, VI-IX аср ёдномаси бўлмиш тошга битилган

битиклар транскрипцияси ва таҳлил қилинган "Қадимги туркий тил" дарслиги (Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1982 йил) нашри исботлайди.

Алийбег Рустамий камтар, камгап олим эди. Муҳтарам Алишер Навоий ёзган эканлар:

*Билимдан лоф урмоқлик нодонлик,
Шу нодонликни англамоқ донолик.*

Олим шунча илмий иш қилиб, илмини мутлақо намоёиш қилмас эди. Бир куни иш қилиб ўтирсалар, ўғиллари "Кабинетингизда икки киши китоб титкиляпти" деса, Алийбег: "қанақа китоб керак экан?" - деб, кабинетга кирсалар, улар йўқ, столда 10 доллар турибди, ёнида ёзув: "Бундай яшаб бўлмади!".

Олимдан бирор нарсани сўраб қолсангиз, қисқа, аммо чуқур маъноли жавоб қилар эдилар.

Фирдавсий ёзган эканлар:

*Кимки қисқа сўзда дейди кўп маъно,
Равонлик бобида у киши аъло.*

Меҳрибон олим ўзгаларнинг ҳолатини рўёбга чиқарувчи мурувватли инсон эдилар. Кўплаб докторлар, номзодлар у кишининг фойдали маслаҳатлари туфайли даражалар олдилар. Олим талабалар учун ҳам меҳрибон устоз эдилар.

Бобурийлар ҳукмронлигида ижод этган машҳур ёзувчи Мирзо Ғолиб ёзган эканлар:

*Ночорга маслаҳат берар ҳар ким ҳам,
Дўст удирки, ярага қўя олса малҳам.*

Академик Алийбег Рустамийни Мустақил Давлатимиз кўп ҳурматлади. "Эл-юрт ҳурмати" нишони билан мукофотланди, Ўзбекистон Фанлар академияси академиги бўлиб сайланди, Туркия ТДКнинг Фахрий аъзоси бўлди, доктор, профессор унвони ва даражаларини олди.

Парвардигори олам Алийбегнинг гуноҳларини кечирсин, жаннатдан жой берсин, қабрларини мунаввар қилиб, сўроқларини осон қилсин!

ТЎРА МИРЗАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси фан арбоби

ЎТИК ВА ЕТУК

Академик Алийбег Рустамий ҳақидаги айрим қайдларимга халқона равишда оддийгина қилиб "Ўтик ва етук" дея сарлавҳа қўйишни лозим кўрдим. Бундай сифатлов кимларгадир эриш туйилиши мумкин. Лекин менинг назаримда умр бўйи сўз ва унинг хилма-хил бадиий товланишларини тадқиқ этган, доимий равишда сўзнинг маъно қирраларини ўйлаган, унинг лисоний хусусиятларини илмий асарларида турли-туман ракурсларда ўзига хос сезимлар билан ёритиб бера олган олим учун ушбу сифатлов ҳар қандай улуғлашлардан ҳам устунроқ туйилди. Чунки унинг қайси бир асарига қараманг, номзодлик диссертациясига асос бўлган "Маҳбуб ул-қулуб" тилининг грамматик хусусиятлари" ва унинг рус тилидаги таржимасини оласизми ёки сўнгги асари "Ҳазрат Навоийнинг маънавий олами"га назар ташлайсизми, уларда Алийбег Рустамийга хос ўтиклик ва етуклик барқ уриб турибди.

Биз ва биз тенгилар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига ишга ва ўқишга келган вақтларда (ўтган аср 50-йилларининг охири ва 60-йилларининг бошларида) Институт ўзининг янги ривожланиш даврини бошлаган, бу ерда жуда ҳам забардаст устоз олимлар хизмат қиларди. ўша йилларда "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" яратилаётган экан", "Иззат Султон "Адабиёт назарияси"ни янгидан ёзибди", "Эрта-индин Азиз Қаюмов, Фанижон Абдураҳмонов, Абдуқодир Ҳайитметовлар докторлик диссертацияларини ҳимоя қиладилар", "Алийбег Рустамий

"Девону луғотит турк" асарини рус тилига таржима қилар экан" каби гап-сўзлар эндигина институт остонасидан қадам ташлаган биз ёшларнинг қулоғимизга чалинган дастлабки хайрли хабарлар бўлган. Бундай хайрли хабарлар илм йўлига кира бошлаган ҳар бир ёшнинг қалбидаги ўз ишига ишонч туйғусини янада мустаҳкамлаши табиийдир. Биз ёшлар Алийбег Рустамийни дастлаб ана шундай гап-сўзлар орқали таниганмиз ва унга интиланганмиз.

Бугун Алийбег Рустамийнинг илмий меросига яхлит назар ташлаш имконияти бўлган бир пайтда унгагина хос бўлган икки-уч жиҳатни алоҳида таъкидлаш зарур. Биринчидан, Алийбег Рустамий илмий фаолияти давомида биринчи манбалар, қўлёзмалар асосида иш кўрди. Шунинг учун ҳам унинг илмий тадқиқотлари мустаҳкам асосларда қурилганлиги, хулосаларининг ишончлилиги, тадқиқот доирасининг кенглиги билан алоҳида ажралиб туради. Олимнинг "Алишер Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари", "Ҳазрат Навоийнинг маънавий олами", "Маҳмуд Замахшарий", "Аруз ҳақида суҳбатлар", "Қофия нима", "Қадимги туркий тил", "Сўз хусусида сўз" каби асарлари бунга мисолдир.

Иккинчидан, Алийбег Рустамий фанда тил фактларини, грамматик ҳодисаларни ижодкор услуби билан боғлаб ўрганишдек мураккаб йўналишга асос солди ва шу йўлда илмий бақувват асарлар яратди.

Ниҳоят, Алийбег Рустамий илмий-адабий ва лисоний қарашлар тарихини пухта ўрганган, шу йўналишда қатор тадқиқотлар яратган, анъанавий тилшунослик ва адабиётшунослик натижаларини янги филологик илм ютуқлари билан қўша олган олимдир. Мен айтар эдимки, унинг илмий асарлари анъанавий адабиётшунослик ва тилшунослик билан янги филология орасидаги бамисоли ўзига хос бир кўприқдир.

Алийбег Рустамий бизнинг хотирамизда ана шундай яхлит илмий сиймо сифатида абадий қолди.

АБДУЛЛА АЪЗАМ,
физика-математика фанлари доктори,
профессор

ХИЗР ЧАШМАСИ

Хизр чашмасидан оқиб чиқувчи сув - оби ҳаёт, Шарқ адабиётида кўп қўлланган рамз: Хизр алайҳиссалом каби уни топишга ва сувидан бир ҳўплам ичишга муваффақ бўлган киши абадий ҳаётга эришар экан.

Ҳар сафар бу рамзга йўлиққанда хаёлга шундай қиёс келади: Хизр чашмаси бу - Алишер Навоийнинг маънавий ва ижодий мероси, Алийбег Рустамий (биз учун Домла) эса, ундан ичишга муваффақ бўлган, ўзи ичибгина қолмай, "синган сафол"да бошқаларга "ичинглар" деб тутаётган Хизр.

Баъзан иштибоҳга ҳам борасан: Домланинг кўли кўпинча муаллақ қолмадимикан?

Ўн йилча (минг афсуски, тез-тез эмас) Домланинг суҳбатига муяссар, сабоқларини олишга мушарраф бўлдик. Ажиб бир диалектика — Навоий чашмасига етиш учун Баҳри Уммон даражасидаги илм лозим экан.

— *Домла, арабий "илм" сўзини туркий "билим" деб тушунса бўладими?*

— *Луғавий маънода шундоқ. Аммо "билим соҳиби" билимдон бўлади, "илм соҳиби" жуда оз нарса билишини англаб етгувчидир.*

Тақдири азал Домлани болалигидан Навоий чашмаси сари — бирда чакалакзор ва тоғ ёнбағирларидан ўтган сўқмоқлар орқали, бирда кенг шоҳроҳлар орқали етаклаб борган устозларга учратиб турган.

— *Домла, сизга энг кўп таъсир этган устозларингиз ҳақида сўзлаб берсангиз.*

— *Е.Э.Бертельс, А.А.Семёнов, А.М.Шчербак.*

Ҳавас қилмай бўладими?!

Домла дорулфунуннинг форс тили гуруҳини битирганлар, "Бадойиъ ус-санойиъ"дек ўта мураккаб мат-

нли асарни ўзбек тилига ўгирганлар; турк тилининг Навоийгача бўлган даври тарихи бўйича диссертация ёқлаганлар; тасаввуф таълимоти бўйича шўро даврида рисола ёзиб, чоп эттирганлар ("Сўз хусуида сўз", 1987); "Маҳбуб ул-қулуб"ни рус тилига сажъ билан таржима қилганлар; инглиз ва немис тилларида равон ўқир эдилар... Айниқса, араб тилини ғоят чуқур билар эдилар:

– *Араб тилини мустақил ўрганганмисиз?*

– *Бошланғич синфда бизга собиқ мадраса мударри-си дарс берган.*

Бу жавобдан энди ҳавасга ҳасад ҳам аралашгандай бўлади: "Қандай саодат-а?"

Домланинг араб тилини ниҳоятда чуқур билишига бир шаҳодат келтирсам. "Мажолис ун-нафоис"ни мутолаа қилишга саъй қилар эканман, ҳар икки байтнинг бирида жумбоққа рўбарў бўлардим. Тишим ўтмайдиганларини Домладан сўрар эдим. (Домла ўзлари камгап бўлиб, сергапликни ёқтирмас эдилар, шунинг учун бўлар-бўлмас саволлар беришга истиҳола қилар эдик).

– Домла, "Ғаройиб ус-сиғар"даги

*Ваҳ, не лўлийвашдур ул қотилки, умдан халқнинг
Қонини тўкмакка ҳар бир кирпигидур ништаре,*

байтидаги "умдан" сўзини луғатлардан топа олмадим?

– Нотўғри ёзилибди-ю, лекин тўғри ёзишибди.

Мен талмовсираб турган бўлсам керак, қўшимча қилдилар:

– Аслида айн ҳарфи фатҳали, қулоққа хунук эшитилмасин, дейишган бўлишса керак-да, замма билан ёзишибди (П.Шамсиев билан С.Иброҳимов луғатида фатҳа билан ёзилган экан, Навоий асарларининг 2011 йилги нашрида бу сўз тузатиб берилган).

Домла бир томондан ўта консерватор эдилар (бу сўзга шўро мафқураси салбий маъно юклаган эди, ҳолбуки, жамият ривожланишида янгиликка интилиш қай даражада аҳамиятли бўлса, унинг барқарорлигида, айниқса, маънавиятни асраб-авайлашда консерватизм,

кушнинг иккинчи қаноти каби, шу қадар зарурий омилдир). Бир тадбирга таклиф келиб қолди: Домла иштирок этиб, сўзга чиқар эканлар. Устоз эгнида яктак, бошида дўппи билан келдилар, тадбир эса ниҳоятда ҳашаматли аудиторияда ўтар, йиғилганларнинг кўпи, айниқса аёллар Оврупоча кийинишнинг илғорлари эди. Биз – Домланинг шогирдлари бундай "деталлар"га эътибор қилмай ўтирибмиз. Домланинг дилида қандайдир протест (Домла "эътироз" деган бўлармидилар) уйғонганини кейинроқ англадик. Унга сўз берилди:

– Буларнинг ҳаммаси дуруст... – худди сўз тополмаётгандай бироз туриб қолдилар. Сўнг оёқ остига "туф" дея, манифест ўқигандай тарзда:

– Мақом - миллатнинг руҳий озиғидир. Болаларни мақом оҳанглари билан вояга етказмоқ керак, – дедилар.

Иккинчи томондан, Домла ўта прогрессив олим эдилар:

– Навоий (Домланинг талаффузида Новойий – қадимги турк тилида шундай талаффуз қилинган: ҳозирги "а" билан "о" бир товуш бўлган) асарларини нашр этишда, уларни халққа етказишда компьютер имкониётларидан унумли фойдаланмоқ лозим.

Домлани даставвал ойнайи жаҳон орқали таниганман: ўтган асрнинг 80-йилларида бир неча йил "Назм ва наво" деган кўрсатув олиб борганлар. Ундан баҳраманд бўлган авлод яхши эслайди: ҳар бир кўрсатув Навоийнинг бир ғазалига бағишланар, ғаройиби – уларда Домланинг Александр исмли рус шогирди ҳам қатнашар эди. Яна ҳам ғаройиброғи – кўрсатув муқадимасидан сўнг Домла унга мурожаат қилар эдилар:

– Қани, мулло Александр, бошланг-чи.

Шундан сўнг мулло Александр (Домла дарс берган Рус тили ва адабиёти институтининг талабаси) қироат билан, муҳими, арузнинг ҳамма қонун-қоидаларига амал қилиб, ғазални байтма-байт ўқир, Домла эса шарҳлаб борар, сўнг унга битилган қўшиқ ҳофизлар томонидан куйланар эди.

– Домла, ўша шогирдингиз ҳозир қаерда? ўзбек тилини қаерда бу қадар яхши ўрганган экан?

– Биз маҳалладошимиз, мактабда дарс беради.

Домла айнан бу шогирдига ғазал ўқитгани бежиз эмас эди, албатта.

Кўрсатувлардан бир туркуми "Хамса" дostonларига бағишланадиган бўлди – ҳар бир дostonга биттадан. Биринчиси "Ҳайрат ул-аброр" ҳақида. Дoston 63 боб. Суҳбат унинг биринчи бобидан бошланиши табиий. Мулло Александр биринчи байтни рамали мусаддаси махбун вазнида қироат қилди:

Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим,
Риштаға чекти неча дурри ятим.

Ёдимда, кўрсатув шу байтни шарҳлаш билан ўтди. Шунда ҳам Домла кўп нарсани айтиб улгурмагандай тасаввур қолди.

Алишер Навоийни мутлақ кўпчилик шоир сифатида танийди. Шак-шубҳасиз, бу ҳақиқат. Бу фақир ҳақир учун ҳатто Навоий – энг буюк шоир. Лекин Навоийга бериладиган бу таъриф тўлиқ эмас. Навоий, айни пайтда, инсоният тарихидаги энг буюк файласуфлардан биридир.

– Домла, бизнинг авлод Ғарб фалсафаси билан озми-кўпми таниш. Шарқ фалсафаси бобида эса, нари борса, остонасидамиз, холос.

– Ғарб фалсафаси бош мавзу сифатида материя (Домла тилида моддий) ва онгни олган. Шунинг учун Ғарб моддий ва табиий фанлар тараққиётида илгарилаб кетган. Шарқ фалсафасининг бош мавзуси – кўнгил (мажозан – жом) ва ишқ (май)дир. "Ҳазойинул-маъоний" айнан шу мавзудан бошлангани ҳам шундан:

"Ёр аксин майда кўр" деб, жомдин чиқти садо".

Ёр аксини кўриш, яъни ишқ воситасида Ёр жамолига етиш, Шарқ фалсафасига кўра, инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Шу туфайли Шарқ маънавият ва руҳият бобида Ғарбдан жуда олислаб кетган.

Сабоқ-суҳбатлардан бири шу мавзуга бағишланадиган бўлди. Суҳбат имкон қадар эркин бўлиши учун Бобораҳмат (яна бир шогирд) Тошкентнинг сўлим чойхоналаридан бирини танлади. Лекин Домла ёзилиб ўтирмаётган эдилар. Устоз ҳаётнинг чучуги билан бирга аччиғини анча-мунча тотган, шу сабабми, кўпинча унга интроверт кайфиятда бўлар эдилар. Шу куни ҳам бу ҳолат юзага келган, аммо биз бефаҳмлиқданми, журъатсизликданми, жим ўтирар эдик.

– Домла, сўзингизга муштоқмиз.

Домла "ҳайф-э" дегандек нимтабасум қилдилар:

– *Жом-ку ўзимиз билан, Шарқ фалсафаси уни тўлдиришни тақозо этади.*

Ўша навбат Домланинг суҳбат-сабоғи узоқ давом этди, чарчагани ҳам билинмади ва биз учун саодат онлари бўлиб, бир умр эрдан чиқмас хотира бўлиб қолди.

Мана, Домла оламдан ўтдилар. Биз – шогирдлар, минг йиллардан бери давом этиб келаётган гумроҳлик – тирик аллома-устозлардан имкон қадар кўпроқ олиб қолиш ўрнига умримизни ҳуда-беҳуда ишларга сарфлаш билан бандмиз. Домланинг вафотидан бир ҳафта олдин Отаназар ака (мақомшунос профессор О.Матёкубов) билан устозга кўнғироқ қилдик:

– Домла, суҳбатингизни соғиндик.

– Бироз шамоллашим бор. Худо хоҳласа, келгуси ҳафта.

Дилни армон ўртайди: бир ҳафта қиёматгача чўзиладиган бўлди.

Домла ўта ростгўй, ҳақиқатпараст инсон эдилар. Бизнинг тавозеталаб жамиятимизда бундай феъл-атвор кўпчиликка ёқмайди. Шу сабабли Домла кимнинг дилини оғритган бўлса, шогирди сифатида ўтинаманки, Домланинг ҳақиқа дуо қилсангиз. Зотан, бу ҳам Шарқ маънавиятининг муҳим унсури.

Домланинг дарсларини тинглаган, суҳбатидан баҳраманд бўлган, бундан буён энди китобларидан илм ўрганадиган шогирдлари учун эса, Навоий шеърининг нафосатини, Навоий фалсафасининг моҳиятини

авлодларга етказишда ҳаракат қилиш қиёматлик қарз-
дир.

ИЛТИЖО

Алийбег Рустамийга

Домла, илмингиздан бағишланг лутфан,
Токи "лутфан таклиф этгувчи" бўлмай

Умрни неларга совурдим экан,
Дарёдан сув ичмай кетгувчи бўлмай.

Домла, илмингиздан атанг бир чимдим,
Мен ҳам Навоийни англасам дейман.
Умр баҳоридан, ёзидан ўтдим...
Наҳот қишга юпун ҳолда кетгайман?

Қақраб лабим чўлда йўлиқдим Сизга -
Баайни воҳага сокин чашмали.
Агар етолмасак кўлга, денгизга,
Қумларга сингишиб кетсак-да, майли...

Илм соҳибларин этдинг аржуманд,
Ё Раб, авлодларни айла баҳраманд.

СУЙИМА ҒАНИЕВА,
профессор

СЎЗИ ТАҲСИНГА ҲАМРОҲ ОЛИМ

Алийбег Рустамийни талабалик йилларидан бил-
ламан (1959 йил). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида
бирга ишладик. Кейин В.В. Решетов уни Республика тил
ва адабиёт институтига олиб кетди.

Алийбег "Маҳбуб ул-қулуб" ҳақида ҳар суҳбатда
бир янгилик айтар эди. Тилга оидларини баъзан англа-
мас, лекин адабиётга оид фикрларини мароқланиб
эшитар эдик. Ҳамфикр дўст, яхши суҳбатдош эдик. Тўй,

туғилган кунларда бирга, мусибатларда дардкаш бўлган-миз. У камгап эди. Лекин мени Янгийўлга олиб борганда, уйи ва яқинларини кўрсатганда сергап бўлганидан завқланганман.

А.Рустамий Навоий тили бўйича анча ишлар қилди. Номзодлик, докторлик диссертацияларини ҳимоя қилди. "Ўзбек адабиёти тарихи"га ҳаммуаллифликда мақола ёзди. Ҳамкорлигимизнинг ёддан чиқмас натижаси — рус тилида "История узбекской литературы" учун мазкур қисмни рус тилига ўтирганимда менга яқиндан ёрдам қилди.

1957 йилдан бери мунтазам ўтказиб келинаётган Навоий анжуманларига Алийбег келар эди (1962 йил, 6-конференция, 1964 йил, 8-конференция, 1965 йил, 9-конференция, 1970 йил, 14-конференция, 1971 йил, 15-конференция, 1974 йил, 18 конференция ва бошқалар).

Ҳусайн Бойқаро "Рисола"си турли йилларда И.Ҳ.Эртайлон (1945 йил), Ҳамид Орасли (1966 йил), Суйима Ғаниева (1968 йил), Яъқуб Жузжоний (1968 йил)лар томонидан нашр этилган. "Рисола"ни А.Рустамий ҳам нашр қилдирди (1991 йил). Ушбу нашр олдингиларидан ўзининг матнга берилган изоҳ ва луғатлари билан фарқ қилади.

Шарқ мумтоз адабиётида "Арбаъин" яратиш анъанаси қадимдан маълум. А.Рустамий 1991 йилда Каримбек ва Саидбек Ҳасановлар билан биргаликда Навоийнинг "Арбаъин"ини шарҳлар билан бирга нашр қилди. Ундаги қирқта ҳадис таржима қилинган. Имкон қадар шарҳланган. Ёзилган 150 та шарҳ ва изоҳларда А.Рустамийнинг билим даражаси ва фикр доираси яққол кўрилади.

А.Рустамий 1993 йилда Навоийнинг "Сирож ул-муслимин" асарини Б.Ҳасан билан биргаликда нашр қилдирган. Нашрга Мунаввар қорининг "Ҳавойижи диния" номли диний заруратлар ҳақидаги қўлланмаси илова қилинган. Ноширлар томонидан "Сирож ул-муслимин"даги арабий иборалар, машҳур суфийлар, ша-

рият аҳкомлари, иймон қоидалари, намоз, фарз ва суннатлари, айрим сўзларга луғат, шарҳ, изоҳлар берилган, асар ўқувчилар учун тушунарли бўлишини таъминлаган.

А.Рустамийнинг "Сўз хусусида сўз" китоби ТошДШИ Мумтоз филология кафедрасида дарслик сифатида ўқитилади. 1981 йил форс тилидан таржима қилиб, изоҳлар билан чоп қилдирган Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг "Бадоеъ ус-саноеъ" китоби ҳам кафедрада ўқитиладиган "Илми балоғат" курсида асосий қўлланмалардан бири саналади. Китоб нашр бўлганда Алийбегни табриқладим. Лекин эътирозим бор, асар номи ёзганингизда "бадоеъ"ни "бадойиъ" деб, "саноеъ"ни "санойиъ" деб ёзибсиз. Яна сўз ва артикларни дефислар ажратиб "Бадойиъу-с-санойиъ" тарзида берибсиз. Таржима тили ҳозирги ўқувчилар учун оғир. Масалан: "Ҳазрати устодим иршодмаоб хўжастафар Жомийнинг, Аллоҳу таоло қабрин нурға тўлдурсун, аксар ашъоридек ва ҳазрат-и худовандгорнинг, Аллоҳу таоло давлату умрин давом эттурсун...", дедим. Алийбег эътирозимни тинглаб шундай жавоб берди: "Агар Атоуллоҳ Ҳусайний асарини туркийда ёзганида худди шу таржима тилидагидек ёзган бўлар эди". Бундай жавобдан ҳайратландим. Таржимасидаги 1319 та изоҳ, айниқса, шеърлар мазмунини берганлиги таҳсинга лойиқ эканлигини ҳам айтдим.

1984 йилда Мисрда бўлган эдим. Шунда ўзбекистонлик дипломат Абдурашид Исохўжаев ва унинг турмуш ўртоғи Тожихонларга Қоҳирадаги Айн уш-Шамс университетиде Алийбег Рустамийнинг ишлаганлигини, имкони бўлса ўша ерни бориб кўрмоқчилигимни айтдим. Уларнинг кўмаги билан Алийбег ишлаган Айн уш-Шамс университетини бориб кўрдим. Тошкентга қайтиб келганимдан кейин бу воқеани Алийбегнинг ўзига айтганимда ниҳоятда хурсанд бўлган эди.

Шарқ мумтоз адабиётида ҳазил-мутойиба бор. Уни бадий адабиётнинг санъатларидан бири ҳам деб ҳисоблайдилар. Алийбег билан бўлган суҳбатларимизда ҳазил-

лар, безор киноялар бўлиб турар эди. Шулардан бири изофани дефис билан ажратиб ёзиш билан боғлиқ. Мен доим "бирга" десам, у "ажратиб ёзилади" дер эди. Ҳатто, гапирмай қўл ҳаракатларини ишлатиб ҳам ўз фикри-мизни билдирардик. У саломдан сўнг "ажратиб ёзилади изофа" дер эди ва кейин ҳол-аҳвол, кайфият, ишларни сўрашга ўтарди. Мен эса алик олиб, ё салом бериб "бирга ёзилади изофа" дер эдим. Хайрлашув ҳам бусиз бўлмасди.

Алийбег Рустамий исмини Алийбег, фамилиясини Рустамий, Рустам деб ёза бошлади. Мен бу "янгилик"ка қарши чиқдим. Ўзига айтганимда: "Яқинда Душанбеда мақолам чиқади. Рустамзода ё Рустамиённи ҳам кўрасиз", деди.

Олим 2013 йилнинг 5 октябрида вафот этди. 29 ноябрда институтимизда хогира мажлиси ўтказилди. Алийбег Рустамий вафотидан кейин нашр қилинган асари "Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари"-ни фарзандлари менга тақдим этишди. Унда кишининг ўзини англаши, оламу Одам ҳақиқатини билиш ва етук инсон бўлиши учун зарур маълумотлар берилган. Шариат ва тариқат аҳлига мансуб тилу адабиёт, тасаввуф ва фалсафа, тамаддун ва маънавият таълимотида бўлганларга тавсия ёзилган. Бинобарин, рисола мундарижасини келтириш жоиздир:

Сулук мақомлари

Маънавий шароб

Суварий шароб

Масти аласт

Ишқ

Лутфий ғазалига тахмис

Рисола билан танишар эканман таниқли олим, тасаввуф ҳақида китоб ва мақолалар ёзган дўстим Нажмиддин Комилов дарҳол ёдимга тушди. Агар у ҳаёт бўлганида бу рисола юзасидан суҳбатлашар эдик. (Унинг вафотидан кейин Навоийнинг 50 ғазалига ёзилган шарҳлари билан "Маънолар оламига сафар" номида нашр қилинган эди... Начора...)

Уларнинг руҳи шод бўлсин, қаламлари азиз фарзандлари, садоқатли шогирдлари қўлида. Яхшилар ёди ўчмас бўлади.

АҲАДЖОН ҲАСАНОВ,
тарих фанлари доктори, профессор

ЁДИМДАН ЎЧМАС ЁРҚИН СИЙМО

Алийбег Рустамий менинг том маънодаги "алифни калтак дейишга ўргатган" устозим. 1958 йил. 1-курс тарихчи-арабшунос талабаман. Бизга, етишмаяпти деб, араб тили ўқитувчисини "беришмади". Сентябрь ойининг ўрталарида ўқув хонасига ўша пайтда 30 ёшлар чамаси деканамиз Латиф Мақсудович ўзидан ҳам ёш, дўпписини қийшиқ кийган, учинчи йил аспиранти Алийбег акани олиб кирди-да, шу киши сизларга араб тилини қойиллатиб ўргатади, деб чиқиб кетди. Кейин билсак, домламиз Шарқ факультетининг Эрон-афгон гуруҳини битирган, Алишер Навоий бўйича номзодлик диссертациясини ёзаётган, араб тили унинг иккинчи шарқ тили экан. "Европейский" деб аталадиган бизнинг кучли гуруҳимиз, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ҳеч қандай араб тили дарслиги мавжуд бўлмаган ҳолда бир йилда араб наҳв ва сарфини қойилмақом қилиб ёдлаб қўйдик. Бундан 55 йил аввал у киши ўргатган нарсалар ҳамон ёдимда. Маълумки, луғатда у ёки бу араб сўзи 5-6 маънода берилади. Домла контекстга тўғри келадиган қилиб, луғатда йўқ сўзни ишлатиб юборардилар. Биргина мисол: "Иза дахалатир рушва минал боб, харажал ҳаққу минал кувва" деган араб мақолини "Пора кирса эшикдан, ҳақиқат чиқар тешикдан (аслида "дарчадан!")" деб таржима қилгандилар.

Орадан 9 йил ўтди. 1967 йил. Камина Қоҳирада собиқ СССР элчихонасида иқтисод масалалари бўйича маслаҳатчи референт-таржимон бўлиб ишлардим. Шу йили Алийбег ака Қоҳирадаги Айн Шамс (Гелиополис) университети туркиёт бўлимига профессор бўлиб

бориб қолдилар. Бир йил давомида бирга истиқомат қилдик. Ўша йилни ҳаётимнинг энг унутилмас даври деб ҳисоблайман. Русчасига айтганда "с ним не соску-чишся". Орамизда шунақа кўп ажойиб-ғаройиб воқеалар бўлганки, санаб адоғига етиб бўлмайди.

Мен у кишини арабчасига "дуктур Али" деб чақирардим. Бир куни биз турган уйнинг баввоби (швейцари) менга: "Дуктур Али дейсан, сен Миср диалектида бинойидек гаплашасан, у эса битта-иккита сўзни зўрға гапиради-ю", - деб қолди. "Ҳа ўқимаган-а, у киши ўзи камгап, она тилида ҳам беш минутда бир сўз айтиб қўяди, қолаверса, менинг ҳеч қандай илмий даражам йўқ, у киши, биринчидан, доктор-профессор, иккинчидан, 26 тилни билади, шу жумладан "ўлик" тилларни ҳам, тушундингми?" - дедим мен. Тушундими, йўқми билмайман, "а-а" деб анграйиб қолди, ҳар қалай.

Яна бир ҳангома. Менинг номим - элчихона ходими, у киши мени "мистер" деб чақирардилар. Бир куни Қоҳирадаги бир ярақлаган кийим дўконига ўша пайтда мода бўлган нейлон кўйлақдан биттадан олгани кирдик. Одам кам. Бир новча араб қиз пешвоз чиқиб, олдин домланинг бўйинларига "арқон" солди. Ёқани ўлчаётган экан, шеригига "39" деди. Сўнг менинг ёқамни ўлчаб, "40" деди. Шунда мен ҳазиллашиб, домла, мен сизни бўйни йўғонлардан деб юрсам, меникидан ҳам ингичка экан-ку, дедим. Домла одатларига кўра олдин обдон ўзлари маза қилиб кулиб олдилар-да, ҳа, бу ерда сизнинг бўйнингиз йўғон, Тошкентга борганда бизники йўғонлашиб қолади, дедилар.

Қоҳирада бир йилгина ишладилар. У ердагилар қолинг, деб қанчалар ёлворишмасин, шогирдларим "кўчада қолади", деб унамадилар. Қизиқ, киши баъзан ўзига ўрнашиб қолган иборани ҳаётида бир неча марта ишлатар экан. Домла шу иборани яна бир бор ишлатганларининг гувоҳи бўлганман. 1991 йил январь ойи. Ўзбекистон ҳали собиқ иттифоқ таркибида, аммо иттифоқдош республикалар ичида фақат бизнинг Президенти-миз бор. Хуллас, Девонда ишлаш учун уч киши — дом-

ла Алийбег ака, таниқли шарқшунос-исломшунос Убайдулла Уватов ва камина Президент Ислон Каримов суҳбатидан ўтганмиз. Воқеа шундай тез содир бўлдики, биз уни идрок этишга ҳам улгурмагандик. Шу заҳотиёқ фармойишга қўл қўйиб юборилибди.

Академик Алийбег Рустамийни Президент билар ва ҳурмат қилар экан. Шахсан мен ўша суҳбатдан "қанот қоқиб" чиққанман! Алийбег ака-чи?! Суҳбатдан ўтибоқ, Давлат маслаҳатчисига: "Мен девонда ишлай олмайман, шогирдларим "кўчада қолиб кетади", деган. Давлат маслаҳатчиси бошини чангаллаб қолган. Шу заҳоти Президент ҳузурига чиқиб, юрагини ютиб, шу гапни айтганда, Президент бамайлихотир: "Зўр гап айтибди, мажбур қилиб Девонда ишлатасанми, ўзига қўйиб қўй!" – деган эканлар. Эртасига Убайдулла иккимизга бошқа фармойиш қилинган ва камина Девонда 13,5 йил ишлаб, нафақага чиқдим...

Кейин билсак, аслида Убайдулла иккимизни Девонда ишлашга домла тавсия қилган эканлар. Академик Алийбег Рустамий Убайдулла Уватовнинг номзодлик ва менинг докторлик диссертациямга оппонент бўлганлар.

Биз шогирдлар, улфатлар домлани охириги пайтларигача чуқур ҳурмат қилар, суҳбатларини олиш учун давраларимизга чорлаб турар эдик. У киши ниҳоятда ширинсухан, ҳазил-мутойибага ўч, латифаларни жонқулоқлари билан эшитиб, ўзлари ҳам ажойиб тарзда айтардилар. Қувноқлик – инсоннинг буюк хислати, домланинг беозор кулгиси эса, инсонларни яқинлаштирадиган улкан куч эди.

Алишер Навоий ғазалларини у кишидек ҳеч ким чуқур билмасди, десам муболага бўлмас. қайсидир маънода баъзи хислатлари, айниқса, суфиёна юришлари билан ўзлари ҳам Навоийга ўхшаб кетардилар.

Бир "сир"ни биламан. Кўпчилик билмаса керак, у кишида балки туғмадир, балки кейин пайдо бўлган "порок сердца" бор эди!!! Шунинг учунми, ҳар қандай ҳолатларни ҳам юракка яқин олишни хоҳламасдилар,

ёмонлик тўғрисида умуман фикр юритмас, фақат эзгулик ҳақида ўйлардилар. "Яхшилик кўп бўлса ҳам зарар келтирмайдиган фазилатдир", деган экан улуғ мутафаккирлардан бири.

Домла ўта камтарин инсон эдилар, аниқроғи ИНСОН эдилар. У кишидан сўзнинг юки ва куч-қудратини ҳис қилишни, бу ўз навбатида инсонни нечоғлик юксакликка кўтаришини ўрганганмиз. Кучли одамлар ҳамиша оддий бўладилар. Юксак истеъдод ва илмий салоҳият соҳиби ўлароқ ана шундай кучли ва айни пайтда камсуқум инсон эдилар академик Алийбег Рустамий. Кўпчиликка маълум ва машҳур "Устозинг кимлигини айтсанг, мен сенинг кимлигингни айтаман", - деган нақл бор. Шундан келиб чиқиб, айрим бахтиёр одамлар сингари мен ҳам ўзимни ҳақли равишда Алийбег домланинг содиқ шогирдларидан бириман, деб айта оламан.

Устозга таассуб қилиб, кичик набирамга Алийбег исмини қўйганман. У ҳозир 8 ёшда, отаси, онаси ва опаси билан Вашингтон атрофидаги Спрингфильд даҳасида яшайди. Мен ўтган ёзда уларникида дам олдим. 500 тача кичик ўйинчоқ машинаси бор, ҳар бири 1 доллардан туради. Дунёдаги деярли барча энгил машиналарнинг маркази-ю, модификациясигача билади. Бир куни Вашингтонга бориб-келадиган трасса ёқасида 14 қатор ўтаётган машиналарни томоша қилиб турсак, у: "О Бугатти, таяно, менинг энг севимли машинам", деб қолди. Мен, бу "Бугаттинг" қанча туради, деб сўрадим. У: "О, унинг хили кўп, 40 мингдан 1 миллион долларгача туради", деди. Мен: "Катта бўлганинда 1 миллион долларлигини сотиб оласанми?" - деб сўрадим. У: "Э, жинни бўлибманми?! Унча пулга 2 та вилла сотиб олса бўлади-ю", - деб жавоб берди. Мен келажакда қайси соҳада бўлмасин яна битта Алийбег Ҳасаний етишиб чиқади, деб кўнглимга туғиб қўйдим.

Академик Алийбег Рустамий оламдан ўтди, деган фикрни анча вақтгача ҳазм қила олмай юрдим. Кейин чуқурроқ тааммул қилсам, бу фоний дунёдан боқий

дунёга риҳлат қилибдилар. Қиёматда у киши асл қиёфаларига қайтишлари, дўппиларини қийшиқ кийиб, қўллари ва оёқларини ёнларига кериб, жаннат боғида сайр қилиб юришларини тасаввур қилдим. Таскин топдим. Илоҳо, охиратлари обод бўлсин! Академик Алийбег Рустамий яратган мактаб вакилларига эса Устозга хос хислат ва фазилатлар ҳамиша ёр бўлсин!

АБДУРАҲИМ МАННОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

УЛУФ АЛЛОМА ВА МОҲИР ПЕДАГОГ

Устоз Алийбег Рустамийни илк бор биз талабаларга 1962 йили тилшунослик бўйича маърузалар ўқиганларидан бошлаб яхши эслаб қолганман. У кишининг ҳар бир дарсларини, маърузаларини интиқиб кутардик. Алийбег ака нисбатан ёш бўлишларига қарамасдан ҳақиқий катта домлаларга хос дарс бериш услублари бор эди. Дарсга деярли ҳеч қандай қоғозсиз кирар, баъзиларга ўхшаб папка-папка сарғайиб, титилавериб, эскириб кетган маъруза матнларини олиб кирмас эдилар. Дарсга дақиқа дақиқасига кириб келар ва 45 минут давомида худди китобларда ёзилгандек равон жумлалар, сўзма-сўз иқтибослар билан ўқир, хусусан, тилшуносликнинг узундан узоқ назарий қоидаларини худди ёддан айтиб бераётгандек вазминлик билан равон сўзлардилар. Танаффусга занг чалса, келган жойларида тўхтаб, хайрлашиб чиқиб кетардилар. Кейинги дарсларини айнан аввалги дарсда тўхтаган жойларидан бошлаб давом этардилар. У кишининг катта билимига, араб, форс, рус, эски ўзбек тилини мукамал билишларига ҳавас қилардик. Ҳаммамиз бу устозни алоҳида ҳурмат қилар, ёш бўла туриб шунча билимларни мукамал эгаллаганликларига баъзан ҳайрон ҳам қолардик.

Домла жуда содда, камтарона кийинар, ҳаётлари ҳам шунга яраша эди. Аммо илм аҳли, хусусан, бўлажак олимлар, аспирантлар орасида эътиборлари бе-

ниҳоя баланд эди. Ёш олимлар, шогирдлари ишхонада ҳам, уйга равона бўлаётганларида ҳам атрофларида гирдикапалак эдилар. Давраларда ортиқча гапирмасаларда, лекин сўзга аралашсалар лўнда-лўнда, Алийбегона, донишмандона ва аксарият чуқур юмор билан сўзлар, атрофдагиларини хушнуд қилиш, кайфиятларини кўтаришда у кишига тенг келадигани бўлмас эди.

1966 йили "Алишер Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари" мавзусида докторлик диссертацияларини ёқлаганларида домла эндигина 35 ёшда эдилар. Диссертация муҳокамасида Ўзбекистоннинг етук тилшунос олимлари, шарқшунослар, навоийшунослар иштирок этдилар. Муҳокама ниҳоятда юқори савияда, қизғин баҳс-мунозаралар билан ўтди. Ниҳоятда талабчан ва обрўли ўзбек тили домласи Илья Альбертович Киссеннинг саволи ҳам ғаразлироқ, ҳам мураккаброқ эди. У киши "Овоз ёзиш техник воситалари ҳамда урғуларни ўрганадиган махсус осцилографсиз сиз қандай қилиб XV асрда яшаган Навоий асарлари фонетикасини тадқиқ қилишингиз ва илмий хулосалар чиқаришингиз мумкинлигига ишаномайман", деди. Шунда домла саволнинг қалтислигини ва ўта жиддийлигини эътиборга олган ҳолда, Навоий асарларидан кўплаб мисоллар келтириб, батафсил ўз илмий хулосаларини изҳор қилдилар ва у кишининг жавоблари муҳокамада иштирок этаётган аксарият олимлар томонидан маъқулланди...

Алийбег Рустамий ҳаётда ҳам, илмда ҳам, дарс беришда ҳам ҳамиша ҳалолликни шиор билиб яшаб келганлар. Домла айрим кўштирноқ ичидаги олимлар сингари тайёр илмий мақола, тақриз, бутун-бутун илмий тадқиқотлар, таржималарга шерик, ҳаммуаллиф бўлганларини эшитмаганман.

Домла Шарқ ва Европа тилшунослигининг назарий асосларини пухта эгаллаган, Ўзбекистонимиздаги йирик тилшунос-назариётчилар қаторидан мустаҳкам жой олган. Ушбу фазилатлари кўплаб шогирдларни тайёрлашга қўл келган. Укалари ҳам акалари изидан

бориб шарқшунос-филологлар бўлиб етишдилар. Домланинг фарзандлари ҳам оталари сингари илм йўлини тутганлар.

У кишининг тақдири ўзбек шарқшунослиги билан чамбарчас боғлиқ. А. Рустамий узоқ йиллар институтимизнинг Олтой тиллари, сўнгра Туркиёт кафедрасининг мудири лавозимида фаолият юритдилар ва кўп йиллар давомида институтда ўқув жараёнини юксалтиришга ва илмий даражали мутахассисларни тайёрлашга катта ҳисса қўшдилар.

Бизнингча, Алийбег Рустамий ҳаётлик чоқларидаёқ ўзларига мустақкам ҳайкал ўрнатдилар. Уларнинг сермазмун ҳаёт йўли келажак авлодлар учун ҳам ибрат бўлиб қолса, ажаб эмас.

ОТАНАЗАР МАТЁҚУБОВ,
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби,
профессор

УСТОЗ САБОҚЛАРИ

Алийбег Рустамий — замонавий ўзбек адабиётшунослиги, матншунослиги ва айниқса, навоийшунослигида буюк шахс. Фитрат "Ўзбек мумтоз мусиқаси ва унинг тарихи" китобида ўз даврида Алишер Навоийнинг ҳомий ҳамда раҳнамолигида юзага келган қадриятларни ўзбек мумтоз адабиёти ва мусиқасининг юксак чўққиси, "олтин даври" деб баҳолайди. Бу тушунчанинг тагида гап кўп, албатта. Қадимий турк илдизларидан озуқа оладиган ўзбек тили ва адабиёти Навоий ижодида ўзининг мумтоз шаклига эришганлигини уқдирмоқчи миллатпарвар Фитрат ва шу таъбир орқали ўзбек мумтоз мусиқаси ҳам жаҳоншумул аҳамиятга молик воқелик эканлигини эътироф этмоқчи бўлади.

Юксак қадриятлар меросхўри бўлиш нақадар фахрли бўлса, шул даражада масъулиятли ҳам. Алийбег Рустамий ана шу мўътабар миллий мероснинг тарих олиндидаги маънавий масъулиятини чуқур ҳис қилган ҳолда,

замонавий илм-фан ютуқлари билан сарҳисоб этиб, уни жаҳон миқёсига чиқаришга муяссар бўлган забардаст алломалардан бири. Фикримизнинг далили сифатида устоз қаламига мансуб Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг "Бадойиъ ус-санойиъ"сининг ўзбекчага изоҳли нашри ва Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб"ининг русча таржималарини келтириш кифоя.

"Олтин давр" меросининг иккинчи жиҳати — муסיқа борасида ХХ асрда сал башқачароқ вазият юзага келди. Бир тарафдан, бу мероснинг барҳаёт удумлари сифатида яшаб келаётган мумтоз муסיқамиз, ўзининг ички имкониятлари туфайли зиддиятларга дош бериб, ижтимоий талаб-эҳтиёжларга мувофиқ тус ола билди. Ҳаттоки, Бухоро шашмақоми, Хоразм мақомлари ва Фарғона-Тошкент мақом йўлларидан иборат муштарак миллий "мақомот" негизидан "ўзбек шашмақоми" дейиладиган замонавий руҳдаги янги тарихий шакл ҳам юзага келди.

Лекин ХХІ асрга келиб, коммуникация тизимининг тубдан ўзгариши, янги ахборот технологиялари жорий этилиши муносабати билан мақомот мулкининг замона зайлига мувофиқ талқинларига бўлган эҳтиёж яққол сезилиб, уларни юзага келтириш учун зарур бўлган илмий салоҳият зарурлиги аён бўла бошлади. Зеро, мақомот, бу фақат амалдаги урф-одатларгина эмас, балки чуқур илмий илдизларга таянган пешқадам муסיқий мафкурадир. Назария — ўзак. Улкан муз қоялари — айсбергларнинг катта қисми сув остидан бўлганидек, назарий ўзак кўзга кўринмайди, зеҳндаги қувват бўлиб тураверади. Лекин бу ақлий қувват ижод жавҳарининг барча жабҳаларига таъсир кўрсатиб, уни доим камолотга ундайди. Шулардан назарий асослардан ажралиб қолган амалиёт бадиий жиҳатдан ночорлашиб бораверади.

Хуллас, мумтоз муסיқамизнинг назариётидан йироқлашиб бораётганимиз тобора сезиларли ташвиш уйғотадиган бўлди. ХХ асрда муסיқий меросимизнинг илмий удумларини тиклашга уринишлар бўлди. Бундай ҳаракатларнинг охириги унумли интилишларидан бири

ажойиб мақомшунос Исҳоқ Ражабов ижодида юз берди. 1986 йил Исҳоқ Ражабов вафотларидан сўнг домла бошлаган ишларни давом эттирадиган муносиб шогирд майдонга чиқмади. Не чора, бизни авлод бу соҳада етарли билим ва тажрибага эга бўлмаганлиги сабабли, соз аҳлини Форобий, Ибн Сино, Жомий, Кавкабий ва бошқа мусиқийшуносларнинг рисоаларидан баҳраманд қилишга қурбимиз етмасди. Шунинг учун ҳам ёш адабиётшуносларга, уларнинг Алийбег Рустамийдек назарий пирлари борлигига ҳавасимиз келарди. Тўғри, ўтган асрнинг 80-йилларидаёқ, устоз Алийбегни консерваторияга даъват этиб, маърузаларини тинглаб, савол-жавоблар қилиб турсак-да, масалани жиддийроқ қўйиб, илми мусиқий соҳасидаги арз-долларни айтишга, илмий-назарий жумбоқларни жойидан қўзғатишга журъат қилолмасдик.

Бахтимизга ҳамкорлик тўғрисидага таклиф, ногоҳонда, 90-йиллар ўртасида устоз Алийбегнинг ўзлари томонидан чиқиб қолди. Камина шу пайтда "Мақомот" китоби учун назарий асослар ҳозирлаш мақсадида мусиқий рисоаларни қўлдан келганча таҳлил қилиб, назарий асосларнинг бирини англаسام, иккинчисига тушунмасдан юрган пайтим эди. Кейин билсак, айти чоғда, устоз эса, "Навоий академияси" тўғрисидаги таассуротларни тўлароқ тасаввурга келтириш мақсадида Атоуллоҳдан кейин, ҳазрат Навоий ташвиқи билан яратилган Мавлоно Жомийнинг "Мусиқий рисоласи"ни ўзбек тилига таржимаси тўғрисида ўйлаб юрар эканлар.

Воқеа шундай бўлди. 1997 йилнинг октябрь ойларида, шанба кечаси соф ўзбек тилида бурро-бурро гапирадиган бир хушсурат йигит уйга келди. Ўзини Нафас Шодмонов деб таништирди ва Алийбег Рустамийнинг шогирди бўламан, Абдурахмон Жомийнинг "Рисолаи мусиқа"сига оид номзодлик диссертацияси ҳозирладим, шуни бир кўриб берсангизни сўраб, домла юбордилар, деди. Икки кундан кейин учрашишга келишдик.

Шу пайтда Ташқи ишлар вазирлигида хизмат қилардим. Кундуз кунлари ўқишга вақт топиш амри

маҳол эди. Шу сабабдан, Нафас Шодмон кетиши билан, диссертация билан таниша бошладим ва ярим кечагача икки-уч марта маза қилиб ўқидим. Тил гўзал, фикр равон, мусиқий назария асосларини чуқур фаҳмлаган. Навоийнинг назари тушган мусиқий рисоланинг руҳияти барқ уриб турибди. Аъло диссертация. Бундайлари жуда кам бўлади. Атоуллоҳ ҳусайнийнинг таржимасига ўшаб кетадиган жойлари ҳам бор. Устоз Алийбег услубининг таъсири сезилиб турибди. Мусиқийшунослар орзу қилаётган манба. Айни муддао. Эртаси дам олиш куни бўлганлиги учун, фурсатдан фойдаланиб, расмий тақриз ҳам тайёрлаб қўйилди.

Нафасхон олийжаноб йигит чиқиб қолди. Адабиёт ва шеърятни чуқур фаҳмлайдиган, рубоб чалиб ашула айтадиган сифатлари ҳам бор экан. Мусиқанинг назарий тарафларини анча ўзлаштирганлиги ҳам сезилиб турарди. Лекин бизлар ўшанда кўпроқ умумий матншунослик назарияси масалаларида баҳслашардик. Камина Нафасхонга мусиқий асар ҳам ўзига хос матн ва бу Форобийдан чиққан фикр эканлигини уқтирмакчи бўлардим. У эса хатга битилган нарсанинг матн деган тушунчадан нарироққа ўтишни хоҳламасди. Энг муҳими, баҳс жиддийлашганда йўл-йўриғи билан устоз Алийбегдан маслаҳат олардик.

Нафасхон Қашқадарёга кетгандан кейин ҳам устоз билан мулоқотларимиз узилмади. Аксинча, мунтазам равишдаги машғулотлар тизимига айланиб кетди. Бу сабоқларнинг аҳамиятини ортиқча баҳолаш қийин. Дарсларнинг маъно мазмуни, илмий ҳамда бадиий салоҳияти эса, мазкур эсдаликлар доирасидан ташқаридаги алоҳида мавзу. Шу сабабдан, улуғ аллома ва мураббий хотирасига бағишланган ёдномамизда у зотнинг илми мусиқий кўчасига назари тушган уч ҳолатнигина эслаш билан чекланамиз.

Биринчи ҳолат. Илмнинг олий мақсади доимий равишда билимларни кенгайтириш эканлиги ва олимпикни катта-кичikka ажратиб бўлмаслиги — аксиома. Бу ҳақиқатни ҳаётга тадбиқ этишда Алийбег Рустамий

эса мумтоз даражадаги ибрат. Узоқ йиллар давомида, деярли 30 йилдан зиёд давр ичида юз берган мулоқотлардан маълум бўлишича, бир сўз билан айтганда, устоз риндона ҳаёт кечирдилар, дейиш мумкин. У зот ҳеч қачон, ҳеч ким билан баҳслашмасдилар. Ростгўйлик, софдиллик, олийжаноблик, тавозелик, камсуханлик каби хислатлар ҳаёт мезонлари эди.

Илм бобида хурофий олди-қочди гапларга ҳеч хушлари бўлмаган. Бирон-бир чигал масала кўтариб борсангиз, хушмуомалалик билан "манбани кўрсатинг" ёки "қўлёзма битган бўлса, олиб келинг" деб маслаҳат берардилар. Тадқиқот битгандан сўнг, фикр сўраб борсангиз, "майли, кўриб бераман", дердилар. Шу тариқа, 64 босма тобоқли "Хоразм танбур чизиги" китобининг қўлёзмасини асл манба билан солиштириб ўқиб чиқдилар ва қатор жиддий камчиликларни кўрсатиб бердилар. Бу жараёндан чиқадиган хулоса шуки, Алийбег Рустамийдек аллома ўзларининг зарур ишларига қарасдан катта ҳажмдаги қўлёзмани беминнат ишлаб бердилар. Ўз вақтида устоз "Мақомот"имни ўқиб, бир сўз билан "бўлади" деганлари ҳеч эсимдан чиқмайди. Бундай олийжанобликни таърифлашга сўз ва қиёслашга ҳаётий мисол топиш осон эмас, албатта.

Устоз "кўриб бераман"ининг камина учун энг салмоқлиси "Бухарский шашмаком" ва "Бухоро шашмақомига яна бир назар" китобларимнинг нашри муносабати билан юз берди. Бу асарлар мумтоз мусиқамиз мисолида амалиётни назариёт билан боғлаш борасида "Мақомот"дан кейинги муҳим босқич эди. Тарихий нуқтаи назардан Бухоро — Темурийлар даври Самарқанд ва Ҳирот маданиятларининг энг йирик меросхўри. Шу тарафдан Бухоро шашмақомининг ўқилдирилари "олтин давр" мусиқий меросидан озуқа олади. Бухоро шашмақоми мумтоз мусиқанинг мустақил нави сифатида тарих майдонига чиқа бошлаган пайтда эса, бу азим шаҳарнинг етакчи мусиқашунослари Нажмиддин Кавкабий (вафоти 1533) ва Дарвиш Али Чангий (XVI аср иккинчи ярми - XVII аср бош-

лари) томонидан умумшарқ аҳамиятига эга мусиқий рисолалар яратилган. Аммо, таассуфки, мазкур рисолалардаги назарий қарашлар амалиёт билан муқо-яса этилмаган. Оқибатда, амалдаги шашмақом йўлла-рини, шунчаки, оддий мусиқий асарлар тарзида эътироф этишга одат қилинди. "Бухарский шашма-ком" ва "Бухоро шашмақомига яна бир назар" кито-бларидан кўзланаётган бош мақсад Кавкабий, Дар-виш Али ва издошларининг рисолаларига таяниб, шашмақомнинг амалдаги матнларига мувофиқ илмий-назарий асосларни тиклаш бўлди.

Бухоро шашмақомига оид китоблар рус ва ўзбек тилларида ёзилди. Бироқ улар таржима эмас. Бир мав-зуга оид рус ва ўзбек тилларидаги икки менталитетга қаратилган мустақил тадқиқотлар. Аслини олганда, бу ҳам устоз маслаҳати билан, бугунги шарт-шароитдан келиб чиққан йўл-йўриқ. Мулоқотларимиздан бири-да, маънавий билан боғлиқ айрим нарсаларни тар-жима қилиб бўлмади, баъзан эса буни кераги ҳам йўқ, дедилар. Мусиқа борасида, айниқса, мақомлар-нинг ички дунёсини тушунтиришда бу фикр камина-га анча асқотди. Ва ҳозирги босқичда, русчасида кўпроқ назарий масалаларга эътибор қаратиш, ўзбекчасида эса мақомларнинг маънавий оламига урғу беришга қарор қилинди.

2011 йилда рус тилида нашр этилган китобни "кўриб бериш" устоздан таманно этилди. 2012 йил ўрта-ларида китобни қайтариб берар эканлар, иккита қисқа ва муҳим хулоса қилдилар. Биринчиси — назария билан амалиёт муносабатлари яхши чиқибди, тожик ва ўзбек тилларидан русчага қилинган таржималар ҳам ўхшаб-ди, бу томони, умуман, "бўлади" (бирон нарсага муно-сабатлари ижобий бўлса, ортиқча ҳайратланмасдан "бўлади" деб қўярдилар). Иккинчиси — тасаввуф маса-лалари ва унга қиёс этилган мақом рамзияти тўғриси-даги фикрлар унча қовушмабди, "ишлаш керак", деди-лар. Устоз кўрсатмаларига мувофиқ матн бошқатдан иш-ланиб, 2013 йилда китоб қайтадан нашр қилинди.

Ана шу воқеадан илҳомланиб, янада мураккаброқ мавзуга, Форобийнинг "Муסיқа ҳақидаги катта китоби"га киришилди. Шарқ муסיқасининг бу шоҳ асарининг мазмуни умумшарқ аҳамиятига эга. Ислом дунёсининг кўпчилиги халқлари ҳақли равишда ўзларининг жонли муסיқий удумларини ундаги илмий қарашлар билан муқояса этадилар. Лекин айрим ҳолларда баъзи "маҳаллий" кайфиятдаги муסיқашунослар нафсониятга берилиб, Форобий назариясининг айрим сифатларини, бўрттириб бўлса-да, ўзларининг бугунги амалиётидан топишга уринадилар. Ваҳоланки, Форобийнинг илмий қарашлари том маънодаги мумтоз муסיқа намуналарини назарда тутди. Ана шу нуқтаи назардан ўзбек мумтоз муסיқаси, хусусан, унинг баркамол мақомот тизими анча кўл келади. Чунки унинг парда (лад) асосларидан олим таҳлил этган товушқатор ҳамда жадвалларни топиш мумкин. Бу борада энг муҳими тўғри йўл-йўриқ танлаш.

Ана шундай изланишлар гирдобидида юрган пайтдаги мулоқотларимиздан бирида устоз узоқ эшитиб турдилар-да, "фалсафани назария, назарияни амалиёт билан аралаштириш керак эмас", дедилар. Форобийда "муסיқий асар – "тўқима", "мато", деган жойи бор. Мато бугун биз "матн" дейдиган тушунчанинг ўзи. Муסיқанинг асоси ўша матн бўлади. Назарий жиҳатдан у "муводил" ёки "куй доиралари" жадвалларида ифодаланди. Амалиётда, ижро жараёнида эса, бадий асарда ўз аксини топади, деган фикр билдирдилар. Кейин билсак, "Муסיқа ҳақидаги катта китоб"нинг шундай жойи бор экан. Биз унга эътибор бермасдан юрар эканмиз. Ўқиб тушунгандан сўнг, гўё "калит" топилгандай бўлди. Ҳақиқатан ҳам, аслини олганда, муסיқий асар ўзига хос тўқима. Бу "газлама"нинг тик ипларини – парда, ётиқларини – вазн ва усул бирликларига қиёс қилиш мумкин. Уларнинг узвий боғланишидан муштарак куй изми пайдо бўлади. Қисқаси, масаланинг кўп томонлари равшанлашди. Иш юришгандай бўлди.

2013 йил май ойида Катта мусиқа китобининг кириш қисми "Мадхал синаъати мусиқий"нинг ўзбек тилига таржимасини изоҳ ва тушунтиришлари билан "кўриб бериш" учун устозга қолдирдик. Август ойида Чигатойнинг "Дуторчи" кўчасидаги уйларида учрашганимизда анча тузатишлар билан қайтариб бердилар. Кайфиятлари чоғ эди. Бетобликларига қарамасдан узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Гап айланиб, яна ўша, фалсафани назарияга аралаштирмаслик масаласига келиб тўхтади. Шунда қисқа бир маъруза қилиб, "Ваҳдату вужудни" тушунтириб бердилар. Неоплотонизм таълимотига тўхталиб, фалсафа билан тасаввуфни аралаштирмаслик лозимлигини яна бир марта уқтирдилар.

Хуллас, Форобийдек улуғлар меросига мурожаат қилганда шошилмасдан кўп ўйлаш кераклигини қайд этдилар. Ёзилган нарсани маълум муддатдан сўнг яна қайта-қайта мулоҳаза қилиш лозим, шунда фикр тиниқлашади, деб маслаҳат бердилар. Эндиликда, устоз орамиздан кетганларидан сўнг, қўллари билан тузатилган варақларни ўқиб, айтган мулоҳазаларини хаёлдан ўтказар эканмиз, бу зот илмда ва ҳаётда нақадар улуг ва оддий, жиддий ва хокисор, сахий ва ҳимматли эканликларига иймон келтирамиз.

Иккинчи ҳолат. 2009-2012 йилларда устоз Ўзбекистон давлат консерваториясининг Ихтисослашган илмий-тадқиқот марказида ўриндошлик лавозимида хизмат қилдилар. Бунда режадаги илмий ишлардан ташқари ойда бир-икки марта "навоийхонлик" ўтказардилар. Бу йиғилишлар ниҳоятда тартибли, юқори савияда ва айни чоғда эркин ҳамда самимий руҳда кечарди. Одатда, олдин бир ғазал шарҳланиб, кейин савол-жавоб ва мулоҳазаларга ўтиларди. Устоз учун бу йиғилишлардан кўзланаётган асосий мақсад ёшларни илмий фаолликка, мустақил фикрлашга даъват этиш эди. Дарҳақиқат, уч-тўрт машғулотдан кейин талаба ва ёш олимлар устоз атрофига жипслашиб, шеърларни таҳлил этиб, ўзларича баҳслашиб юрадиган бўлдилар.

Шу муносабат билан бир нарсани очиқ айтиш лозимки, камина устозни ортиқча безовта қилмасликка ҳаракат қилардим. Лекин улар, аксинча, вақт-соатларини аямасдан ёшлар билан алоҳида дўстона муносабатлар ўрнатишга интилардилар. Айниқса, истеъдод учқунларини сезиб қолсалар, ҳар бирига айрича вази-фалар бериб, алоҳида машғулотлар ўтказардилар. Ана шундай муносабатлардан иккитасини алоҳида қайд этиш жоиз.

Биринчиси, Бахтиёр Ашуров билан юз берган. Бахтиёр аспирантурани тугаллагандан кейин "Бухоро шашмақомининг шаклланишида Нажмиддин Кавкабий ва Дарвиш Али таълимотларининг ўрни" мавзуида диссертация ҳозирламоқда эди. У ўзи бухоролик, шашмақомни яхши ҳис қилади. Олдин, иш тезроқ битсин, деган мақсадда Кавкабийнинг насрий мусиқий рисо-ласини Ҳамидулло Аминов ёрдамида таржима қилиб берган эдик. Устознинг ишни, асл матнни обдон ўрганишдан бошлаш керак деган гапидан кейин насрий ва назмий рисолаларни Бахтиёрнинг ўзи қайтадан таржи-ма қилди. Натижада, иккала рисоланинг ўзига хос ўрни мавжуд, аслида уларнинг бириси назариёт, иккинчи-си амалиётга қаратилган, деган янги ғояларни олдинга сура бошлади. Энг муҳими, ўзи мустақил йўл тутиб, завқ билан ишга киришиб кетди.

Иккинчиси, Музаффар Тошпўлатовга тегишли. У — самарқандлик, жуда тиришқоқ, масалани атрофлича ўрганиб, мустақил фикр пайдо қилишга талпинадиган йигит. "20-30 йиллар мусиқашунослиги" мавзуида илмий иш олиб борарди. Музаффар, асосан, ушбу давр мусиқашунослигида фаоллик кўрсатган Бекжон Раҳмон, Матюсуф Харратов, Фитрат, Фулом Зафарий, В.А.Успенский, В.М.Беляев, Н.Н.Мироновлар меросини мутолаа қилиб юрарди. Устоз Музаффар ишлари билан танишгандан кейин, юқоридагилар қаторига, албатта, А.А.Семеновни қўшишни маслаҳат берганлар. Бизлар университетда А.А.Семенов домлада ўқиганмиз, Исҳоқ Ражабов ҳам у кишининг шогирдлари бўлади,

Ўзбек маданиятига меҳр қўйган жуда олийжаноб инсон эдилар, Навоий ижоди ҳамда Темурийлар даври мусиқий маданиятига оид мақолалари бор, қатор мусиқий рисоаларни рус тилига чиройли таржима қилганликларини айтганлар. А.А.Семенов домла муносабати билан Музаффарни яна бир нарсага даъват этганлар. У ҳам бўлса, манбалар билан ишлаганда, хусусан, бу давр меросини текширганда, доим ўзбекчадан русчага, русчадан ўзбекчага, иложи бўлса форсчани ҳам ўрганиб, таржималар қилишни машқ этиб юриш кераклигини айтганлар. Шундан кейин, у А.А.Семеновнинг иккита мақоласини, Н.Н.Мироновнинг бир жиддий ёзишмасини, В.А.Успенский ва В.М.Беляевларнинг айрим мактубларини ўзбекчага ўгурди ҳамда уларни илова тариқасида ўз ишига киритди. Ана энди, ёш олим бу долзарб мавзуни янада кенгайтириш ва чуқурлаштириш устида ишламоқда.

Учинчи ҳолат. Турғун Алиматов — элга машҳур санъаткор, ўзбек мусиқасининг буюк намояндаси. Турғун Алиматов ва Алийбег Рустамий каби икки забардаст олим ва санъаткорнинг номлари ёнма-ён қўйилганда, XX аср ўзбек маданиятининг ёрқин саҳифалари назарга келади. Ҳар бири ўз соҳасининг беназир вакили ва айни чоғда миллий маданиятимизни умуминсоний қадриятлар даражасига кўтаришга муяссар бўлган шахслар. Алийбег Рустамий Турғун Алиматов санъатининг ихлосманди. Турғун ака ҳам Алийбег домлани телевидение ва радио орқали маърузаларини тинглаб, ундан илҳомланиб юрардилар. Лекин улар яқин муносабатда бўлмаган эканлар.

Камина икки улуғ зотнинг ҳавасларидан хабар топиб, уларни учраштиришга жазм қилдим. Масалани баён этишим билан Турғун Алиматов, илтифот каттадан бўлади деб, биринчи бўлиб меҳмонга таклиф қилдилар. Ажойиб дастурхон ясаб кутиб олдилар. Назаримда, бу ноёб анжуманда, энг мураккаб вазифа камина зиммасига тушгандай бўлди. Олдинги мулоқотларимиздан маълум эдики, устозларнинг иккови ҳам ўта кам-

сухан ва ҳар бир сўзни териб-териб гапирадиган одатлари бор. Уларни олдида гапиришга ҳар ким ҳам журъат этолмасди.

Сукутни суҳбатга айлантириш ва мажлис руҳиятини керакли томонга буриш учун дастурхон соҳиби, кўпни кўрган санъаткор ярим ҳазил оҳангда гап бошладилар.

— Анчадан буён Сиз билан учрашиб, бир отамлашиш мақсадида эдим. Мулло Отаназарга раҳмат, ана шу ниятга етказди. Худо хоҳласа, бугун улфатчилик қиламиз. Ўзимча ўйлайманки, "улфат", "соз", "мос", "роз" сўзларининг маънолари яқин бўлса керак. Буёғи Сизга ҳавола, тушунтириб берарсиз. Лекин мен дуторнинг икки торини "улфат" дейман. Одамлар орасидаги муносабат ҳам ана шундай бўлса, уни улфатчилик дейиш мумкин. Аҳли мажлис бир-бирига соз бўлиши керак. Акс ҳолда, у мажлис эмас, бошқа нарсага айланиб кетади. Шунинг учун олдин ўзимизни созлаймиз. Кейин дуторни созлаб, бир нарсалар чалиб бераман. Ана ундан сўнг созланиб кетаверамиз, улфатчилик қиламиз, - деб лутф қилдилар.

Ҳамманинг чеҳраси очилиб дастурхонга қарай бошладик.

— Олдинлари овқат тортилган пайтда соз чалинмаган, — деб сўзларини давом эттирдилар, улуғ санъаткор. — Овқатдан кейин дастурхонлар йиғиштирилиб, соз базмига ўтилган. Мириқиб соз ёки ашула эшитгандан кейин, қайтадан яна дастурхон ёзилган ва таомлар тортилган. Мажлис шу тартибда давом этган. Ёшлигимизда ана шундай давраларни кўрганмиз. Ҳар бир даврани каттакони бўлади. У вазиятга қараб мажлисни бошқариб боради. ҳар ким истаганча гапиравермайди. Хуллас, мажлисдан, ўтиришдан завқ олиш лозим. У эса яхши создан, маъноли сўздан чиқади.

Соз навбатига келганда, олдин дуторни анчагина, тахминан 5-7 минутларча созлаб ўтирдилар (бу йирик бир асар бошланадиган муддат.) Аслида, Турғун Алиматовдек созанданинг дутори доим соз, уни чалиб

кетавериш мумкин. Шунинг учун бу чолғуни созлаш эмас, балки тингловчини "соз"лаш, ҳолатга киритиш учун қилинаётган амал эди. Уни бўлғуси куйнинг ўзига хос "дебоча"си дейиш мумкин. Созандалар тилида – "машқ". Ана шу гўзал дебочага бадиҳа қилиб ўзлари ишлаган "Дутор навоси"ни улаб кетдилар. Одатда, ҳар қандай йирик куй ҳам 7-10 минутлардан зиёд давом этмайди. "Дутор навоси" эса, бу сафар жуда узоқ муддат тугамади. Созанданинг ўзи завқ билан, терлаб ҳолатга кириб кетди. Ниҳоясида, куй қайси бир фазоларга, сеҳрли оламга парвоз этгандек назардан ғойиб бўлди, холос. Созанда тўхтаган бўлса-да, куй ҳамон давом этаётгандек туйиларди. 2-3 минут ана шундай лаззатли сукунат юзага келди...

Даврани сеҳрли кайфиятдан чиқариб, олдинги зиёфат ҳолатига қайтариш мақсадида, ўзлари секин гап бошладилар:

– Бу менга отамдан мерос. Жуда ёш етим қолганман. Икки нарса хотирамдан кетмайди. Биринчи, отам тиззаларига бош қўйиб ухлаб қолишим. Иккинчиси, дуторларининг мунги. Шунча изласам ҳам ўша мунгни топа олмайман. Бу ҳам бир илоҳий сир бўлса керак, – деб қўлларидоғи асбобни деворга суяб қўйдилар...

Устоз Алийбеғнинг "Генерал Узоқов" кўчасидаги ҳовлилари яқин бўлганлиги учун пиёда кетдик. Ҳаво тоза, энди кеч салқини бошланаётган пайт. Жим юриб, уйларига яқин қолган пайтда, шунчаки "гаплашмадингиз-ку" деганимни ўзим билмай қолдим. Устоз ҳам ҳеч бир киноя қилмасдан, "соз бор жойда, сўз кимга керак", – деб қўяқолдилар. Жуда яхши кайфиятда тарқалишдик.

Буюк санъаткорга ҳам, ёш шогирдга ҳам, керакли жойда, керакли сўзни топиб айтиш - улғулик нишонасидир, албатта. Устоз меросида бундай қисқа ва аниқ айтилган жавоҳир фикрлар талайгина. ҳали, хотирларини шод этиб, уларга кўп мурожаат қиламиз.

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ,
филология фанлари доктори, профессор

СЎНМАС ЗАКОВАТ

Илм-фан ҳам аслида кучли Шахс салоҳияти ва имкониятларини намоён этишнинг ойдин бир йўлидир. Мана шунинг учун чин олим қиёфаси ва фаолиятини унинг шахсиятида чуқур илдиэ ёзган ўзига хос ҳолат, фазилат ҳамда хусусиятлардан ажратиб тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки мушоҳадада моҳир, фикрда эркин истеъдод соҳибигина узоқ яшашга қодир илмий янгилик яратишга мушарраф бўлади. Академик Алийбег Рустамийнинг сермазмун ҳаёти ҳам, бетакрор илмий-маърифий мероси ҳам ана шу фикрнинг ёрқин бир далили. Унинг шахси маърифатининг, илм ва маърифати инсонийлигининг кўзгусига айланганлиги янада ибратли.

Рустамий домлада олимлик билан орифлик ва дарвешвашлик хислатлари бирикиб, уйғунлашиб кетганди. Унинг орифлиги ўтар дунёнинг майда ва ўткинчи ташвишларини назарга илмаслигидагина эмас, балки худпарастлик, риё ва қитмирлик "мусобақа"ларидан ўзини буткул четда тута билишида ҳам кўзга ташланиб турарди. "Олим керакки, ўз илмининг поя ва миқдорин асрағай, гавҳарни имтиҳон учун тошқа урмағай", - дейди Алишер Навоий. Ушбу ҳақиқат ва талабни теран тушунган ҳамда унга амал қила олган тўрт-беш олимимиз бўлган бўлса, шулардан бири, ҳеч шубҳасиз, Алийбег Рустамий эди.

Алийбег Рустамий аввало тилшунос — миллий тил тарихи ва Навоий асарлари тилининг тадқиқотчиси сифатида танилган бўлса-да, мумтоз адабиёт билимдони, таржимон сифатида ҳам эътибор топган эди. Унинг илмий фаолиятидаги тилдан адабиётга, бадиий ижоддан дин, тасаввуф ва фалсафага ўтиш ёки уларни ўзаро бир бутунликда тадқиқ этиш тажрибасидан ўрганиш, хусусан, ёшлар учун кони фойдадир. Зеро, Алийбег Рустамийнинг илмий-амалий тажрибаси навқирон тадқиқотчини саёзлик, илмбозлик, сафсатагўйлик, энг асосийси, таъмагирлик офатидан ҳимоялайдиган бир мактаб мақомига эга.

Алийбег Рустамий кучли моҳиятшунос. Хоҳ сўз, хоҳ маъно, хоҳ тушунча бўлсин, биринчи галда у моҳият "парда"ларини очиб, ҳақиқатнинг зоҳири билан бирга ботинидан ҳам ўқувчини воқиф қилади. Олимнинг "Сўз хусусида сўз", "Навоийнинг бадиий маҳорати", "Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари" номли асарларининг қизиқиб ўқилишига бош сабаб ҳам мана шу. Тўғри, ушбу китобларда мунозарали ёки қабул қилиниши қийин фикр-мулоҳазалар ҳам учрайди. Аммо улардан ҳеч бирини осонлик билан инкор этиб бўлмайди. Чунки ҳар қайсиси ўзича фикр уйғотади, баҳсга ундаб, ўз ҳақиқатингни исботлашни талаб қилади. Илм ривожи учун бу ҳам жуда муҳим.

Машҳур мутасаввифлардан бири "Олим кўпайса, фазилатли одамларнинг сони камаяди", — дейди. Албатта, бу гап ҳақиқий олим, мутафаккирга эмас, балки Навоий айтмоқчи, илмни "воситаи жоҳ"га айлантириб, ўзининг кимлигини ҳам унутган, "деди-деди"чи бандаларга қарата айтилган. Бундай кимсалар одатда қоғозга кўмилиб, тўхтовсиз равишда нимадир ёзади. Лекин уларни ўқиш ўзгалар учун бир ранж, бир азоб бўлишини хаёлга ҳам келтирмайди. Алийбег Рустамий ижодиётининг замини ва замирида пажмурда сўз, ўлик фикр, бесамар кашфларга нисбатан кескин муросасизлик мавжудлигини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик зарур.

Хуллас, Шарқнинг қадимий олимларига хос билимдонлик, донишмандлик, маърифий заковат ёғдуси Алийбег Рустамийнинг сиймоси сингари, илмий тадқиқотларини ҳам доимо ёритиб, нурлантириб туриши муқаррардир.

НАЖМИДДИН НИЗОМИТДИНОВ,
филология фанлари доктори

ОДАМ БОРКИ...

Алийбег устоз, ҳазрати Алишер Навоий байти руҳида таърифлаганда нафақат одамийлик хусусида, балки илм-фан соҳасида ҳам, том маънода, олимлар-

нинг нақши эдилар. Мазкурда бу ҳақиқатни икки-уч ҳаётий мисолларда исботлаш ниятидаман.

Азалдан у ёки бу илм соҳасида алломаларнинг дунёга келиши деярли ҳар бир даврга муяссар воқелик. Лекин, афсуски, уларнинг беқиёс илмий иқтидори доим ҳам ҳаётлик даврида муносиб даражада ўз қадр-қимматини топмаган. Бир қарашда, тўғри, мазкур "тақдир"нинг хотира мавзуига дахли йўқдек туйилиши мумкин. Аммо масалага чуқурроқ назар солсак, шўролар даври муҳитида профессор Алийбег Рустамий ҳам биз зикр қилган ўша "тақдир" тақозосидан муайян йиллар жараёнида бенасиб қолмагандек...

Мен ушбу "муқаддима"дан кейинги сўзни аллақачон унут бўлиб кетган бир шогирдлик фарзига нисбатан бўлган ўз беписанд муносабатимдан бошламоқчиман. Саббаби, ўша кезлари янги илмий раҳбар қилиб тайинланган профессор Саидбек Ҳасан менга бир кичик илтимос билан мурожаат қилган бўлиб, ундан акамиз - марҳум профессор Илёс Низомиддинов ҳам бохабар эдилар. Агар хотирам панд бермаса, акамиз 1989 йил октябр ойининг ўрталарида бўлса керак, кечки пайт ишдан уйга келишлари билан менга шундай дедилар:

— Кечаги илмий раҳбаринг айтган илтимосни бажардингми?

— Ака, бугун ҳеч вақтим бўлмади, аммо эртага бир иложини қилиб, албатта, Сирдарёга бориб жиянларини пахтадан олиб келаман, — десам, у киши, камдан-кам учрайдиган ҳолатда — ғазаб отига миниб таъзиримни бердилар:

— Менга қара, кеча сен пахтадан олиб келишинг керак бўлган илмий раҳбаринг жияни кимнинг ўғли эканлигини биласанми ўзи? Мободо билмасанг, қулонинга қуйиб ол! Алийбег акадек қамрови кенг олимнинг борлиги ва унинг илмий фаолияти, аслида, билганга бу — ўзбек навоийшунослигининг бахти! Афсуски, марказнинг назари илмий унвон масаласида доим ҳам уларга ўхшаган фан фидойиларини илғайвермайди. Менга қолса, у киши аллақачон ўзбек академиклари сафидан жой олишга ҳақли эди...

Не бахтки, юқорида зикр қилинган қавс ичидаги тақдир мустақиллик шарофати билан олимга кулиб боқди – Алийбег Рустамий, ниҳоят, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги!

Эсдалиқда устоз унвонига алоҳида урғу берилиши бежиз эмас. Гап шундаки, докторлик диссертациямнинг бошидан то охирига қадар илмий раҳбаримиз сафарда бўлганларида, Алийбег домлага неки савол билан мурожаат қилмай, ҳамиша эътирозга ўрин қолдирмайдиган жавоблар олиб, ҳузурларидан қайтардим. Кейинчалик билсам, ҳаттоки, акамизнинг устозга берган "қамровли билим соҳиби" маъносидаги таърифлари ҳам ҳали қиёмига етмаган баҳо экан! "Нега" дейсизми? Унда ўзим гувоҳи бўлган баъзи унутилмас воқеаларни сиз ҳам билиб қўйсангиз, фойдадан холи бўлмас...

Одатан бир манба муаммоси бўйича туркология кафедрасига борсам, марҳум ҳофиз Расулқори Мамадалиевнинг куёвлари мусиқа тарихи мавзуида диссертация ёзаётган Холбек ака устозга ишлари бўйича қандайдир савол билан мурожаат қилган эканлар. Мавзу Форобий ижодига доир масалага етиб борганда устоз наинки ёнларидаги аспирантни, балки атрофда ўтирган барча ўқитувчиларни ҳайратда қолдирадиган даражада ўттизга яқин мусиқий атамаларни санай кетдилар. Назаримда, мусиқашунослик бўйича бундай билимга эга бўлиш учун киши камида консерваториянинг профессори бўлиши керак эди!

Юқорида урғуланган ҳолатдан ўқувчи яна ҳайрон бўлиб юрмасинки, устознинг ўз соҳалари бўйича илмдаги бой мерослари қолиб, уларнинг ҳаммага маълум бўлган иқтидори қирраларини таъкидлаш учун қоғоз қоралабди, деб. Асло йўқ! Бу хусусга алоҳида урғу берилиши боиси, аввало, мен имкон даражасида ҳинд мумтоз мусиқаси тарихи билан шуғулланганим учун. қолаверса, устознинг мусиқа санъатига тааллуқли хос асар ҳақидаги билдирган фикр-мулоҳазалари кейинчалик шу мавзу юзасидан бир рисола ёзилишига тўртки бўлди.

Кези келганда, устозга хос яна бир хусусиятни эслаб ўтмоқчиман. Музейимизга ташриф буюрган эронлик элчи билан учрашув вақтида мажлис раиси "Энди сўз навбати академик Алийбег Рустамийга" деб эълон қилди. Дастлаб устоз ён чўнтақларидан икки-уч варақ қоғозни чиқариб, ўқишга шайландилару, аммо негадир уни яна чўнтақларига солиб, равон ва ёқимли талаффуз билан "маъруза"ни форс тилида оғзаки ўқишга тушдилар. Устознинг чиқишлари, менимча ҳам маънан, ҳам мазмунан элчини ўзига ром этганлигини унинг мамнун ва ажабланган кўзларидан сезиш қийин эмас эди...

Бу билан демоқчиманки, устознинг ақл-заковати ва чуқур эгаллаган билимларига муносиб табиатан уларга берилган хотира кучига ҳам ҳавас қилса арзирди. Бинобарин, насиб қилса Яратганнинг ярлақанган бандасига қўшқўллаб ўз неъматларини инъом этишига устоз тимсолида яна бир бор иймоним комил бўлди.

Бундан буён устознинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида эслар ёки гапирар эканмиз, пировард қалб тилаги шуки, у зоти покни Аллоҳ таоло раҳматига олган бўлсин!

ҲАМИДУЛЛА БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

АКАДЕМИК АЛИЙБЕГ РУСТАМИЙ МАКТАБИ

Адабиётшунослик фани тарихида турли илмий мактаблар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти ўша мактаб асосчиси номи билан (академик Конрад мактаби) ёки ўз йўналиши билан (Структурал поэтика мактаби) каби номланади. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам Фитратнинг адабиётшунослик мактаби, Ҳоди Зариф фольклоршунослик мактаби мавжуд ва ҳаракатда бўлгани ҳар бир мутахассисга маълум. Шунингдек, XX аср адабиётшунослигида айрим соҳалар бўйича Иззат Султон номи билан боғлиқ назария мактаби, Озод Шарафидинов танқидчилик мактаби, Фулом Каримов ва Азиз

Қаюмов номлари билан боғлиқ мумтоз адабиёт ва манбашунослик мактаблари ҳақида адабиётшуносликка доир китобларда фикрлар айтилган, айрим рисола ва мақолалар яратилган. Бироқ Алийбег Рустамий номи фақатгина олим ёзган илмий асарлардагина акс этиб қолмай, балки ўзбек тарихий тилшунослик, навоийшунослик, манбашунослик, таржимашунослик каби соҳаларга тааллуқлики, устознинг бу соҳаларда ёзган асарлари илмий тизимга солинадиган бўлса, уни бево-сита "АКАДЕМИК АЛИЙБЕГ РУСТАМИЙ МАКТАБИ" умумий номи остида жамлаш мумкин бўлади. Академик Алийбег Рустамий асарларининг илмий таснифи-ни беришга журъат қилолмасам ҳам, ўз фаолиятим до-ирасида домла яратган асарлар мутолааси билан боғ-лиқ фикрларим билан ўртоқлашишим мумкин.

Шарқ поэтика мактаби қанчалар кўламдор ва чу-кур бўлмасин, уни яхлит ва поэтика илмининг ҳар бир йўналиши хусусиятидан келиб чиқиб тадқиқ этиш етар-лича анъанага айланмаган. "Қофия нима", "Аруз ҳақида суҳбатлар", "Алишер Навоийнинг бадиий маҳорати" ки-тоблари мумтоз адабиётшуносликда илми адаб номи билан юритиладиган филологик илмлар мажмуасининг уч муҳим жиҳатини ташкил қилади. Албатта, бу каби тадқиқотлар учун араб ва форс тилларини билиш кам-лик қилади, араб-форс-турк поэтикасининг энг нозик сирларидан бохабар олимгина бу соҳалардаги асарлари билан шуҳрат топа олади. Домла буни билиб ёзиш би-лангина чекланмаган, унинг бирламчи манбаларидан саналган Атоуллоҳ Хусайнийнинг "Бадоиъ ус-санойиъ" асарининг таржима этиб, изоҳлари билан нашр этгани поэтика илмини ўрганишга киришганлар учун ҳам, мумтоз манбаларни таржима этиб, нашрга тайёрлов-чилар учун ҳам катта тажриба мактаби бўлди. Домла-дан кейин бу соҳага қўл урганлар ҳали бу салмоқли тажрибанинг имконият ва услубларини тўла ўзлаштир-ганларича йўқ.

Домланинг навоийшунос сифатидаги фаолияти-да ҳазрат Навоий даҳосига ҳар томонлама ва чуқур ёндо-

шув ҳар бир тадқиқотчига амалий ўрнак бўлмоғи лозим. Ҳазрат асарининг тил ва матн хусусиятидан тортиб, у асарлар қатида ётган оламшумул фалсафа ва нафис санъатларгача чуқур англаниб, бугунги ўқувчига етказишга эришилгани ҳазрат Навоийнинг эътиқоди, маънавияти, асарларидаги айрим тимсолларнинг моҳияти ҳақидаги ихчам рисоалари орқали маълум. Бу илмий тадқиқот мактабидан олган сабоқларимдан яна бири шуки, устоз айрим "навоийшунослар" сингари Навоийдан бир байт топиб олиб, унга ўз "фалсафаси"ни ёпиштириб, узоқ талқинлар беришдан сақланади, балки ҳар бир рисолада ҳазратнинг ўзини "сўзлатишга" ҳаракат қилади, мана шу сўзларнинг ўзи талқин йўсинини белгилайди ва бизни зарурий хулосага олиб келади. Домла билан бўлган суҳбатлар, илмий анжуманлардаги мулоқотлар асносида шунга амин бўлганманки, улар ёзган талқин ва таҳлиллардан сўнг ҳар сафар ўша асарга қайта мурожаат қилишга ва ундан янги маъно қирраларини топишга беназир ёрдам берган.

Устознинг тилшуносликка доир асарлари хусусида фикр айтиш, албатта, мутахассисларнинг иши. Бироқ мен Навоий асарларининг тил хусусиятлари, "Сўз хусусида сўз" китоблари мутолааси орқали, қолаверса, туркий филологиянинг ибтидоси саналган Маҳмуд Кош-гарийнинг "Девону луғотит турк" асарини қайта нашрга тайёрлаш жараёнида (бу муҳташам ёдгорликни ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ рус тилига таржима қилиб, собиқ иттифоқ олимларига тортиқ қилганини, бироқ пойтахтдаги олимлар бу таржимадан ўттиз-қирқ йил давомида фойдаланиб келиб, ниҳоят 2011 йилда унинг 1-жилди Санкт-Петербургда нашр бўлганини эсламаслик мумкин эмас) жуда катта мактабни ўтадим. "Девон..."нинг рус ва турк тилларидаги таржималари билан солиштириш орқали дастлабки нашрларда қолиб кетган ёки нотўғри ўқилган ўринларни топганимиз, албатта, домланинг жуда катта илмий салоҳияти туфайлидир. Таассуфки, бу иш охирига етмай қолди, бироқ устоз сабоқ-

лари асосида мутахассислар ёрдамида "Девон..."ни тўла ҳолда қайта нашр этиш мумкин, деб ўйлайман. Худди шу каби Алийбег ака менга раҳматли Қажом Каримов томонидан тузилган "Қадимги туркий тил луғати (X-XII асрлар)"нинг олти папкасини бериб, уни нашр қилиш лозимлигини тайинлаган ва биз домла билан биргаликда унинг биринчи бўлимини (2009 йил) чоп эттирган эдик. Яна у луғатнинг қолган қисмларини нашрга тайёрлаш, йўқолган 5-папкани ("М" ҳарфи)ни тиклаш биз шогирдларнинг ҳар икки устоз руҳи олдидаги маънавий бурчимиз эканини доимо ёдда тутаман.

Устоз Алийбег Рустамийдан олган сабоқларимизнинг ҳаммасини санаш ёки эсга олиш биргина мақола доирасида мумкин бўлмаган ишдир. Бироқ улуғ устозимиздан қолган илмий ва маънавий меросни жиддий ўрганиш, улар ният қилиб, амалга ошира олмаган илмий юмушларни поёнига етказиш барча шогирдларнинг ва бугун филология илмини давом эттириш йўлида ҳаракат қилаётган олимларнинг зиммасидаги юкдир. Биз домлага бўлган эҳтиромимизни энди Куръон тиловотини уларнинг руҳларига бағишлаган кўйи улуғ устознинг ишларини давом эттириш орқали зиммамиздаги маънавий юкни оқлашимиз мумкин бўлади.

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ,

тарих фанлари доктори, профессор

УСТОЗ ҲАҚИДА СЎЗ

Озми-кўпми, илму фанга алоқадор инсон зоти борки, албатта, унинг устози, унга таълим бериб, йўл-йўриқлар кўрсатган раҳнамози ҳам бўлади. Мактабда ҳам, олий ўқув юртида ҳам, таҳсили илмнинг кейинги босқичларида ҳам устознинг сабоқлари-ю маслаҳатлари алоҳида аҳамият касб этади. Толиби илмнинг қалбидан чуқур ўрин олиб, бир умр хотирида муҳрланиб қолган устозлар унинг учун энг яқин, энг азиз киши-

дек бўлади. Бинобарин, азалдан халқимиз орасида машхур бўлган "Устоз отангдек улуг" деган пурмаъно ҳикматнинг сири ҳам шундан бўлса керак.

Бир қадар нокамтарлик бўлса-да, айтиш жоизки, шахсан менинг ўз соҳам бўйича фан доктори, профессор деган юксак илмий мақомларга эга бўлишимда, шубҳасиз, барча устозларимизнинг (улар сони жуда кўп бўлиб, деярли ҳаммалари дунёдан ўтиб кетганлар. Аллоҳ уларни ўз раҳматига олган бўлсин!) хизматлари беқиёс бўлган ва мен умр бўйи уларни чуқур миннатдорлик туйғуси билан эслаб, порлоқ хотираларига таъзим қилиб юраман.

Мен учун ана шундай азиз, ғоятда қадрли ва муқаррам бўлган устозлардан бири марҳум академик Алийбег Рустамий бўлган эди. Устоз билан танишишим 1958 йилдан, Ўрта Осиё Давлат (ҳозирги Ўзбекистон Миллий) университетининг Шарқ факультети араб тили бўлимига ўқишга кирган вақтимдан бошланган эди. Биринчи курсда пайтимизда Алийбег ака бизга араб тилидан сабоқ берганлар. Домла жуда "оғир саноат", камгап, хокисор, гапни кўп чўзиб ўтирмай, лўнда, қисқача ва дангал гапирардилар. Шу билан бирга ўз фикрмулоҳазаларини қатъият билан, асосли далил ва исботларга таянган ҳолда салмоқ билан билдиришларидан устознинг чуқур ва пухта билимли, ўз касби бўйича юксак илмий салоҳиятга эгаллиги аниқ сезилиб турарди. Шу туфайли биз талабалар биринчи кунлардан эътиборан устознинг дарсларини интизорлик билан кутар эдик. Шу боис ҳам, барча талабалар учун устоз Алийбег Рустамий суюкли ва ҳурматли домлалардан бири сифатида қадрли эдилар. Устознинг ўзига хос оригинал одатлари-ю фазилатларига мен кейинчалик, ўзим ҳам Шарқ факультетида араб тили ўқитувчиси бўлиб ишлаган пайтларимда кўп бор гувоҳ бўлиб, тўлиқ ишонч ҳосил қилган эдим.

Устоз Алийбег Рустамий маърузалари жараёнларида нафақат араб тили, унинг наҳв-сарфи (грамматикасининг) сирларидан дарс бериш билан чегараланиб қол-

масдан, ўрни билан биз талабаларга юртимиздан етишиб чиққан буюк даҳолар — Имом ал-Бухорий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Соҳибқирон Амир Темур, ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳаёт йўллари, бой маънавий-маърифий мерослари ва уларнинг илму ирфон йўлида чеккан машаққатлари ҳақида катта завқ-шавқ билан таъсирчан ҳолда гапириб берардиларки, бундан ярим аср бурун собиқ тузумнинг буюк ажодларимизга ва уларнинг бебаҳо меросларига бўлган чиркин сиёсати ҳукм сурган бир пайтда бундай ҳаққоний гапларнинг баралла айтилиши ҳам устоз Алийбег Рустамийнинг ўзига хос жасорати, ўз юртига, ундан етишиб чиққан буюк зотларга бўлган ҳурматининг ёрқин ифодаси дейиш мумкин.

Устознинг айниқса, хоразмлик буюк аллома Маҳмуд аз-Замахшарийнинг (1075-1144) ибратларга тўла шахсий ҳаёти ва унинг араб тили грамматикаси ривожига қўшган салмоқли ҳиссаси ҳақидаги ажойиб суҳбатлари биз талабаларни ғоятда ҳайратлантириб, қалбимизда бир умрга муҳрланиб қолганлигини алоҳида таъкидлашни истардим. Чунончи, аллома аз-Замахшарийга замондош бўлган машҳур бир араб олимнинг: "Агар шу хоразмлик чўлоқ ва кўса Маҳмуд аз-Замахшарий бўлмаганида, араблар ўз тилини билмас эдилар", деган таърифини устоздан бундан 55 йил (1959 йил) бурун эшитиб, шахсан менинг қалбимда бу буюк ватандошимизга нисбатан чексиз ҳурмат ва алоҳида бир меҳр уйғонган эдики, шулар таъсириданми, кейинчалик менга хоразмлик бу "чўлоқ ва кўса, ёшулли"нинг ҳаёти ва бой илмий-маънавий мероси бўйича бир талай мақолалар ва бир нечта рисола яратиш насиб этди. Яна эътиборли томони шундаки, 1971 йилда устоз томонидан Тошкентда нашр этилган "Маҳмуд Замахшарий" номли мўъжазгина рисоласи республикамизда бу буюк алломанинг ҳаёти ва ижодига қизиқишнинг ошишига сабаб бўлган дастлабки дастурий қўлланма сифатида ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда.

Устоз Алийбег Рустамийнинг инсон ва олим сифатидаги ғоят ибратли ва таҳсинга лойиқ фазилатлари кўп

бўлиб, мен шулардан бир қиррасига тўхталишни лозим топдим. Устоз бир қарашда ғоятда содда ва оддий, камсукум кўринсалар-да, лекин ҳақиқат, адолат йўлида, айниқса, илмий мунозараларда жуда ҳам ҳассос, жон куйдириб, ўз фикрида қатъий туриб, ҳар қандай шароитда ҳам юзинг-кўзинг демасдан гапнинг пўсткалласини айттарди. Ўз қарашларини асослаб, асл мақсадга эришишда, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос жасорат ҳам кўрсатарди.

Маълумки, ўтган асрнинг 60-йиллари охириларида (1968 йил) ЎзФА собиқ вице-президенти, марҳум академик Иброҳим Мўминовнинг "Амир Темурнинг Ўрта Осиё маданиятида тутган ўрни ва роли" номли рисола-си Тошкентда нашр этилган эди. Рисолада Амир Темур ва Темурийлар даврига оид ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар асосида Амир Темурнинг фаолияти ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар айтилган эди, бироқ ўша пайтда ўтмиш меросга, хусусан, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига собиқ тузум мафқурасидан келиб чиқиб, бирёқлама ёндашиш сиёсати устивор бўлганлиги боис академик И.Мўминовнинг Амир Темур ҳақидаги дадил ва асосли фикрлари қаттиқ танқидга учради. Москвада, энг ачинарлиси ўзимизда, Тошкентда ҳам баъзи олимлар томонидан мазкур рисоладаги ҳаққоний фикрлар танқид остига олиниб, зудлик билан матбуотда бир қатор мақолалар эълон қилинди. Бинобарин, айти шу ҳолатлар Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига алоқадор илмий тадқиқотларга нисбатан ҳам ўз таъсирини ўтказа бошлаган давр эди. Аксига олиб мен ҳам ЎзФА Шарқшунослик институтида аспирантурани ўтаб, ХУ аср машҳур араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг "Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Таймур" ("Темур тарихида тақдир ажойиботлари") номли асари асосида номзодлик диссертациям устида илмий тадқиқотларимни тугатиб, тегишли муҳокамалардан ўтиб, ҳимояга тайёрланаётган даврим эди. Диссертацияни тугатгач, кутилмаганда расмий тақризчилар масаласида бир қатор муаммолар туғилди. Чунончи, диссертация мавзуси бевосита Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишланган

манбанинг илмий таҳлили ва тадқиқи билан боғлиқ эди. Гапнинг қисқаси, бир қанча олимлар турли баҳоналарни рўқач қилиб, ишга оппонент бўлишдан ўзларини олиб қочган эдилар. Бироқ устоз А.Рустамий ҳеч бир иккиланмасдан биринчи оппонент бўлишга розилик бердилар ва ғоятда қисқа муддатда ҳажм жиҳатдан жуда катта (иш араб тилидан таржима ва изоҳлари билан қарийб 900 саҳифадан иборат эди) тадқиқотни диққат билан ўқиб чиқиб, юқори баҳолаган эдилар.

Кўпчиликка яхши маълумки, 1990 йилда Куръони каримнинг исломшунос олим Алоуддин Мансур томонидан амалга оширилган ўзбекча таржимаси "Шарқ юлдузи" журналида босила бошлаган эди. Бироқ баъзи олим ва зиёлилар томонидан бу хайрли ва маърифий иш маъқул топилмай, муқаддас Китобни журнал саҳифаларида нашр этиш мумкин эмас, деган эътирозларни илгари суриб, уни дарҳол тўхтатишни талаб қилдилар. Мазкур масала илмий доираларда жиддий баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб, бир қанча олимлар қатори устоз А.Рустамий ҳам Куръоннинг "Шарқ юлдузи"да босилиши илм аҳиллари учун ҳам, кенг жамоатчилик учун ҳам фойдали бўлади, деб журнал таҳририятининг бу ташаббусини астойдил ҳимоя қиладилар ва натижада таржимани нашр этиш масаласи узил-кесил ҳал қилинади.

Устоз Алийбек Рустамий том маънода комил инсон сифатида ҳам, ўз ихтисослиги бўйича йирик олим, мураббий сифатида ҳам халқимизнинг қалбида умрбод сақланиб қоладилар. Илоҳим, устозимизнинг охиратлари обод бўлсин!

НАРИМОН ҲОТАМОВ,

*Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган
маданият ходими*

ЗУККОЛИК

Ҳаётда шундай инсонлар бўладики, улар ўзларининг мазмунли, файзли ва ибратли умри, заҳматкаш-

лиги ва фидоийлиги, яхши ва пок номи, хайрихоҳлиги ва камтарлиги, қолдирган фойдали асарлари билан тарихда мангу яшаб қолади. Ярим асрдан кўпроқ ноширлик фаолиятимда бунга иқрор бўлганман. Чунки, шу даврда жуда кўп илм ва ижод аҳли, мактаб муаллимидан бошлаб, таниқли олимлар билан ижодий мулоқотда бўлишга, ҳамкорлик қилишга тўғри келган. Шу боис илм-фан оламида катта кашфиётлар қилган, ўз ўрнини босишга қодир шогирдлар етиштирган, илмга чанқоқ ёшлар камолотига ғамхўрлик ва жонкуярлик кўрсатган улуғ зотлар билан доим фахрланиб юрганман.

Республикамизда илмий-ижодий жамоатчилик эътироф этган ана шундай буюк инсонлардан бири академик Алийбег Рустамий (1931-2013)дир. У аввало манбашунос, тилшунос олим сифатида машҳур. У яратган асарларда, илмий монографияларда туркийшунослик ҳамда умумий тилшуносликнинг амалий ва назарий масалалари, қадимий туркий (ўзбек) тили ва ёзуви, Алишер Навоий асарларининг тилини ўрганишга, услуб ва услубшуносликни, аруз вазнидаги асарларнинг тузилишини ёритишга, мумтоз адабиёт атамаларини тўплаш ва изоҳлашга бағишланган илмий асарлари шулар жумласидандир.

Мен бу улуғ зотни ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб яқиндан танийман. Ўша даврлардаёқ Алийбег Рустамий таниқли олим, филология фанлари доктори, профессор сифатида илмий-педагогик жабҳаларда қизгин фаолият кўрсатарди. Меҳнат фаолиятининг қарийб ўттиз йили (1961-1990) Республика рус тили ва адабиёти институти умумий тилшунослик кафедраси мудири лавозимида ўтган. Худди ўша йиллари "Ўқув-педдавнашр" базасида республикамизда "Ўрта ва олий таълим" наشريёти ташкил топган эди. Шу муносабат туфайли ҳукумат қарорлари талабларини амалга ошириш мақсадида умумий таълим мактаблари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун турли фанлардан дарслик ва қўлланмалар яратиш тадбирига академиклар,

таниқли олимлар ва тажрибали ўқитувчи-методистлар нашриётга таклиф этилган эди. Ана шундай муаллиф, тузувчи, тақризчи ва масъул муҳаррирлар орасида Алийбег Рустамий ҳам иштирок этганини миннатдорлик билан таъкидлайман. Менинг домла билан яқин ва самимий муносабатларим ўша вақтдан бошланган эди. Чунки, мактаб ва олий ўқув юртларида билимнинг асосий соҳаси ва миллий маданиятнинг асоси ҳисобланмиш ўзбек тили ва адабиётидан дарсликлар яратиш, уларга тўғри тақризлар бериш ва мукамал савод билан махсус таҳрир қилиш жараёнида Алийбег Рустамийнинг масъулияти, ишчанлиги, холислиги, билимдонлиги, туғилган саволу муаммоларга ҳозиржавоблиги яққол кўзга ташланиб турарди.

Кейинчалик мен Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти директори бўлиб ишлаган йилларимда Алийбег ака Тошкент Шарқшунослик университетининг туркийшунослик кафедраси мудири лавозимида (1991-1999), 2000 йилдан бошлаб шу кафедранинг профессори бўлиб ишлади. Домлани академиянинг мажлисларида тез-тез учратиб турардим. Бирор масала юзасидан муносабат билдирганида ёки маъруза қилганида доим холис ва аниқ фикрлашидан ҳамма қатори мен ҳам домлага тан берардим. Кўпчилик Алийбег аканинг зукколигини билгани учун бирор қадимий сўз ёки иборанинг маъносини, арабча ва форсча сўз бирикмаларининг изоҳини сўрашарди. Бундай пайтларда у киши бирор зарур юмушини унутиб, саволларга эринмай жавоб қайтаришга ҳаракат қиларди.

Илм аҳли Алийбег Рустамийнинг илмий-адабий соҳадаги ишларидан ташқари таржимонлик фаолиятидан ҳам хабардор. Бу соҳада ҳам олим ўз маҳоратини намоён эта олган. Масалан, Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарини рус тилига таржима қилган. Шунингдек, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг "Бадоеъи ус-саноеъи" асарини форсчадан ўзбек тилига ўгирган.

Алийбег Рустамийнинг яна бир гўзал инсоний фазилатини таъкидламоқчиман. У ғоят меҳр-оқибатли,

мурувватли, садоқатли дўст, диёнатли, ҳамиятли ул-фат эди. Мен узоқ йиллик қадрдоним, олим ва адиб Асрор Самад даврасида Алийбег акани кўп учратганман, мазмунли ва файзли суҳбатларидан баҳраманд бўлганман. Асрор Самад домлани устозим, деб ардоқларди. Уларнинг илмий баҳси, бирор сўз ёки ибора ёхуд байтнинг маъноси юзасидан бошланган мунозаралари соатлаб давом этганини кўрганман. Лекин даврадошларни зериктиришмаган, самимият ва одмилик билан ҳаммани шу суҳбатга жалб этишган. Бундай суҳбатлар жараёнида ҳаммамиз ҳам қандайдир янги фикрларни, бизга ноаниқ сўз маъноларини, аруз вазнининг сирларини билиб олардик, бир сўз билан айтганда маънавий-маърифий билимимиз бойиб борарди. Даврадошларимиздан бири Урфон Отажон шундай суҳбатлар таъсирида қуйидаги тўртликни ёзган эди:

*Дўстлар суҳбати хўб мазали, ширин,
Бундай завқу файзни топиш ҳам қийин.
Дўстларнинг суҳбати мисли қуёшдир,
Ой бўлиб дил ундан олади нурин.*

Синчков ва забардаст олим, фидойи муаллим ва камтарин устоз академик Алийбег Рустамий (охирати обод бўлсин)нинг илм-фан равнақи йўлидаги хизматлари, пок ва нурли сиймоси илм аҳли ва дўстлари, шогирдлари ва уни таниган барча кишилар қалбида доим сақланиб қолади.

ҲОМИДЖОН МАМАДОВ,
Тоҷикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

УСТОЗ ФАЗИЛАТЛАРИ

Термилиб турибди заминга қуёш,
Бири ота бўлса, бири ўғилдек.
Мана неча йилдир ёнма-ён, ёндош
Устоз Алишеру шогирд Алийбег.

Буларга шогирдман, Оллоҳ, қувват бер,
Навоий сабоғин юрагимга эк.
Ҳиротдан пайғомлар юборганда Шер,
Хўжандлик шогирдга қўл берибди Бек.
(*Ўз ижодимдан*).

Устоз академик Алийбег Рустамий ҳақида сўз айтиш ғоят мароқлидир.

Маълумки, филология фанлари доктори, ЎзФА академиги Алийбег Рустамий ҳозирги замон ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги фанларининг асл алломаси, араб тилининг тенгсиз билимдони, рус тилининг ҳам нуктадони, Шарқ ва ўзбек мумтоз адабиёти мухташам бадииятининг ғоят зукко ва буюк тадқиқотчиси, кўплаб шогирдларнинг мўътабар устози, одамохун зиёли, Марказий Осиёда ҳақиқий алломалик шоҳсупасини эгаллаган филолог олимдир.

Камина эъзозли бу алломага, ёшим икки-уч йил катта бўлишига қарамай, илм йўлида шогирд бўлганимдан ўзимни бахтиёр ҳисоблайман. Қуйида устоз билан шогирдлик ва инсоний муносабатларим ҳақида мухтасар нақл қилмоқчиман.

Алийбег Рустамий билан илк учрашувим 1965 йил май ойларида содир бўлган эди. Биз ҳамкасб дўстим Ҳакимжон Носиров билан бирга илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиш мақсадида Хўжанддан Тошкентга, ЎзФА Тил ва адабиёт институтига борган эдик. Ўша куни тилшунос қаям Каримовнинг номзодлик диссертацияси ҳимояси бўлиб ўтди. Кўринишдан ёш А.Рустамий иккинчи оппонент сифатида сўзга чиқиб, тадқиқотнинг ютуқ ва камчиликларини олимона синчковлик билан шундай чуқур таҳлил қилиб бердиларки, бу ҳол менда катта ҳайрат уйғотди. Навқирон олимнинг ҳимоя Кенгашининг таниқли тилшунос олимлари олдидаги сўзамоллиги ва илмий таҳлил савияси диққатга сазовор эди. Менинг хаёлимга шу ёш талантли олимдан номзодлик диссертацияси учун бирор мавзу олиб, ил-

мий изланишга киришсам, деган фикр келди ва мақсадимни ҳақимжон дўстимга айтган эдим, у киши ҳам бу фикримни маъқуллаб: "Яхши бўлади. Алийбег менинг ҳамкурсим, олижаноб йигит, йўқ демасалар керак", — дедилар ва у киши билан мени таништирдилар.

Сўнг яқин кишиларим билан маслаҳатлашиб, бирор ойдан сўнг яна домла билан учрашдим. Номзодлик диссертацияси ёзмоқчиман, бирор мавзу берсангиз, деган эдим, у киши ўйлаб туриб: "Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асари тили ва ёзилиш услуби ранг-баранг. Шуни илмий тадқиқотингизга мавзу қилиб олсангиз бўлади", — дедилар. Мен хурсанд бўлиб Хўжандга қайтиб келдим. Шахсий кутубхонамдан Ҳоди Зариф таҳрири остида Юнус Латиф нашрга тайёрлаган лотин ёзувидаги "Маҳбуб ул-қулуб" (Тошкент - 1939)нинг кириш қисмини ва "Одил салотин зикрида" номли биринчи фаслини ўқиб, матн мазмунини яхши тушунмадим. Асарда ҳозирги кунда истеъмолдан чиққан, маъноси тушунилиши қийин бўлган қадимги туркий ва форс-араб сўзлари кўп экан. Ҳар бир саҳифанинг қарийб ярмида тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг луғати берилиб, маънолари изоҳланган.

Ўзимча ўйладим: бу асарни ўқиб, мазмунини тушунмасам, уни илмий нуқтаи назардан қандай таҳлил қиламан. Яхшиси, бошқа енгилроқ мавзу танлаш керак, деб, уч кундан кейин яна Тошкентга, домла-миз ҳузурларига бордим. У киши мени самимий ҳурмат билан кутиб олдилар. Мен нима дейишимни билмасдан, хижолатли ҳолатда мақсадимни тушунтирдим. У киши мийиғларида бир кулиб қўйдилару, қатъий ҳолатда: "Осон ишни ҳамма ҳам бажараверади, сиз шундай иш қилингки, бошқаларга ишингиз манзур бўлсин", — деб, менга илмий-тадқиқот ишимни қандай бошлашимни батафсил тушунтириб бердилар. Сўнг А.Н. Кононов томонидан тайёрланган "Маҳбуб ул-қулуб"нинг йиғма матни (М.-Л.-1948) китобини бериб, ҳозирги (кирилл) ёзувида табдил қилишни ва ҳар саҳифанинг иккинчи томонини бўш қолдириб, қийин луғавий

бирикмалар изоҳини ҳамда илмий-тадқиқот мавзуимга доир тил ҳодисаларини бўш саҳифага қайд қилиб боришни маслаҳат бердилар. Шу асосда илмий мақолалар ёзиб, илмий тўпламларга ва "Ўзбек тили ва адабиёти" журнаliga бера бошладим. Ҳимоягача 9 та илмий мақолам чоп этилди ва 1969 йил ҳозирги Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти қошидаги ҳимоя Кенгашида ишим муваффақиятли ҳимоя этилди.

Бу муваффақиятда устозимнинг хизматлари ниҳоятда катта бўлди. Устознинг шогирдларга муомаласи, илмий маслаҳатлари, хайрихоҳлиги шу даражада яхши эдики, бирор маслаҳат сўрасангиз ёки бирор мақола ёзиб олиб борсангизу "шуни ўқиб, фикрингизни айтсангиз", десангиз, ҳеч ҳам кечиктирмай, дарров ўқиб чиқар ва тегишли кўрсатмалар берар эдилар. Яна нима ҳақида ёзишимизни, нималарга эътибор қаратиш лозимлигини алоҳида таъкидлардилар. Дарҳақиқат, академик Алийбег Рустамий кўпчилик тан олган чин маънодаги устоз, билимга кон илмий раҳбар сифатида эътироф этилган.

Буюк бобомиз Алишер Навоийнинг:

*Киши агар киши бўлса, ўзин киши демагай,
Қилурда ҳеч ишини ҳам киши иши демагай —*

деган насиҳатларига ҳамиша амал қилиб келганлар.

Менинг илм боғига кириб, Навоий дурдоналарини ўрганишимда устознинг йўл-йўриқлари тенгсиз қимматга эга бўлди.

Назаримда, устозимиз Алишер Навоий ижодида, хусусан, "Маҳбуб ул-қулуб"да талқин этилган барча олийжаноб инсоний фазилатларни ўзлаштириб олгандилар гўё.

Муҳтарам устозимизнинг яна бир олийжаноб хислатлари меҳмоннавозликдир. Мен қачон Тошкентга борсам, ётаржой масаласини ўйламас эдим. Уларнинг хонадони менинг ҳам хонадоним эди. Укалари Ботирбек

(жойлари жаннатда бўлсин), Саидбеклар билан ака-укалар сифатида суҳбатлашардик, илмий мунозарлар олиб борар эдик. Келин ойим эса (руҳлари шод бўлсин) доимо бизнинг хизматда бўлиб, лаззатли таомлар пишириб берар эдилар.

Устознинг яна бир ибрат бўларли хислатлари одамохунлигидир. У кишининг жўралари, улфатлари шунчалик кўп эдики, кўпинча бунга лол қолардим. Каттами, кичикми, устоз учун ҳамма бир хил эди. Одамларни ҳеч қачон ажратмаганлар. Қўлдан келгунча ёрдамларини аямай, хизматдан қочмасдилар. Бир нечта гуруҳлар билан гапхўрлик қилар эдилар. Мен, бу киши қачон илмий иш билан шуғулланадилар, деб ўйлардим. Аммо шунинг гувоҳи бўлдимки, юма-лоқ хонтахта устида Навоий асарлари, мумтоз қўлёзмалар, луғатлар, иш қоғозлари домлани доим кутиб турар экан. Домламиз ҳар куни муайян вақтда илмий иш билан машғул эканлар.

МАҲМУДЖОН НУРМАТОВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор

УСТОЗНОМА

*Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.*

Алишер Навоий

Каминага устоз Алийбег Рустамий билан ҳозирги ЎзМУнинг филология факультетида ўқиётган талаба-лик давримда, 1957 йилда танишиш ва қадрдонлашиш насиб этди. Устоз бизга ўзбек тили тарихи фанидан амалий машғулоти олиб бордилар.

Алийбег Рустамийнинг дарс машғулоти чуккур мазмундорлиги билан умуман адабиёт тарихида, хусусан ҳазрат Навоий асарларидан келтирилган чиройли конкрет мисоллар билан айтилган ёки ёздирилган бадий мисолларнинг тушунарли таҳлили билан кўпчилик талабаларни ўзига мафтун этиб қўйди. Домламиз ўз

талабаларига самимий ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлар эдилар. Баъзи домлалар кўп савол берган талабаларни унча ёқтирмас эдилар. Алийбег домла эса, кўп савол берган талабаларга алоҳида эҳтиромли эътибор намоён этарди. Ана шундай самимий домланинг муносабати ила талаба-домла қадрияти шогирд-устоз уйғунлигига айланди.

Алийбег аканинг номзодлик тадқиқоти 1958 йилда тайёр бўлди. Устознинг номзодлик ишининг муаллифномаси (автореферати) тегишли илмий ташкилотларга жўнатилиб, ҳимоя ва таҳлил жараёнида иштирок этиш вазифасини адо этишда қатнашишга камина ҳам таклиф этилди. Шу таклифни бажо келтириш учун Алийбег домла ўша вақтда яшаётган уйга келдим. Келдим, ғалати мўъжиза устидан чиқдим. Домламиз яшаётган уй тупроқ заминидан экан, бир ярим-икки қаричли тупроқ устига солинган бўйра ва унинг устига ташланган кўримсизгина палос устидаги мўъжизагина хонтахтада териб қўйилган муаллифномалар бор эди. Устоз Алийбег Рустамий чордона қуриб ўтирар эдилар. Агар бошидаги чиройли чувт дўпписи ўрнида навоиёна салла бўлганида ҳазрат Алишер Навоий Тошкентга ташриф буюрибдику, деб ўйлаш мумкин. Дарвоқе, бу мўъжизавий манзара хусусида биздан олти аср муқаддам ўзбек адабий тилининг асосчиси ҳазрат Навоий ёзмишларки:

*Одамийлик тупроқ берса фано елига чарх
Оҳ, ким йўқдир киши, аҳли вафодин хокроқ.*

Хулоса шуки, Алийбег домланинг ўша ҳалоллиги ва ўта камтарлиги, яъни тасаввуфона хокисорлиги унинг бизга ҳавола этган иккинчи сабоғидир.

Камина Алийбег домланинг номзодлик тадқиқоти, докторлик диссертацияси ҳимоясида ҳам қатнашиш бахтига муяссар бўлганман. Номзодлик иши "Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарининг грамматик хусусиятлари" (1958 йил) деб номланиб, илмий раҳбар

таниқли туркийшунос профессор В.Решетов, етакчи оппонент машхур туркийшунос К.Юдахин эди. Номзодлик ҳимояси жараёнида бахил, ҳасадгўй ва баъзи чала мулла олимлар Алийбег ака ҳимоясига ҳалақит беришга уриниб кўрдилар. Аммо уларнинг асоссиз эътирозлари В.Решетов, К.Юдахин ва айниқса Алийбег домланинг ўзи томонидан даф этилди.

Мазкур номзодлик диссертацияси ҳимоясидаги илмий баҳснинг ўзига хос ва унутилмас жиҳати шундаки, тадқиқотчи баъзи ночор ҳимоячилардан тубдан фарқ қилиб, ўз рақибларига дангал, аниқ, исботли фикрлар билан жавоблар қайтарди. Ўша илмий мажлисда кўпчиликни қойил қолдирган асосий фазилат устоз домла Алийбег Рустамийнинг жанговарлиги бўлди.

Хуллас, бу ҳолат Алийбег аканинг учинчи ибратли устозлик сабоғи бўлди.

Каминага Алийбег аканинг докторлик ҳимоясида ҳам қатнашиш насиб этди. Бу ҳимоя 1966 йилда "Алишер Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари" деган мавзуда рўёбга чиқди. Мазкур ҳимоя ҳам ҳасадгўйларсиз ва ёмонликни хуш кўрувчиларсиз бўлмади. Ҳимоя асносида учта ўзбек тилшунос профессорлари сўзга чиқиб, Алийбег аканинг докторлик тадқиқотини ҳали пишмаган, яроқсиз иш, деб исботлашга чираниб кўрдилар. Катта илмий баҳс давомида камина ҳам сўз олиб, қарши чиққанларнинг фикрлари мутлақо асоссиз эканлигини етарли далиллар ила исботладим. Аммо ҳасадгўйларга асосий зарбани Алийбег аканинг ўзи рад этиб бўлмас далиллар билан зарба берди.

Бу эса, домла Алийбег Рустамийнинг тўртинчи устозлик сабоғи эди.

Устоз Алийбег Рустамий табиатан ҳам тилшунос, ҳам адабиётшунос, ҳам нафосатшунос, ҳам файласуф эди. Бу фикримиз исботсиз бўлмаслиги учун бир-иккита мисол келтириш билан чекланамиз.

Алийбег Рустамий ўзининг "Сўз хусусида сўз" номли асарига "гўзаллик нима?" деган саволга тўғри жавоб

бериш учун жуда кўп билим ва тажриба зарурлигини, ҳар бир нарса-ҳодисанинг фақат суратию шаклларинигина баҳолаш билан чекланмай, унинг ботиний мазмунини аниқлаш шартлигини баён этиб, шундай дейди: "Гўзалликни тўғри тушуниш, ундан баҳраманд бўлиш учун зарур шартлардан бири шуки, ҳамма ҳолда ҳам гўзалликда табиийлик сунъийликдан устун туради". Мазкур асарида муаллиф умуман гўзаллик тушунчасини, хусусан тил ва сўз гўзаллигини атрофлича талқин этиб, ҳар қандай файласуф, шоир ёки санъатшуноздан кам эмаслиги, балки пешқадамлигини намоён эта олган.

Бу фикримизнинг ёрқин мисоли фалсафийлик, тафаккурий ўткирлик, фикран теранлик талабларига мувофиқ икки марта нашр этилган "Сўз хусусида сўз" рисоласида кўзга ташланиб туради. Маълумки, ҳикмат, заковат, донишмандлик, илму маърифий юксакликка етишган тафаккур сиймоларида мавжуд бўлади. Етук файласуфлар, филологлар ҳам ҳикмату донишмандлик назарий ва амалий қувватлар – зако, зеҳн сафоси, хусни тааққул ва таҳаффуз деб аталган тўртта хислатни ўз ичига олади", – деб ёзади муаллиф.

"Навоийнинг бадиий маҳорати" номли китобида ҳам муаллиф файласуф ва донишманд олим эканлиги ўз ифодасини топган. Асарнинг "Навоийнинг фалсафий ақидалари" деган бобида эзгулик ва гўзаллик, уйғунлик ва зиддиятлар ҳақида ажойиб фикр-мулоҳазалар билдириладики, бу хил етук фалсафий фқарашларни олға суришни ҳар қандай файласуф олим ҳам орзу қилса арзийди.

Алийбег Рустамий ўзининг "Адиблар одобидан адаблар" номли ғоятда бой мазмундор асарининг "Маънавият" деган бобида Алишер Навоий бизга қолдирган буюк меросни тилсим деб таърифлайди. Ундан баҳраманд бўлиш учун тилсимини очиш керак. Бунинг учун Навоий ижодини меҳру муҳаббат билан ўрганиш керак.

Хуллас, олим фаннинг қайси мавзуига оид муаммоларни таҳлил этмасин, уларни илмий-назарий

жиҳатдан асослаб берарди. Бу домла Алийбег Рустамийнинг бешинчи ибратли сабоғидир.

Пурзаковатли фазилати Алийбег Рустамийда бир неча тилларни эркин истифода этиш даражасида ўзлаштириш пойдевори устида қад кўтарган. У ТошДУ Шарқ факультетининг эрон-афғон бўлимини тугатган эди. Алийбег ака афғон, форс ва тожик тилларидан ташқари Навоий тилини ва қатор турк тилларини ҳамда араб ва рус тилларини чуқур эгаллаган олим эди.

Алийбег аканинг шу маънода барокатли маърифатпарвар сифатида жамиятимизнинг ва халқимизнинг маънавий юксалишида миллий маърифатимиз дурдоналарини бошқа қардош миллатларга тарғиб этиш муаммосига ҳам муносиб ҳисса қўшганлиги алоҳида эътиборга сазовордир. Худди шу нуқтаи назардан ҳазрат Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарини рус тилига таржима қилиб, юксак талабларга мувофиқ адо этганлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Алийбег Рустамийнинг Имом ал-Бухорий номидаги Тошкент Ислом институтида араб тили грамматикасидан дарс машғулотлари олиб борганлиги, Миср Араб Республикасидаги Ал-Азҳар университетиде икки йил давомида ўзбек тили ва адабиётидан маърузалар ўқиганлиги, ҳар қандай арабшунос, тилшунос, адабиётшунос ва файласуф орзую ҳавас қилса арзийдиган камёб фазилатлардандир. Бу мисоллар домламиз Алийбег ака нафақат Ўзбекистонда, балки жаҳонга шуҳрати кетган даргоҳларда ўзбек миллий маънавияти ва маърифатини ғайрат ва савод билан ташвиқ ва тарғиб этганлигининг намунаси.

Аллоҳ берган истеъдодининг кўп қирралилиги ва кўламдорлиги, қатор тилларни юксак даражада эгаллаганлиги, ўзбек миллий маърифатининг толмас тарғиботчиси ва тадқиқотчиси эканлиги домла Алийбег Рустамийнинг олтинчи ибратли сабоғидир.

Шуниси эътиборлики, домла Алийбег Рустамий асарларида нафосат, гўзаллик ва ахлоқни улуғ Навоий буюк меросининг уйғун таркибий қисми сифатида таҳлил тадқиқ этилади. Домламиз ижодининг бу фазила-

ти бизни, халқимизни, маънавиятимизни миллий эстетика ва этикамизни камситувчиларга ҳам муносиб жавоб сифатида муҳимдир.

"Эстетик тарбиянинг баъзи масалалари" номли китобимда ("Ўқитувчи" нашриёти, 1969) миллий урф-одафлар, Наврўзи олам ва миллий адабиётга бағишланган муаммолар кўтарилгани учун ўзбек матбуотида ўз миллати томонига кўпроқ оғиш сифатида кескин танқидга дучор этилди. Тухматдан иборат бу баҳс роса уч йил муттасил давом этди ва охири каминанинг илмий ғалабаси билан танқид этилган китоб умуман ижобий баҳоланиб, айрим жузъий камчиликлари бор деб эътироф этилди.

Миллий эстетиканинг бу ғалабасига эришишда яхши одамлар ва айниқса, устоз Алийбег Рустамийнинг бево-сита катта хизматлари бор; устоз "Мен тилшуносман, эстетикадан мутахассис эмасман" деб, ўзини четга олмай, туҳматчиларнинг ноҳақ эканлигини фош этди, яъни ўша вақтдаги республика раҳбарига далилу исботларга тўла мактуб жўнатди. Бу хил мактублар мафкура ва расмий матбуотга қарши бўлган доираларда салбий баҳоланди. Бу ҳақиқатларни Алийбег ака яхши биларди. Бинобарин, каминани қуруқ туҳматдан асраш учун Алийбег аканинг Марказий комитетга ёзган мактуби жасорат эди.

Раҳбарларга маъқул бўлмаган мактуб ёзиб, ўз шогирдини беназир ва фидойий жасорат билан ҳимоя этганлиги домла Алийбег Рустамийнинг еттинчи устозлик сабоғидир.

Шуни ифтихор билан айтиш керакки, фидойи-лик, қатъият ва мардлик Алийбег ака доимо амал қил-диган фазилатлар бўлиб, тилимизнинг, адабиётимиз-нинг асл анъаналари, ақидалари ва ўзига хос хусуси-ятларини асраш ва ривожлантиришда беқиёс аҳамият касб этди.

Шу ўринда ўзбек тили ҳақида бир баҳсли ҳодиса хотиримга келди. "ҳ" ҳарфи тўғрисида қизил салтанат даврида раҳбарлик идорасида бўлиб ўтган илмий му-нозара Алийбег домланинг ўзбек тилидаги товушлар-

нинг ҳар бири учун жон фидоийлик билан баҳс юрита оладиган қатъиятли олим эканлигига бир нодир далилдир.

Маълумки, рус алифбоси кирилл асосида тузилган, ўзбек тилида тўртта ўзбекона миллий товушлар, яъни ў, қ, ғ, ҳ алифбонинг охирига тиркаб қўйилган, яъни миллий соф товушларимиз ҳам камситилган. Аслида "ў" ҳарфи "у" нинг ёнида, "қ" ҳарфи "к"нинг ёнида, "ғ" ҳарфи "г"нинг ёнида жойлаштирилиши мантиқан тўғри бўлар эди.

Бу хил камситишдан муддао алфавитимизни тўлиқ руслаштириш, яъни имкони бўлиши билан ўша тўртта миллий товуш ва миллий ҳарфни умуман алфавит таркибидан чиқариб ташлашни шум ният қилганлар.

Истибдод марказларига янада ёқиш учун республиканинг иккиламчи, учламчи раҳбарларидан бири ўз идорасига халқимизнинг атоқли ва таниқли тилшуносларини таклиф этади ва эски алифбомиз охиридаги "ҳ" ҳарфини олиб ташлаш масаласини муҳокамага қўйибди. Ҳамма сукут сақлаб турибди. Зотан, бу таклиф халқимизнинг тилдаги ўзига хослигига ва сўз бойлигига қарши қаратилганлигини тилшунос олимларгина эмас, оддий тилчи ўқитувчи ҳам яхши биларди.

Совуқ сукунатни бузиш учун тўпори раҳбар ўзи фаоллик кўрсатиб, ҳар бир тилшунос олимнинг номи-ни айтиб, ўрнидан турғизиб, "ҳ" ҳарфини олиб ташлаб, унинг вазифасини ҳам "х" ҳарфига юклашга сиз нима дейсиз, деб мурожаат қилибди ва ҳар бир олимдан "ўзингиз биласиз..." деган мурасали жавобни олибди. Навбат Алийбег Рустамийга келганда тўпори раҳбар ҳақиқий илмий жавобни эшитишга муяссар бўлибди. Алийбег ака шундай дебди: "Бу мутлақо мумкин эмас, чунки бу ҳолда, биринчидан, "хил-хил" билан "ҳил-ҳил"ни, "хол" билан "ҳол"ни, "хар бири" билан "ҳар бири"ни фарқлаб бўлмайди. Иккинчидан, халқимиз орасида норозилик бошланади. Учинчидан, "ҳ" товуши мавжуд бўлган туркий халқлар ва уч хил "ҳ" товуши бор бўлган араблар шовқин кўтардилар". Бу рўйи рост айтилган мулоҳазага ҳеч ким қарши

чиқмабди. Масала очиклигича қолибди. "ҳ" ҳарфимиз янги бир ноҳақ хуруждан омон қолибди. Она тили ва миллий товушга ана шундай фидойилик туфайли Алийбег Рустамий қанча рағбатлантириш мукофотларидан қолиб кетди. Тилшунос Алийбег Рустамий иккита миллий товушни биргина ҳарф билан ифодалашга ҳам ва бир миллий товушни иккита ҳарф билан ифодалашга ҳам қарши бўлибди.

Хуллас, она тили масалаларида ҳақиқатга садоқат, ҳалоллик ва халқпарварлик домла Алийбег Рустамийнинг саккизинчи шарафли устозлик сабоғидир.

"Хўш, шундай шарафли устозга нега у ҳаётлик вақтида ёшлар ибрат олишлари учун бу ҳақда мақолалар ёзмадингиз?" — деган ҳақли саволга жавоб жуда оддий: бу хусусда аввалроқ "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" раҳбарларидан бири бўлиб ишлаган олим, серқирра фазилатлар соҳиби, талантли адабиётшунос Иброҳим Ғафуровдан сўранг. Камина ўз вақтида бу ҳақда газетадан қанча жой беришини маслаҳат ила сўраганимда, Иброҳимжон дангалига Алийбег ака учун қанча зарур бўлса ўшанча жой бераман, деган мухлислик ваъдасини айтди. Бу аҳдлашув тўғрисида Алийбег акага хабар қилиб, камина билмаган материалларга доир суҳбат қуришни сўрадим. Устоз эса бу саволимга жавобан: "Беҳуда ҳаракат. Кўз тегиши мумкинлигини ўйламайсизларми?!" — дедилар. Бу имконнинг замирида яна ўша мустаҳкам хокисорлик ва ажойиб камтарлик виқор билан қад кўтариб турарди.

Маърифатпарвар, маънавиятпарвар, адабиётпарвар, тилпарвар олим Алийбег Рустамийнинг ўлмас ижодига хос бўлган яна бир фазилат унинг арузпарварлигидир. Алийбег домла ўзининг "Аруз ҳақида суҳбатлар" номли рисоласида аруз вазнининг хусусиятларини атрофлича таҳлил этиб берган. Ҳассос олим тўла асослар билан баён этганидек, шеъриятимизда аруз вазни товушлар талаффузидаги узун-қисқаликка мослашган бўлиб, мусиқа санъати билан чамбарчас боғлиқдир. Арузда янги баҳр ва янги вазни яратиш имко-

нияти жуда катта эканлигини олим алоҳида таъкидлайди. "Алишер Навоий, - дейди алломамиз, - биринчи бўлиб, ўзбек арузининг асосчиси бўлди ва шу билан бирга бир неча янги қоида, вазн ва доираларни арузга киритиб, бу илмни бойитди".

Алийбег ака аруз вазнини ва арузчиларни ёқлаб, матбуотда бир неча мақолалар билан чиқди. Арузни ва арузчиларни қўллаб турувчи олимлар жуда кам бўлиб, уларнинг энг пешқадам довюраги Алийбег ака эди. Бу ҳақиқатни шу фактдан англаш осонки, аруз тарафдори бўлган олимлардан фақат Алийбег Рустамийгина ўзбек тили гўзаллигини сохталаштириб ёзилган шеърларни ишонтирарли йўсинда, довюраклик ила танқид эта олди. Бу эса ўз навбатида арузда ёзилган шеърларнинг ҳаётийлигини таъминлашга хизмат қилди.

Мен Алийбег аканинг аруз ҳақидаги баҳслар мазмуни билан Миллий университетда ўқиш даврида таниша бошладим. Алийбег аканинг аруз ва бармоқ вазнларига доир қарашлари ўзбек миллий шеъриятидаги нафосат ва бадиият хусусида ғоятда қадрли маърифий сабоқлар бўлиб қолди.

Хуллас, шеъриятимизда аруз ва бармоқ вазнлари тўғрисидаги катта курашлар ва синовлардан ўтган қарашлари аллома Алийбег Рустамийнинг тўққизинчи ибратли сабоғидир.

Устознинг бу фазилатлари унинг бутун ҳаёти, ижоди, барча асарлари ва қарашларида барқарор бўлди. Ана шу фазилатлар шарофати ила устоз Алийбег Рустамийнинг тадқиқотлари аллома ёзувчи Ойбекнинг "Фалсафий терминлар устида бир қанча сўз" мақоласи (Мукамал асарлар тўплами, 14 том, 44-51-бетлар) ҳамда, "Навоийнинг адабий меросига доир" (Мукамал асарлар тўплами, 12 том, 221-233-бетлар), Мақсуд Шайхзоданинг "Ўзбек гениал шоири" номли илмий рисоласидаги асосли фикр-мулоҳазалар билан, Иззат Султоннинг "Навоийнинг қалб дафтари" номли китобида, Пиримқул Қодировнинг "Тил ва эл" номли гўзал илмий асарида, тилшунос профессор Низомиддин Маҳмудовнинг "Ти-

лимизнинг тилла сандиғи" номли тилшунослик соҳасида ёзилган асаридан олға сурилган гоёларнинг чуқур қўламдорлиги билан навоийшуносларнинг эҳтиромли ва эътиборли юксак сафларидан муносиб жой олишга мушарраф бўлган буткул янги, бетакрор, умрибоқий, илмий, маърифий кашфиётлардир.

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ИККИ АСАР ТЎҒРИСИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Ёшлик чоғимда уч навоийшуносга ихлосим ўта юқори бўлган. Булар — Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Алийбег Рустамий. Буни қарангки, улғайиб, ўқишларни тугатганимдан сўнг улуғ ва мўътабар олим Азиз қаюмовнинг таълимини олиб, илм йўлига кириш насиб этди. Кейинчалик ажойиб тилшунос Алийбег Рустамий билан бир кафедрада ишлаш, унинг суҳбатларини тинглаш шарафига муяссар бўлдим.

Олим ва фозил Алийбег Рустамий ўзбек тили тарихи бўйича салмоқли асарлар яратди. Шу ўринда унинг тилимиз тарихига бағишланган икки китобини тилга олишни истардим. Биринчиси — Фанижон Абдурахмонов билан бирга олий ўқув юртлари филология факультети талабалари учун ёзган "Қадимги туркий тил" (Тошкент, 1982) ўқув қўлланмасидир. Ўз вақтида ёзилган, ўзлигимизни, миллий қадриятларимиз томирини англашга кўмак бергучи асар сифатида юзага келди бу китоб.

Алийбег Рустамий ўзбек филологиясида чинакам кашфиёт қилган, янги соҳага қўл уриб, тил тарихига ёндашув методологиясида бурилиш ясаган олимлардан. Унинг "Қадимги туркий тил" китоби туркий битиглар устида иш олиб борувчи олимлар авлодининг шаклланишига йўл очди, дейилса бўрттириш бўлмас. Очиғи, ўзим ҳам қадимги туркий битиглар ва уларнинг тили тўғрисидаги илк сабоқларни атоқли туркшунос

С.Е. Маловнинг "Памятники древнетюркской письменности" ҳамда ўзбек олимларининг ана шу китобидан ўқиб ўрганганман. Китобнинг устунлиги шундаки, унда олим тил тарихи бўйича ўзигача яратилган ишлардан фарқли ҳолда ўзга бир қарашни кўтариб чиқди, шу қараши билан ўзбек тили тарихини ўрганиш ишига буткул янгича ёндашди. Ўзбекнинг ман-ман деган тилшунослари тилимиз тарихини XV асрга боғлаб турган бир пайтда, Алийбег Рустамий тилимиз илдизларини минг йиллар нарига олиб бориб тақади: ўзбек умумхалқ тилининг тарихи олтой давридан, ўзбек адабий тилининг тарихи эса ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан бошланади, деб чиққан ҳам у бўлди. Китобда туркий ёзувлар тарихи, битиглар тилининг фонетик қуруми, морфологик ва синтактик хусусиятлари атрофлича ёритилган. Қўлланмада матнларнинг берилганлиги унинг амалий аҳамиятини янада оширади. Китобга кўк турк ёдгорликларидан Гушоқуқ, Кул тегин, Билга хоқон, Унгин битиглари, шунингдек, "Олтун тусли ёруғ" отли будда сутрасининг узиндиси транскрипция, ҳозирги ўзбекча талқини ва илмий шарҳлари билан киритилган. Уттиз йилдирки, "Қадимги туркий тил" китоби олий ўқув юртлари филология факультетларининг талабалари учун кўҳна битиглар бўйича муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Алоҳида урғулаётганим, унинг тил тарихига бағишланган асарларидан бошқа бирови, Фанижон Абдурахмонов билан бирга чоп эттирган "Навоий тилининг грамматик хусусиятлари" (Тошкент, 1984) монографиясидир. Ушбу китобда Навоий тили илк манбалар — асарларнинг қўлёзмалари ва илмий-танқидий матнлар асосида тадқиқ этилганлиги билан қадрли. Китоб муқаддима, Навоий тилининг фонетик хусусиятлари, Навоий тилининг морфологик хусусиятлари ҳамда хулоса бўлимларидан иборат. Улуғ мутафаккир асарлари тилининг характерли хусусиятлари ўрнаклар кўмагида яхши ёритиб берилган унда.

Ортиқчалик қилмаса, бир мисол. Китобда Навоий асарлари тилига хос бўлган сингармонизм ҳодисаси матнларнинг ёзув ҳамда имло хусусияти, тарихий лутгалардаги қайдлар, ўнлаб мисоллар асосида очиқлаб берилган.

Сўнги йилларда тилшунослигимизда ўзбек тили тарихида, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисаси учрамаган, ўзбек тили тарихи учун бу нарса аҳамиятли эмас, деган фикр оралаб қолди. Буткул асоссиз ва қўшилиб бўлмайдиган фикр. Туркий тиллар тарихида, эски ўзбек тилида сингармонизм "темир қонун" сифатида амал қилган.

Тўғри, "сингармонизм" сўзини атама сифатида Фарб тилшунослари қўллади, кейин эса ўзбек тилшунослигига ҳам ўзлашди. Тарихан ушбу атама учрамагани билан, туркий тилларда бу ҳодиса бурундан бор. Ўтмишда яратилган тилшунослик асарларида ушбу ҳодисага ишора этувчи қайдларга дуч келаемиз. Ўша замон тилшунослари муайян ҳарф, сўз ёки қўшимчаларнинг талаффузини шарҳлаганда, уларнинг фонетик-фонологик хусусиятини таъкидлаб ўтадилар. Бунга Навоий ҳам айрича эътибор қаратган эди. "Муҳокамат ул-лугатайн"да буни у жуда яхши ёритиб берган.

Дарвоқе, ҳозирги тилшуносликда орқа қатор унлиларга нисбатан "қалин", олд қатор унлиларга нисбатан "юмшоқ" сифати қўлланилмоқда. Бу сифатлар нарса-буюмга хос, лекин товуш устида сўз кетганда, ундай дейилмайди. Шу ўринда бир мисол. Ўзбекчада киши товушига нисбатан, "йўғон товушли киши", "йўғон товушда сўзлади" ёки "ингичка товушда сўзлади" деймиз. Навоий олд қатор унлиларига *in*ска, *ariqa*, *daqiq* сифатларини қўллаган. *Ariq*-нинг маъноси "тоза, ингичка" деганидир. Шундан келиб чиқиб, орқа қатор унли товушлар учун "қалин, қаттиқ" эмас, балки "йўғон"; олд қатор унлилар учун "юмшоқ" эмас, "ингичка" сифатини қўллаганимиз маъқул.

Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисаси яққол кўзга ташланади. Масалан, муаллиф битган сат-

рларда "йўғон" ўзак-негизли сўзларга масдар кўрсаткичининг -тақ варианты қўшилади: қиғуқсанақ, алданақ, қистанақ, ялинанақ сингари; "ингичка" талаффузли сўзларга эса -так варианты қўшилади: игитмак, инданақ, сурканмак, сингари. Навоийнинг таъкиллари ва унинг асарларидаги мисоллар ҳозирги тилшунослигимизда биз атаётганимиз "сингармонизм"нинг ўзидир. Ўтмиш тилшунослигида қандай аталгани, қай тартибда таърифланганидан қатъиназар, туркий тиллар тарихида бу қонун бор, бор бўлганда ҳам ўта аҳамиятли эди.

Муҳими, эски ўзбек тилининг фонетик қуруми, морфо-фонологик тизими ана шу қонунга бўйсунар эди. Навоий асарларининг тили сингармонизмли тилдир. Бугина эмас, бутун ўзбек мумтоз адабиёти асарларининг тили айни қонунга асосланади. Ҳозир ҳам бошқа туркий тилларда бу ҳодиса давом этмоқда. Ўша тилларда сўзнинг фонетик-фонологик табиати шу қонунга мослашади. Алийбег Рустамийнинг китобларида бу нарсалар кенг ёритилган.

Домладан кўп нарса ўрганса бўлади. Бу олимда ўз фикрини ўқувчи ёки тингловчига етказа билиш кўникмаси ўта кучли; яхши мактаб таълимини олган. У сўзни билиб ишлатади. Керак китоб бўлсин, керак мақола, унинг ёзганларини яхши тушунади ўқиган киши; ортиқча, кераксиз сўз ва жумлаларни учратмайсиз. Алийбег ака ёзган ўқув қўлланмалари услубининг ўзига яраша ютуғи шундаки, қандай категория тўғрисида сўз юритмасин, уни ҳозирги ўзбек тилига қиёслаб боради (Тил тарихини талабаларга ўқитишнинг қулай ва энг самарали йўлларида бири ҳам аслида шу).

ЗОҲИДЖОН ИСЛОМОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ЧИН МУРАББИЙ

1985 йил. Мен узоқ муддатли чет эл сафаридан қайтиб келдим ва ЎЗР ФА Ҳамид Сулаймон номидаги Қўлөз-

малар институтида хизмат фаолиятимни бошладим. Шу вақтда институт директори Азизхон Қаюмов эдилар. Мен илгари бошланган илмий ишим - Ёқут Ҳамавийнинг "Муъжам ул-булдон" асари бўйича тадқиқотимни давом эттирмоқчи бўлдим. Шунда домла марҳум Ботирбек Ҳасанов билан бирга мени ҳузурларига чақирдилар ва "Биз аждодларимиздан бирининг руҳи олдида қарздормиз, у ҳам бўлса, Маҳмуд Замахшарий", дедилар. Шу куни маслаҳат билан Маҳмуд Замахшарийнинг "Муқаддамат ул-адаб" асарини ўрганишни тавсия қилишди ва Алийбег Рустамийни ишга илмий раҳбар бўла олишини айтишди. Чунки ўша даврга қадар ўзбек тилида Алийбег аканинг Маҳмуд Замахшарийга бағишланган рисоаларидан бошқа жўяли нарса йўқ эди. Мен бунга қадар Алийбег акани телевизорда кўрган ва айрим анжуманларда учратган эдим. Домлани топиш анчагина мушкул бўлди, чунки у киши Рус тили ва адабиёти институтида ишласалар ҳам бошқа олий ўқув юртларида дарслари кўп эди. Мен ўзимча бўлажак диссертациянинг режасини туздим ва домлани Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институтидан топдим. Алийбег ака билан илгари мулоқот қилмаганим сабабли у киши билан суҳбатимиз қисқа бўлди. Кейин билсам, у киши бекор суҳбатлашиб ўтиришни ёқтирмас эканлар. Домлага асосий мақсадимни, ким юборганини айтдим ва режани кўрсатдим. Домла режани кўриб чиқдилар-да, ҳеч нарса демай, "маъ- кул" деб қаламда ёзиб бердилар. Мен ҳайрон бўлдим. Кейинчалик домладан бунинг сабабини сўраганимда, режа охиригача ўзгармай турмаслиги, у иш жараёнида маълум маънода қисқариши ёки кенгайиши мумкинлигини тушунтирдилар.

Алийбег ака том маънодаги олим. Биз домлани топа олмай қийналсак, дарҳол уйларига борар ва ўша ердан ижод устида топар эдик. Домла илтимосимизни дарҳол бажарар эдилар ва олиб борган ишимизни тезда кўриб, керакли маслаҳатларни берардилар. Устоз ишнинг имловий хатолари, услубий жиҳатига катта эътибор бермасалар ҳам унинг диссертация сифатидаги маъноси, мазмунига диққат қилар эдилар. Устози-

миз ўз хатти-ҳаракатлари, иш услублари, муомалалари билан шогирдларга ибрат бўла олардилар. У киши ортиқча гапирмасдилар ҳам, ёзмасдилар ҳам. Лекин дилтортар яқинлар бўлса, ўта нодир латифа, нукталар ҳам айтиб берардилар.

Домламиз ўта хокисор ва камтарин, ҳалим инсон бўлганлар. Мен у кишининг бирор кимсага жаҳл билан, баланд овоз билан гапирганларини кўрмаганман. Шогирдларига меҳрибон, қўлидан келгунча ёрдам берадиган, йўл кўрсатадиган мураббий эдилар. Бизнинг фан доктори, профессор бўлиб танилишимизда устозимизнинг хизматлари жуда катта. Мен устозим билан боғлиқ бўлган барча хотираларимни доимо ёдда сақлайман ва шогирдларимга фахр билан сўзлаб бераман.

АҲМАДЖОН ҚУРОНБЕКОВ,
филология фанлари доктори

ЗАМОНАМИЗНИНГ АЛЛОМАСИ

Замонамизнинг теран билимли ва зукко олими, Алишер Навоий асарларининг истеъдодли тадқиқотчиси, Ўзбекистон ва ундан ташқаридаги кўплаб тилшунос ва адабиётшунос олимлар зумрасининг устози, моҳир мударрис ва мураббий, юзлаб талабаларга "Тилшуносликка кириш", "Умумий тилшунослик", "Туркшунослик" фанларидан таълим берган Алийбег Рустамий баракали умр кўрди ва умрининг энг сўнгги дамларигача зое кетказмади.

Инсон бу дунёга омонат, бир кун келиб боқий дунёга сафар қилади, фақат яхши амаллари ва ёзган китоблари барҳаёт қолади. Шу маънода домланинг вафотидан кейин унинг хотирасига бағишланган йиғин арафасида тарқатилган "Ҳазрати Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари" сўнгги китоби олимнинг умрбоқийлигига дахлдордир.

Бу китоб, назаримизда, домланинг бир умр олиб борган илмий изланишларининг сарҳисоби кўринади.

Чунки, домла ўзининг илмий фаолиятини илк даврлариданоқ ҳазрати Навоийнинг асарлари тадқиқоти билан шуғулланган ва буюк бобомизнинг руҳий олами, ақидалари, ўша даврдаги ижтимоий, иқтисодий, диний ҳаётга ва ғояларга қарашлари, ҳазратнинг орзу-армонларини англаб етишга интиланган. Бу изланишларнинг натижалари қисман олдинги китобларида баён қилинган бўлса ҳам, бир жойга тўпланган йиғиндиси мазкур китобда ўз аксини топган кўринади. Бу китобнинг мундарижаси "Сулук мақомлари", "Маънавий шароб", "Суварий шароб". "Масти аласт", "Ишқ" деб аталади. Олимнинг Навоий асарларидаги тасаввуф мақомотларининг таҳлили ва унда куйланган "май" ва "ишқ"нинг талкинларидан шундай маъно келиб чиқадики, гўёки Навоий ҳазратларининг ҳаёти комиллик йўлидаги мақомларни босиб ўтишдан иборат бўлган ва унинг инсоният тақдирига ва унга тўғри йўл кўрсатишга бўлган ишқи бу — азалий ишқ, Оллоҳ таоло томонидан шоирнинг толеига ёзилган ишқ эди ва Навоий бу ишқ дарди билан "масти аласт" бўлиб, бутун умрини мана шу йўлда сарфлади, бу ишқ йўлида садоқат билан қилган хизматлари уни комил инсонлик даражасига етишувига сабаб бўлди, демоқчи бўлади.

Зотан, Алийбег Рустамийни ҳам бутун умр Навоий ҳазратларининг ижоди билан, келажак авлод тарбияси учун тилшунослик, адабиётшунослик, таълим-тарбия бериш билан машғул қилган ишқ унинг толеига ёзилган ўша "азалий ишқ" бўлса ажаб эмас.

Алийбег Рустамий илмга қўйган илк қадамлариданоқ тўғри ва бир умрли йўлни танлаб олди: у ўзбек мумтоз тилини —ўзбек тилининг асосчиси бўлган Алишер Навоий тилини ўрганиш ва ёш авлодга таълим беришга бел боғлади.

Шу тариқа 1954-1958 йилларда ўзбек мумтоз тили тадқиқотларига бағишланган бир қатор мақолалари газета, журнал ва илмий тўпламларда эълон қилинди. Бу изланишларнинг мантиқий натижаси сифатида 1958 йили "Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асари-

нинг баъзи бир грамматик хусусиятлари" мавзuida номзодлик десертациясини ҳимоя қилди.

Тадқиқотчининг танлаган йўлининг тўғрилиги шундаки, бу даврга келиб, Навоий асарлари тилининг луғат бирликлари маъно таркибини, унинг грамматик ва фонетик ўзига хосликларини биладиган кишилар бармоқ билан санарли ҳамда умуммиллий сатҳда деярли йўқ бўла бошлаган эди. Мумтоз тил хусусиятларини ўрганиш ва уни ўз халқи онгида қайтадан тиклаш олимнинг ўз олдига кўйган муқаддас бурчи ва дил амри эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай асарнинг ғоявий мазмуни ва бадиий ўзгачаликлари ва услубини англаб етиш, айниқса, Навоийдек буюк сўз устасининг асарлари мазмун-моҳиятини тушуниш учун, биринчи навбатда тилнинг фонетик, морфологик ва семантик хусусиятларини ўрганиш лозим бўлар эди.

Алийбег домла номзодлик ишини айнан шу мавзуда, Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асари асосида бошлаб, кейинги тадқиқот ишларини ва изланишларини Алишер Навоий асарлари тили бўйича давом эттирди.

Олим бу изланишларга сабаб бўлган омилларни кейинчалик ўз китобида шундай изоҳлайди: "Коммунист раҳбарлар қардош халқларни бир-биридан ажратиш ва уларнинг тарихи, мероси, дини, урфу одатларидан жудо қилиш сиёсатини истибдод йўли билан амалга оширдилар. Туркистон халқини кирил ёзувига ўтказиш шу сиёсат билан боғлиқ амаллардан бири эди. Бунинг натижаси шу бўлдики, ҳазрати Навоийни тушунмайдиган адабиётшунос ва тилшунос профессорлар (курсив бизники) олий ўқув юртларида дарс берадиган бўлдилар. Мактабда ва олий ўқув юртларида тарихий, илмий, диний ва адабий меросни ўқиб ўрганишдан маҳрум бўлган олим ва адибларимиз неча минглаб сўзларни билмас ҳолга келдилар. Билган сўзларининг асл маъносини англамайдиган бўлдилар". (*Алийбег Рустамий. Ҳазрати Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари. Т. 2013 йил, 3 б.*)

Шундан маълум бўладики, Алийбег Рустамий ўз тадқиқот мавзуси қилиб Алишер Навоий асарлари тилини ўрганишни танлаши тасодикий бир қадам бўлмай, балки онгли равишда танланган йўл эди. Бу йилларда олим матбуотда эълон қилган "Мумтоз асарларнинг пухта таҳлили учун" ("Шарқ юлдузи", 1954), "Ўзбек мумтоз асарлари учун луғат" ("Шарқ юлдузи", 1955), "Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асаридаги баъзи бир эски ўзбек тилига хос хусусиятлар" (Илмий тўплам, 1958), "Навоий асарлари муқаддимаси тилининг бир хусусияти ҳақида" ("Ўзбек тили ва адабиёти", 1961), "XV аср ўзбек тилининг вокализми" ("Ўзбек тили ва адабиёти", 1962), "Сабъаи сайёр" тилининг хусусиятлари" (Илмий тўплам, 1964) ва бошқа бир қатор мақолалари айнан юқорида зикр этилган юксак мақсадларни амалга оширишга қаратилган эди.

Бу изланишларнинг йирик бир умумлашмаси сифатида 1966 йили олим ўзининг "Алишер Навоий асарлари тилининг фонетик-морфологик хусусиятлари" мавзуидаги докторлик диссертациясини тугаллайди. Аммо бу диссертациянинг ҳимояси олимдан катта куч, сабр-тоқат, ирода ва билим талаб қилади. Бу диссертацияни ҳимоя қилишга тиш-тирноғи билан тўсқинлик қилган баъзи бир олимларининг қаршилигини енгиб ўтишга тўғри келади.

Алийбег Рустамий бу соҳада ҳам ўзининг зукко билимдон ва сабр-чидамли инсон сифатида намоён қилиб, ниҳоят ўз тадқиқот ишини ҳимоя қилишга ва докторлик илмий даражасини олишга муваффақ бўлади.

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш керакки, Алийбег Рустамийнинг бу илмий муваффақиятларининг замирида форс тили, кейинчалик араб тилини пухта ўрганиш ва қадимги туркий тилини теран ўзлаштиришдек катта меҳнат ётарди. Ана шу мақсадда олим аввал Ўрта Осиё давлат университетининг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети) шарқ факультетидаги форс бўлимини битириб, кейинчалик айнан Алишер Навоий асарлари тилини теран тадқиқоти мақсадларида за-

руратан иккинчи мутахассислик араб тилини ҳам ўрганган эди.

Агар олим туркий, форс ва араб тилларини пухта эгалламаганида Навоий асарларининг тилини ўрганишга ва илмий тадқиқотларида бунчалик муваффақиятларга ноил бўлмаган бўлур эди. Чунки, Навоий асарларининг тили ўша давр ўзбек тили меъёрлари ва бадиий адабиёт тил услубига кўра форсий ва арабий ўзлашмаларга бой ва диний ҳамда тасаввуфий ғояларга йўғрилган, Қуръон ва ҳадислардан иқтибослар билан безалган эди.

Ундан ташқари, Навоий асарлари ғоявий мазмун моҳиятини чуқур англаб етиш учун ўрта аср мумтоз адабиётининг ўзига хос бадиий воситалар тизими: илми бадиий, илми маоний, илми балоға, илми аруз, илми қофия ва бошқа бадиий санъатларни пухта эгаллаш лозим бўлур эди.

Алишер Навоий тилини, унинг ижтимоий-сиёсий, диний-тасаввуфий ғояларини, бадиий маҳоратини теран ўрганиш ва бугунги ўқувчига тўғри талқин қилиш учун ўша даврда ёзилган, лекин ҳозирги кирилл ёзувига ўгирилмаган араб, форс тилидаги қўлёзмаларни мутолаа қилиш ва тилшунослик, адабиётшуносликка доир ўнлаб қўлёзмаларни таҳлил қилиш зарурати турар эди.

Алийбег домланинг кейинги илмий изланишлари айнан мана шу мақсадларга қаратилган эди. У мумтоз тил ва адабиёти бўйича ўз тадқиқотларини давом эттириб "Алишер Навоийнинг тил ва услуби" (1966), "Навоий тилида замону макон келишиклари" ("Ўзбек тили ва адабиёти", 1966), "Навоий тилининг фонетик хусусиятлари" (1966) мақолаларини эълон қилади.

Бундан кейинги тадқиқотларида олим асосий эътиборни тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича ўрта аср манбаларини ўрганиш, ўзбек тилига тақдим қилиш ва шу манбалардаги тил ва бадиият масалаларига қаратади. Мана шулар натижаси ўлароқ "Маҳмуд Замахшарий" рисоласи (1971), "Ҳабибий шеърларининг

вазни" (1971), "Аруз ҳақида суҳбатлар" (1972), "Қофия нима" (1975) рисоалари ва бу изланишларнинг мантиқий давоми сифатида 1978 йили "Навоийнинг бадий маҳорати" монографияси вужудга келади. 1981 йилда эса Атауллоҳ Ҳусайнийнинг "Бадойиъ ус-санойиъ" китоби-ни форс тилидан ўзбек тилига ўгириб, чоп эттиради.

Бу даврга келиб Алийбег домла ўзининг кўп йиллик изланишларининг самарасини кўпчиликка етказиш мақсадида "Ўзбек совет энциклопедияси" нашриёти билан яқиндан ҳамкорлик қилиб, ўтмиш алломаларимиз ҳақида "Жавҳарий", "Жамолиддин Туркий", "Жамолиддин Ибодий", "Жамол Қарший", "Канз ул-канз" ва сўзшунослик ва луғатшунослик бўйича "Сўз", "Тил", "Тилшунослик", "Туркий тил", "Туркшунослик", "Толий Ийманий Ҳиравий" каби бир қатор туркум мақолалар тайёрлаб, энциклопедияга киритади.

Алийбег домла булардан ташқари яна шу йиллар мобайнида "Ёш куч" журналида "Навоийхонлик" ва "Гулхан" журналида "Алибобо ўғитлари" рукнларини ҳамда Ўзбекистон телевидениясида "Навоийхонлик" бўйича туркум суҳбатлар олиб боради.

Бу суҳбат ва мақолалар халқимизнинг буюк алломаларимиз меросига ва айниқса, ҳазрати Алишер Навоийнинг адабий меросига бўлган қизиқишини қайта жонлантиришга ва кенг оммага тарғиб қилишига омил бўлди.

Замонамизнинг энг етуқ ва билимдон олими Алийбег Рустамийнинг учинчи босқич изланишлари Навоий ҳазратларининг эътиқоди билан боғлиқ бўлиб, бу йўналишдаги тадқиқотлари Навоий давридаги диний-тасаввуфий ғоялар ва фалсафий қарашлар бўйича бир қатор мақолалар, рисоалар ёзилиб, нашр этилишига сабаб бўлди. "Сўз гавҳари" Биринчи дафтар. (1995), "Нур-и Муҳаммадий ва Нурнома" (1996) ва ниҳоят "Ҳазрати Навоийнинг эътиқоди" (2010), "Ҳазратнинг диёнати" (2010), "Ҳазрати Навоийнинг "Масти аласт"и" (2012) ва "Ҳазрати Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари" (2013) рисоалари шулар жумласидандир.

Албатта, бу ерда келтирилган мақола ва рисо­лар Алийбег домланинг барча илмий меросини қамраб олмаган. Унинг илмий мероси 200 дан ортиқ мақола, рисола, монография ва таржималардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида эътиборга лойиқдир. Шу тариқа, Алийбег Рустамий замонамизнинг теран билимли тилшунос олими, зукко адабиётшунос ва мутафаккир, синчков манбашуноси сифатида ҳазрати Навоийнинг ва мумтоз адабиётимизнинг бугунги кун авлодлари учун тушунилиши қийин бўлган тили ва бадиий маҳорати ва кўпчилик олимлар олдида ҳанузгача муаммоли бўлиб турган, диний ва тасаввуфий ақидалари ҳақида ҳар томонлама ва жиддий ўрганилган, мукамал бир илмий мерос яратиб кетдилар.

Бу яратилган теран илмий мерос ҳозирги ва келажак авлод навоийшунослари ва мумтоз адабиётимиз мухлислари учун ишончли манба бўлиб хизмат қилгуси, бу қилинган улуғ меҳнатларнинг ажри савоби устознинг ўзига ва аждод-авлодларига йўлдош бўлгай.

ЭРГАШ УМАРОВ,
филология фанлари номзоди

ЎЗБЕКИСТОНДА РУНОЛОГИЯ ФАНИГА АСОС СОЛГАН ОЛИМ

Академик Алийбег Рустамийнинг илмий фаолиятида Урхун ёдгорликларини ўрганиш алоҳида ўрин тутади. У умрининг қарийб ўн йилини ушбу ёдгорликларни ўрганишга бағишлаб, ўздан келгуси авлод учун бебаҳо ёдгорлик қолдирди. Устоз бу ишни 1970 йилларда бошлаган бўлса, 1980 йиллар охирида тугатиб, уни 1982 йили "Қадимги туркий тил" дарслиги сифатида нашр қилдирди. Ушбу ишни дарслик деб аталиши шартли бўлиб, у чин маънодаги илмий тадқиқотдир. Олим ушбу асарни яратишда биринчи навбатда Урхун обидалари таркибига кирувчи Кул тегин, Тунйўқўқ, Билга хоқон тош битиклари матнига катта

эътибор берди. Сабаби ёдгорликларнинг илгари В.Томсен, В.А.Радлов, П.Мелиоранский, С.Е.Малов, Ҳ.Ўрқун, Т.Текин, Г.Айдаров томонидан амалга оширилган нашрларда айрим хато ва фарқли ўринлар бор бўлиб, у ўқувчиларни чалғитарди. У ҳар бир тош битикни синчиклаб ўрганиб, олдинги нашрлардаги ютуқ ва камчиликларини ҳисобга олди. Айтиш мумкинки, олим томонидан тайёрланган Урхун ёдгорликлари илмий жиҳатдан пухта чиққан.

Устоз тош битикларни нашрга тайёрлар экан, Тунйўқўқ матнига бир юз саксон саккизта, Кул тегинга бир юз ўттиз тўққизта, Билга хоқонга юзта, жаъми тўрт юздан ортиқ қўшимча, изоҳ, тўлдириш киритди. Агар ҳар бир изоҳ, қўшимча ўзига хос кичик бир тадқиқот десак, олим нашрга жуда кўп янгиликлар киритгани маълум бўлади. Улар ўқувчиларга ёдгорликлар ҳақида тўлиқроқ маълумот беришга ёрдам беради. Олим ёдгорликларни нашрга тайёрлар экан, тўрт масалага эътибор берди:

I. Руна ёзувли матндаги хатоларни тузатди;

II. Сўзларнинг ёзилишини бошқа олимларники билан қиёслади;

III. Сўзлар маъносини янги маълумотлар билан бойитди;

IV. Тош битикдаги изоҳ, шарҳларга ўз муносабатини билдирди.

I. Туркшунос олим Билга хоқон ёдгорлигини нашрга тайёрлар экан, ҳар бир сўзнинг ёзилишига эътибор берди. Чунки сўз тўғри ёзилса, матн мазмуни аниқ бўлади, ўқувчи қийналмайди. Бу эса ўз навбатида табдилнинг тўғри чиқишини таъминлайди. Билга хоқон ёдгорлигини нашрга тайёрлар экан, 37-сатрда уй маъносидаги *иб* - *эб* сўзида *б* рунаси ўрнида С.Е.Малов нашрида хато равишда *т* ҳарфи ёзилганлигини кўрсатиб ўтади (63-изоҳ). Яна шу олим нашрида 38-сатрда *йилқиғ* (йилқини) сўзида *л* рунаси тушиб қолганлигини ҳисобга олиб, уни тузатади (66-изоҳ). Ушбу ёдгорликнинг ён томонидаги матн-

нинг 10-сатрида *бертим* сўзида рус олими нашрида *м* рунаси ўрнида хато равишда *д* ҳарфи ёзилганлигини қайд этиб, уни тўғрилайди (79-изоҳ). Шу матннинг 13-сатрида *қазғанмис* сўзида *з* ҳарфи ўрнида хато равишда *н* рунаси ёзилганлигини қайд этиб, уни тузатади. Қисқаси, олим тош битиклар матнининг тўғри ёзилишига катта эътибор берган. Бу эса дарсликнинг илмийлигини янада оширган.

II. Академик Алийбег Рустамий у ёки бу сўзнинг ёзилишида, ҳали аниқланиши лозим бўлган муаммолар борлигини ҳисобга олиб, ўз фикрини қатъий билдирмайди. Аммо у бу билан ўқувчиларни ушбу масалага эътибор беришлари лозимлигига урғу беради. Мисолларни Тунйўқўқ ёдгорлигидан келтирамыз.

а) 5-сатрдаги *айағ ал* изоҳида "**Жирода айғил, ўзгаларда йағил**" деб ёзилганлигини қайд этади (28-изоҳ)

б) 6-сатрда *билсар* сўзи ҳақида шундай ёзади: "**Текинда бунгсар**" (34-изоҳ).

в) 14-сатрда *йоған* (йўғон) сўзи "**Жирода ва Текинда йоғун**" шаклида ёзилган (70-изоҳ).

г) 16-сатрда уч сўзи "Радлов - Жирода: *алти* шаклида ёзилган" (80-изоҳ).

д) 25-сатрда *атлат тэдим* бирикмаси "**Жирода ат алтуртим, Текинда тал атин** ёзилган" (111-изоҳ).

Бундай мисолларни Кул тегин ёдгорлигидан ҳам келтириш мумкин. Улуғ битигдан мисоллар:

а) 4-сатр: "*қирқиз*" сўзи Г.Айдаров нашрида *қирқаз* шаклида ёзилган" (8-изоҳ).

б) 7-сатр: "*беглик*" сўзини баъзилар *бегулик* деб ўқиб, "маҳкам" маъносида қўллаган (26-изоҳ).

в) 10-сатр: "*умадуқ*" сўзи *ўрқунда умдуқ* шаклида ёзилган" (33-изоҳ).

III. Олим айрим сўзларнинг маъносини чуқурроқ очиш мақсадида қўшимча изоҳ беради. Мисолларни Кул тегин ёдорлигидан келтирамыз.

а) 16-сатр: *уча бармис* бирикмаси маъносини чуқурроқ очиш мақсадида қуйидаги изоҳни қўшимча қилади: "қадимги туркийда учмоқ феъли "вафот этмак" маъ-

носида, яъни ўлмакнинг эвфемизми сифатида қўлланади" (45-изоҳ).

б) 49-сатр: йурт сўзи изоҳига қуйидагича қўшимча қилинган: "П.М.Мелиоранскийда: в кочевке; С.Е. Маловда: на земле; Г.Айдаровда: в домах. Буларга ["Девону луғот-ат-турк"даги] йуртнинг "вайрона" маъносида ишлатилиши маълум бўлмаган: йурт-атталалу ва-р-рабъу ва-д-диману (яъни вайрона, ҳовли-жой, ҳовли қолдиқлари) Аҳмад Рифъат нашри, III жилд, 5-бет". (118-изоҳ).

Билга хоқон битик тошидан мисоллар:

31-сатр: *йабритдим* сўзига қуйидагича қўшимча қилади: "Маҳмуд Кошғарийда йабрит феъли йаврит шаклида ёзилган: ол ани йавритти-ай аннаҳу хаввараҳу ва даъфафаҳу (яъни у унинг тинкасини қуритти, уни кучсизлантирди) А.Рифъат нашри, II жилд, 283-бет" (45 изоҳ).

28-сатр: *балиқ* сўзи ҳақида шундай маълумот келтирилган: Бешбалиқ таркибидаги балиқ қалъа, шаҳар маъносида, Маҳмуд Кошғарий Бешбалиқни уйғурларнинг энг катта шаҳри, дейди (28-изоҳ).

Кўринадики, ушбу изоҳлар ўқувчига матн мазмунини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

IV. Олим матнни нашрга тайёрлар экан, айрим сўзларнинг ёзилишига ўз шахсий муносабатини билдиради, ўз мулоҳазаларини баён этади. Мисолларни Тунйўқўқ ёдгорлигидан келтирамиз:

а) Г.Айдаров Тунйўқўқ ёдгорлигида *сир* сўзини *асир* деб ўқиган. Олим бу талқинга ўз муносабатини шундай билдирган: "...араб сўzlари эса Урхун ёднома-ларида йўқлиги учун бу фикр нотўғри деб топилди" (21-изоҳ);

б) 12-сатрда *қабасар* сўзи ҳақида шундай ёзади: "Ўрқунда қабсар, Текинда қабисар, ўзгаларда қабисир. Бу вариант текст мазмунига унча зид бўлмаса ҳам, сўзнинг аниқ маъноси ва формаси жиҳатдан тўғри келмайди. Қамал қилмоқ маъносида кўп ишлатиладиган қаба феъли бор. Шунинг учун биз уни қабасар деб ўқидик" (57 -изоҳ).

в) 15-сатр: *йиш* сўзи ҳақида шундай ёзади: "Йиш — серўсимлик манзилбоп тоғ ёнбағри. Ўтукан — (Хитой манбаларида Ю-Ту-кин) Шимолий Мўғулистондаги Хангай тоғ тизмасининг шарқий қисмидаги ўрмонли ўлка. Маҳмуд Кошғарий Ўтуканни уйғур яқинидаги татар чўлларидаги бир жойнинг номи деса, (А.Рифъат нашри, 1 жилд 123-бет), Л.П.Потапов Туванинг жанубий қисмида бўлган, дейди ("Советское востоковедение", 1957 №1) (78-изоҳ).

г) Кул тегин ёдгорлигининг 52-сатрида олий мартабали шахс маъносидаги сўзни олимлар *болан*, *болун* шаклида ўқиганлар. А.Рустамий бу сўз ҳақида шундай ёзади: "Қадимги ва ҳозирги кўпгина туркий тилларда *о* фақат биринчи бўғинда келишини ҳисобга олиб, биз уни болун деб ўқидик. Бу сўз тибетча блон — олий мартабали шахс, аён" (126-изоҳ).

д) Тунйўқўқ ёдгорлигининг 25-сатридаги *йадафин иғач тутуну* бирикмасини, Г.Айдаров ўсимликларга тирмашиб деб ноаниқ изоҳласа, А.Рустамий аниқроқ қилиб *ёғочдан ҳасса қилиб* тарзида тушунтиради (119-изоҳ).

е) Яна шу сатрдаги *оғрақлатдим* сўзи изоҳида Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғот-ат-турк"дан иқтибос келтириб ўз фикрини мўътабар манба асосида шундай далиллайди: "Маҳмуд Кошғарий" оғрақ сўзини "ал қасд вал ъазима" (мўлжаллаш ва йўлланиш) деган" (117-изоҳ).

Олим "Девону луғот-ат-турк"ни аслиятда ўқий олгани учун ёдгорликдаги кўп сўзлар маъносига тузатиш киритган. Бир мисол билан чекланамиз. С.Е.Малов, Г.Айдаров нашрларида Тунйўқўқ ёдгорлигидаги *басинмақ* феъли мағлуб бўлмоқ тарзида изоҳланган. А.Рустамий девонда бу феъл енгмоқ эканлигини ҳисобга олиб, на басыналимни — қани енгайлик, устун келайлик, деб тузатади (145 изоҳ). Хуллас, юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, олим тош битиклар нашрига ижодий ёндошиб, кўп қўшимчалар киритиб, дарсликнинг илмийлигини оширган.

Алийбег Рустамий ушбу тадқиқоти билан Ўзбекистонда Урхун обидаларини илмий жиҳатдан ўрганишга асос солди. Халқимизни тош битиклар билан таништириб, туркшуносликнинг энг қийин соҳаси — рунология фанини ривожланишига муносиб ҳисса қўшди.

ҲАБИБУЛЛОҲ ҚОСИМОВ,
геология-минерология фанлари номзоди

МАШҲУР ВА ҲОЗИРЖАВОБ

Академик олим Алийбегни 1966 йилдан буён бегубор, камтар ва меҳр-оқибатли инсон эканлигини жуда яхши биламан. У билан ака-укадек, қадрдон дўст, аҳли илм ва ҳамфикр бўлиб яшаб келганмиз. Олимнинг машҳурлиги барча илм аҳларига ҳам жуда яхши маълум. Шундай бўлса ҳам фақат икки тарихий воқеани қисқача баён қилиб беришга жазм этдим.

Хизмат сафари билан 1970 йилларнинг бошларида Москва шаҳрига борганман. Пойтахтдаги Яқин ва Ўрта Шарқ иқтисодиёти илмий текшириш институтининг илмий кенгашидан бир муаммо ҳақида тортишиб чиқиб келаётган уч-тўрт нодир олимлардан бири: "Буни ҳал қилиш учун Тошкентга бориш керак. Алийбекка учрашиш лозим бўлади", — деган гаплари ҳамон ёдимда. Афсуски, нимани ҳал қилиш лозимлигини билмай қолганман. Филологияга деярли алоқаси бўлмаган олимлар ҳам Алийбегнинг машҳурлигини билишган ва унинг кенг қамровли чуқур илмига тан беришган.

Ачамиз Сайидмаҳмуд қизлари холапошшахон 1978 йилнинг 13 октябрида қазо қилган эдилар. Отамиз Сайидқосимхон эшон ўғиллари Қудратуллахон 1942 йилнинг 9 февралда отиб ташланганлар. Алийбег билан бир сафар суҳбатимиз шу хусусида бўлди. Онамиз қабрига белги қўйилган, лекин отамиз ҳақида ҳеч қандай ном-нишон йўқ. Рамзий маънода қабр ва унинг устига

бир лавҳа қўйиш ҳамда унга нима ёзиш хусусида Алий-бегдан маслаҳат сўраб турсам, бирдан кўча эшик тақиллаб қолди. Йўқлаб келган киши билан анча гаплашиб бўлиб, уйга кирдим. Дўстим қўлимга бир варақ қоғоз бердилар ва ундаги ёзувни ўқидим:

*Бу лавҳа соҳиби Қудратуллахон Сайидзода эрди,
ибни Қосимхон.*

*Ани банди айлаб олдилар жонин,
Йўқ қилдилар танин, бермай нишонин.*

Шундай қилиб, лавҳ Алийбег домланинг мисралари билан тарихга зийнатланиб қолди.

Ёшим 85 га бордики, илм аҳли орасида Алийбегдек ҳозиржавоб олимни ҳали учратганим йўқ. Меҳроқибатли инсон, қадрдон дўстимнинг охирати обод бўлсин!

ОМОНУЛЛА МАДАЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент

АТОҚЛИ ОЛИМ

Ҳаётда шундай олим, мутафаккирлар бўладикки, улар ўзларининг илм хазиналарини кўз-кўз қилишни, турли илмий мунозараларда ўз нуқтаи назарлари билан атрофдагиларда ўчмас таассурот қолдиришни истамайдилар. Аммо ўз мутахассисликларига оид ҳар бир саволга камтарлик билан жуда асосли, илмий, мантиқли жавоб берадилар. Академик Алийбег Рустамий ана шундай камсуқум, кенг мулоҳаза юритувчи, Шарқ ва ўзбек мумтоз адабиётини мукамал эгаллаган олим эди.

Мен Алийбег Рустамий билан бир неча бор Ўзбекистон телевидениесига "Тил - маънавият кўзгуси" кўрсатувини олиб боришга муяссар бўлганман. Эсимда, собиқ шўро тузуми ўзининг сўнгги кунларини ўтаётган бўлса-да, ислом динига ўтказилаётган таҳдид сусаймаган бир пайтда айрим диний тушунчаларга шарҳ бериш таклифи билан маслаҳатлашиб, бу ташаббусни

амалга оширганмиз. Тўғри, кўрсатувдан кейин жуда кўп танқидий муҳокамалар бўлган. Аммо Алийбег Рустамий ўз нуқтаи назарларини шундай ажойиб тарзда ҳимоя қилган эдиларки, мутасадди ходимлар ҳеч қандай эътироз билдириша олмаган.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган "Навоий гулшани" кўрсатувида буюк адибнинг фалсафий дунёқарашини томошабинга содда, изчил, аниқ ва равон тушунтиришда устоз бошқа иштирокчилардан ажралиб турарди.

Олим ҳамиша ўз фикрини аниқ далиллар билан исботлай олиш иқтидорига эга бўлиши керак. Алийбег Рустамийда бу фазилат яққол кўзга ташланиб турар эди. Хусусан, Алишер Навоийнинг 2 минг 600 ғазали, рубоийлари, луғзлари, "Хамса"даги беш буюк достони, "Девони Фоний"даги байтлар устозимизнинг хотирасида деярли тўлиқ муҳрлангандек эди бизнинг тасаввуримизда.

Алийбег Рустамий яқин олтмиш йиллик илмий-педагогик фаолиятида ўз мутахассисликларига фидойи, содиқ инсон эканликларини исботладилар. Олим ўз эътиборини тилшунослик, адабиётшунослик, шарқшуносликнинг кўпроқ назарий муаммоларига қаратган эди. 1966 йилда ёқлаган "Алишер Навоий асарларининг фонетик ва морфологик хусусиятлари" мавзусидаги докторлик диссертациясини оласизми, "Аруз ҳақида суҳбатлар", "Қофия нима?", "Навоийнинг бадий маҳорати", "Сўз хусусида сўз" деб номланган тадқиқотларини оласизми - буларнинг ҳаммасида назарий масалаларни ҳал қилиш устозимиз диққати марказида турган. Чунки, Алийбег Рустамий ҳақиқий олимнинг мутахассислик даражасини назарий камолот билан белгилар эди. Биз - ёш мутахассислар Алийбег Рустамийни ўзимизга айнан шу жиҳатдан устоз деб билганмиз. Атоқли олим, мураббий Алийбег Рустамийнинг охиратлари обод бўлсин.

МУМТОЗ ПОЭТИКА ТАДҚИҚОТЧИСИ

Биз ёшлар (XX асрнинг 60-йилларида) Алишер Навоий ва унинг замонидаги шеърят, фан, маданият ҳақидаги нодир билимларни Е.Э.Бертельснинг "Навоий", Иззат Султоннинг "Навоийнинг қалб дафтари", Воҳид Зоҳидовнинг "Навоий ижодининг қалби", Алийбег Рустамийнинг "Навоийнинг бадиий маҳорати", "Сўз хусусида сўз", "Аруз ҳақида суҳбатлар" асарларидан олганмиз. Бу устозларнинг асарларида фойдаланилган биринчи манбалар — Хондамирнинг "Макорим ул-ахлоқ", Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро", Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" каби асарларини кейинроқ кўп ўқиб, билим ва тасаввурларимизни бойитдик. Бу манбалардан баъзиларни нашр этишда камина Адабиёт ва санъат нашриётида хизмат қилган йилларимда (1974-1984) озми-кўпми ҳисса қўшганимдан фахрланаман. Давлатшоҳ тазкирасини устоз шарқшунослардан, тарихчи Бўрибой Аҳмедовга, Восифий асарини у кишининг шогирди Наим Норқуловга таржима қилишни таклиф этиб, давлат нашр режасига киритганман. Муҳаммад Авфийнинг "Нодир ҳикоятлар"и Турғун Файзиев ва Илёс Низомиддинов таржимасида, Арузий Самарқандийнинг "Чаҳор мақола"си Маҳмуд Ҳасаний таржимасида мен нашриётга келишимдан аввал нашр этилган экан. Устоз Алийбег Рустамийга "Сиз ҳам шундай нодир асарлардан бирини таржима қилиб беринг", деганимда, у киши "Бу яхши таклиф, аммо ҳозир "Навоийнинг бадиий маҳорати" мавзуидаги жиддий иш билан бандман. Агар кучингиз етса, шуни темпланга киритинг", дедилар.

Мен бу фикрдан хурсанд бўлиб, ўша номдаги асарни темпланга киритайлик, деганимда директори-миз Ҳамид Фулом ҳам, бош муҳаррир Пирмат Шермуҳамедов ҳам, унинг адабиётшунослик бўйича муови-

ни Иброҳим Фафуров ҳам хурсанд бўлиб, қувватладилар. Ўша вақтларда нашриётда ҳозиргидай компьютерлар йўқ эди. Китобларнинг қўлёзмаларини муаллифлар ёзув машинкасида кўчиртириб, нашриётга икки нусхада топширишар, муҳаррир ҳар бир қўлёзма устида беш, олти ой ишлар, сўнг босмахонага, линотип дастгоҳида теришга топширилар, 1-корректурда имло хатолар кўп бўлар, бир неча ой 2-корректур келишини кутиш керак эди. Хуллас, ҳар бир асарнинг нашр этилишига бир йилгача вақт кетар эди. Алийбег муаллим мана шу жараёнларда, имло хатолари ва бошқа хатолар ўтиб кетмаслиги учун деярли ҳафтада ёки ўн беш кунда нашриётга келиб турар, таҳририятда кўп ўтирмай, "Юринг, кетдик" деб, мени шу яқин ўртадаги "Гулистон" кафесига бошлаб борар, у ерда домлани яхши танийдиган ошпаз қайласи ажойиб бўлган "қулинг ўргилсин" лағмон сузиб берар эди. Устоз Алийбег Рустамий буфетдан қуввати камроқ бўлган, лекин тоза винолардан ("53", "Ўзбекистон" ёки "Тоқай", "Со-яки") бир шиша олиб, пиёлаларга тўлдириб қуяр ва "Соғлик учун!" – деб таклиф қилар эди. Шундай буюк олим менга ҳурмат кўргизганидан ҳам семинар, ҳам хижолатдан уялиб, нима дейишни билмай қолардим. Лекин, мен учун муҳими, устоз Алийбег Рустамийнинг суҳбатини олиш эди.

Кейинроқ, Алийбег аканинг бошқа шогирдлари ва олимликда машҳур дўстлари Азиз Қаюмов, Абдусодиқ Ирисов, Исматилла Абдуллаев, Ёқубжон Исҳоқов билан ўтирганида ҳам ўзини оддий ва эркин тутишини кўриб, мен ҳам мумтоз адабиёт тарихи ва назариясига доир масалаларни устоздан бемалол сўрайдиган бўлдим.

Машҳур арабшунос олим, "Ўрта асрлар араб романи", "Ибн Баттута саёҳатлари" каби жиддий тадқиқотлар муаллифи Неъматилла Иброҳимов ректор бўлиб турган йиллари Амир Файзулло иккимиз "Шарқ машъали" журналида ҳам ишлар эдик. Бир куни истеъдодли ёш олима Сарвиноз Сотиболдиева "Алишер Навоийнинг "Девони Фоний" асарида по-

этик маҳорат масалалари"га бағишланган номзодлик иши ҳимоясида қатнашиб қолдим. Илмий ҳайъатда Алийбег Рустамий, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ғаниева каби етук навоийшунослар ўтирибди. Ёш олима муваффақиятли ҳимоя қилди, илмий иши аъло баҳоланди (Илмий раҳбари С.Йўлдошева эди). Сарвиноз барча саволларга аниқ-равшан жавоб берди. Илмий мажлис охирида Алишер Навоий форсий тилдаги ғазалларини "Ҳазойин ул-маоний"дан аввал ёзганми, кейин ёзганми, — деган савол ўртага ташланди. Биров у деди, биров бу деди. Масала ойдинлашмади. Шу вақт камина ҳам журъат қилиб, сўз сўрадим ва "Меъзон ул-авзон" ҳамда "Муҳокамат ул-луғатайн" асарларидан иқтибос келтириб, Навоий форсий тилдаги ғазалларини аввалроқ ёзган, деган фикрни айтдим. Ҳайъат аъзоларига бу маъқул келди, шекилли, муҳокамага якун ясалди. Алийбег ака менга қараб, маъқул, дегандай кулиб қўйди.

Атоқли аллома Ҳамид Сулаймон ташкил этган Навоий номидаги Адабиёт музейи ва қўлёзмалар институтида бир куни жуда қизиқарли мавзуда - шумерлар давридаги адабий ёдгорликларни туркий халқлар адабиёти тарихига киритиш ҳақида докторлик диссертацияси ҳимоясида қатнашдик. Диссертант — самарқандлик адиб ва олим Абдурашид Абдурахмонов, илмий раҳбари қадимшунос Насимхон Раҳмонов. Биринчи оппонент Абдуқодир Ҳайитметов илмий тадқиқотни аъло баҳолади. Иккинчи оппонент "Диссертант асосан фольклор асарларига суянган, фольклор эса тарихга манба бўлолмайди", деб, илмий ишни йўққа чиқариш учун узоқ гапирди. Устоз Алийбег ака ишни ноҳақ баҳолаб, вақт ҳаддини — регламентни бузаётган бу олимни минбардан туширишни илмий кенгаш раиси, академик Азиз Қаюмовдан талаб қилди. Раис нотиққа "Бас, етарли", — деб ишора қилди. Нотиқ сўзлашда давом этаверди. Алийбег ака талабини такрорлади. Раис кўп ишоралардан сўнг нотиқни минбардан туширди.

Шундан сўнг яна бир адабиётшунос олим шумершунос бўлмаса ҳам сўзга чиқиб, илмий ишни яроқсизга чиқаришга уринди.

Шу вақт Алийбег ака жаҳд билан ўрнидан туриб, минбарга чиқди. Шумерлар даври адабиёти ва туркий адабиёт алоқадорлиги мавзуидаги докторлик ишини мақтади. Илмий ишни йўққа чиқаришга уринган олимларни қоралади. Абдуқодир ҳайитметов ва Азиз Қаюмов мазкур илмий ишнинг фазилатларини айтиб, ижобий баҳоладилар. Иш яширин овозга қўйилганида учта қарши, кўпчилик тарафдор овозлар билан докторлик иши тасдиқланди. Аммо, афсуски, ўша вақтда Олий Аттестация комиссиясида туркий халқлар маданияти тарихи ўрганилишига қарши кучлар борлиги сабабли, бу яхши тадқиқот ОАҚда рад этилиб, қайтарилди. Камина бу воқеани эслашимнинг сабаби - Алийбег муаллимнинг адолатсизлик, ноҳақликка нафрати кучли эканлигини ўз кўзим билан кўрганимдир.

Журналистика бўлимига нисбатан, филология бўлимида бадий санъатлар, тил ва мумтоз адабиёт чуқурроқ ўқитилар эди. Устоз Алийбег Рустамий филология бўлимида форс тилидан дарс ўтар экан. Факультет декани Анвар ака Шомақсудовга учраб, баъзи соатларда филология бўлимидаги дарсларга киришга рухсат сўрадим. Декан розилик билдирди.

Алийбег муаллим форс тилидан сабоқ берган кунлар кечагидай эсимда. Мен қатнашмаган аввалги дарсларда араб, форс алифбоси тез-тез ўтилиб, сўнг китоблардан форсча матнларни ўқиб, таржима қилиш бошланган экан. Дорилфунун кутубхонаси жуда бой ва талабаларга жуда яхши хизмат қиларди. Энг нодир, кўҳна китоблар ҳам тез топиб бериларди. Форс тили дарсида салмоқли қора муқовали "Форс адабиёти мажмуаси"дан Саъдий "Гулистон"ини ўқий бошладик.

Устоз Алийбег Рустамий (кейинроқ, устоз фамилиясидаги русча *ов* қўшимчасини йўқ қилди) дарсда ва умуман ҳаётда жуда кам сўзлар, кўп ўйлар, талабаларни эркин ва мустақил фикрлашга ўргатар эди.

Кейинроқ англадимки, ул зот аллома Навоий ижодини, хусусан, тил ҳақидаги фикрларини чуқур билар ва уларга тўлиқ амал қилар экан. Илми саёз олимлар кўп сўзлар ва кам ўйлар экан. Ёзишда ҳам шундай.

Устоз бизга фақат форс тили грамматикаси, лексикаси, морфологияси - сўз ясалиш қоидаларини ўргатибгина қолмай, форсий тилда Фирдавсий, Низомий, Муҳаммад Авфий, Арузий Самарқандий, Аттот, Хусрав Деҳлавий, Саъдий Шерозий, Шамсиддин Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий, Навоий каби даҳо мутафаккирлар дурдона асарлар ёзганлигини, бу алломалар ижоди жаҳон адабиёти тарихининг юксак чўққилари эканлигини, ҳақ сўзнинг буюк қадр-қимматини шу даҳолар яхши билганлигини ўргатар эди. Устоз кейинчалик нашр этган "Сўз хусусида сўз" китобида мумтоз поэтика ҳақида жуда қимматли билимларни беради.

Устоз Алийбег Рустамий навоийшунослик илмида етакчи олимлар қаторида эди. У Алишер Навоийнинг сўз, умуман тил ҳақида айтган дурдона фикрларига эътиборимизни тортар эди.

Алийбег муаллим сабоқларидан билдикки, адабиёт сўзи ўрта асрларда, XX аср бошлари, жадид маърифатчилари давригача кенгроқ маънони - ўндан зиёд соҳаларга бўлинган адаб фанларини англатарди. У вақтларда адаб фанлари деганда луғат, сарф, наҳв (морфология, синтаксис), иштиқоқ (ўзакдош сўзлардан фойдаланиш), маоний, баён, иншо, аруз, қофия, шеър фарзи (баҳолаш, танқид), муҳозара (тарихий ҳикоят, ривоятлардан фойдаланиш), расму-л-хат (ёзув санъати) каби илмлар тушунилган. Ўрта ва олий мадрасаларда адаб фанлари ўргатилган. Кейинроқ билдик, арабларда Абу Усмон ал-Жоҳиз, Ибн Абду Раббиҳи, Халил ибн Аҳмад, Абул-Аъло ал-Мааррий, ўзимизда Форобий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий, Рашидиддин ал-Умарий (Ватвот), Муҳаммад Авфий, Жомий, Навоий адаб фанларининг устозлари экан. Адаб адабиётни юнонлар филология - сўз санъатини севиш

деб олганлар. Алийбег муаллим "Адиблар одобидан адаблар" китобида (Т. "Маънавият", 2003) бу мавзуларни муфассал ёритдилар. Камина кейинчалик X аср араб адиби Абу Али ал-Муҳассин Тануҳийнинг "Нишвор ул-муҳозара" китобининг русча таржимасидан, Авфий, Байҳақий асарларидан кўп фойдаланган вақтларимда устоз сабоқларини эсладим ва шундай устозларга етишганимдан фахрландим.

ТУРҒУН ҚОДИРОВ,
доцент

ЎТА НОЁБ ХОТИРАГА ЭГА ОЛИМ

1962 йили Тошкент Давлат университети Шарқ факультетининг араб бўлимига ўқишга кириб, курсдошларим билан, таълим олаётганимда, араб ва француз тилларини ўрганар эдик.

Иккинчи курсдан бошлаб бизга форс тили ҳам киритилган эди. Бу гўзал тилни бизга Алийбег Рустамий ўргатар эдилар. Дарсларимиз жуда қизиқарли ва мазмунли ўтарди, чунки устозимиз ҳар кунги дарсларида муайян грамматик қоидаларга мисол тариқасида насрий эмас, балки назмий шеърлардан берардилар. Бунда улар форс мумтоз шоирлари бўлмиш Ҳофиз Шерозий, Муслиҳиддин Саъдий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва бошқаларнинг асарларидан намуналар келтирар эдилар. Биз талабаларни ҳайратга солган нарса — бу назмий мисоллар ёддан айтилар эди. Бунда устозимиз бирорта қоғоз, дафтар ва китобдан фойдаланмай ёддан айтиб турардилар ва биз уларни ёзиб олардик ва уларнинг ўта ноёб хотираларига қойил қолардик. Маърузаларини ҳам бизга шу тарзда ёздирар эдилар.

Устозимизнинг яна бир фазилатлари шуки, у киши янги дарсга кирганларида, биздан мавзунинг охириги жумласини эслатишимизни сўрардилар, биз уни эслатишимиз биланоқ, яна ёддан, ўша келган жойи-

дан давом эттирар эдилар. Устозимиз ўзларининг чуқур билимлари билан бизда илмга, шеърятга меҳр уйғотган эдилар. Шундан бўлса керак, кейинчалик мен устозимиз берган билимларга таяниб, буюк бобомиз Алишер Навоий ҳазратларининг асарларини англаш ва тушуниш учун форс тилида тузилган Мирза Муҳаммад Хонийнинг "Хулосайи Аббосий" луғатини тадқиқ қилиб, номзодлик диссертацияни ёқлашга муваффақ бўлган эдим.

Устозимиз олимлар сафини ёшлар ҳисобига кенгайтириш тарафдори эдилар. У кишининг бу хислатлари олимларнинг илмий кенгашларда номзодлик ва докторлик ҳимояларида намоён бўлар эди. Ҳали-ҳали ёдимда, биродаримиз Қосимжон Содиков номзодлик диссертациясини ёқлаётган куни устоз сўзга чиқиб: "Ўртоқлар, ҳар бир ишда камчилик бўлади, уни тўғрилаш мумкин, аммо оиламизга яна бир ёш олим кириб келаяпти, биз бунга хурсанд бўлиб, уни қўллаб-қувватлашимиз керак", - деган эдилар. Устозимиз олдиндан кўра билган эканлар, мана ҳозирги кунда Қосимжон Содиков филология фанлари доктори, профессор, бир қатор мақолалар ва монографияларнинг муаллифидир.

Устозимизнинг жойлари жаннатдан бўлсин, Аллоҳ уларни раҳмат қилсин!

ХОЛНАЗАР ЎРОЛОВ,
филология фанлари номзоди

ИЛМ ТИМСОЛИ

Мамлакатимиз ўз эркини қўлига олганига йигирма икки йилдан ошди. Мудҳиш талофатларсиз истиқлолни қўлга киритиш, озодлик дарахтининг кўнгиллар боғида гуркираб яшнаши бу ҳаёт неъматидир. Бугунги дориломон кунларда эмин-эркин таълим олаётган ўспиринга оддийгина самолёт чиптасини харид қилиш учун хорижий тилда муомала қилишга мажбур бўлганимизни, миллий қадриятларимизни деярли қўлдан бой бе-

риб қўйганимизни, минг йиллардан бери байрам қилиб келинган Наврўзимизни "диний байрам" туҳмати билан нишонлашдан маҳрум бўлганимизни айтсангиз, ишонмаслиги тайин. Озодлик ҳавосидан нафас олган киши тутқунлик нималигини билмайди. Чунки ҳуррият - баайни обиҳаёт, Хизр чашмаси; эркинлик булоғидан баҳраманд бўлган киши тутқунлик дардидан буткул фориг бўлиб, инсонийликнинг мунаввар сарманзилларига ошиқади. Шу билан бирга, алоҳида қайд этиш керакки, ҳуррият, мустақиллик гуллари тўшалган текис йўл эмас. Бу йўлнинг ўзига яраша қийинчиликлари, муаммолари, тўсиқлари борки, тафаккури озод, руҳи ҳур, иймон-этиқоди мустаҳкам кишигина буларни бартараф этиб, ҳам ўзи, ҳам келажак авлоднинг бахтли яшаши учун муттасил кураш олиб боради.

Устоз Алийбег Рустамий бутун умрини ана шу йўлда - халқнинг тафаккурини тутқунликдан озод этиш йўлида сарф этган забардаст алломаларимиздан эди. Бу инсоннинг илмий салоҳияти, кенг қамровли билими, айниқса, маънавий жасорати ҳақида кўп гапириш ортиқча. Негаки, Алийбег Рустамий деганда, ҳар бир зиёлининг кўз ўнгида ҳақиқий илмнинг мағрур ва бўйсунмас тимсоли гавдаланади. Устоз Алийбег Рустамий олимгина, эмас, балки Илмнинг тимсолига айланган сиймо эдилар.

Домла араб, форс, рус ва туркий тилларни мукамал эгаллаган, бу тилларда бемалол илмий баҳс ва тадқиқот олиб бориш имконига эга бўлган санокли доғишманд олимларимиз сирасига кирардилар. У кишининг таржималари илмий таржимачилик соҳасида амалий дастуруламал бўлганини олимлар эътироф этишган. Ҳазрат Навоийнинг насрий дурдоналаридан бўлмиш "Маҳбуб ул-қулуб" асарини рус тилига қофиядош сўзлар (сажъ)ни сақлаган ҳолатда ўгирганлари бу борада айтганимизнинг яққол далилидир.

Алийбег ака халққа фойдаси тегмайдиган илмдан парҳез қилардилар. У кишининг ёзганлари, олиб борган тадқиқотлари жамиятнинг илмий савиясини бир

даража юқорига кўтаришга, жамиятнинг дунёқараши-ни озгина бўлса ҳам кенгайтиришга қаратилган эди. Ихчам, сермаъно "Сўз хусусида сўз" рисоалари барчанинг тилида айланиб юрган хатоларни тузатишда қўл келди. Энг муҳими, бу китоб чиққандан кейин дониш аҳли тилга эътибор шунчаки тил учида эмас, балки куюқ қалб ва пок ният билан амалга ошиши мумкинлигини теранроқ англаб етди. Сўзни авайлаб, уни бузмасдан, бурамасдан, нотўғри қўлламасдан ишлатиш кўникмасининг шаклланишида Алийбег аканинг ушбу китоблари туртки бўлди.

Мен ҳам домланинг сабоқларидан баҳраманд бўлганман. ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ)нинг Шарқ факультетида ўқиб юрганимизда домла бизга форс мумтоз адабиётидан дарс берганлар. Уйга вазифа сифатида кимнидир давр сиёсатига мослаштириб тўқилган китобини эмас, балки Шайх Саъдий ёки Хўжа Ҳофиздан бир ғазал ўқиб, таҳлил қилишни буюрардилар. Кейинги дарсда эса, бизнинг баёнчиликка асосланган "таҳлил"ларимизни диққат билан эшитиб, сўнгра биз ҳали кўрмаган ва эшитмаган қадимий манбалардан иқтибослар келтириб, ғазаллардаги серқатлам маъноларни очиб берардилар. Шу тариқа талабалар Шарқ мумтоз адабиётининг сеҳрли-жозибали дунёсига ошно бўлиб борарди.

Ўттиз йил муқаддам Афғонистонга таржимон бўлиб ишга юборилдим. Хизматни ўтаб, қайтиб келганимда олдинги иш жойим – Сирдарё Давлат педагогика институти (ҳозирги ГулДУ)да шарқ тиллари қисқарган экан.

Алийбег акани учратиб қолдим. Менинг иш қидираётганлигимни эшитиб:

– Мана бизнинг институтимизда дарс бор, - дедилар. 1988-89 ўқув йилида академик Фани Абдурахмонов ректорлиги даврида Тошкент давлат чет тиллари педагогика институти ўқув режасига араб ва форс тилларини киритган эканлар.

Кейинроқ билсам, домла ўзлари дарс бериб юрган форс тили соатларини менга ўтказган эканлар. Шу

баҳона, ҳозирги ЎзДЖТУда ишладим, рўзгор тебратдим, илмий-педагогика фаолиятимни амалга оширдим.

Домла Алийбег Рустамий мумтоз адабиётимизнинг билимдони эдилар. У кишининг ёзганлари давр сиёсатидан ҳоли, турланмайдиган, илм-фанга холис хизмат қиладиган тадқиқотлардир.

ҲАМИДУЛЛОҲ УСМОНОВ,
филология фанлари номзоди

БЕҒУБОР УСТОЗ ЭДИЛАР

Ўзбек маҳаллаларини "гап"сиз тасаввур қилиб бўлмайди.

2013 йил апрель ойининг охириги якшанбасида устоз навбатдаги "гап"ларига улфатларнинг барча-барчасини ўзлари қўнғироқ қилиб тақлиф қилган эдилар. Ҳаммамиз соат ўн бирга йиғилдик. Суҳбатимиз уч соатча давом этди. Ўтиришимиз якунида профессор-жарроҳ Асқархожи Асроров дуо қилдилар:

– Ҳаммамиз оилаларимиз билан соғ бўлайлик, юртимиз тинч бўлсин! Алийбег ака, Сизга мустаҳкам сиҳат-саломатлик тилаймиз, яна янги китобларингизни ўқиш барчамизга насиб этсин.

Буни қарангки, домланинг "Ҳазрати Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари" номли қўлёзмалари шу йилнинг 9-октябрида босишга рухсат этилган экан (устоз 5-октябрда бандаликни бажо келтирган эдилар). Мана, домланинг навбатдаги китоблари ҳам дунё юзини кўрди. На илож, ўлим ҳақ. Шарқона усулда муқоваланган рисола кўриш устозга насиб этмади, афсус. Дунёнинг ишлари...

Мен 1957 йилдан устоз билан бирга бўлиш бахтига муяссар шогирдман, дўстман. Ўтган йиллар давомида устоз не-не воқеа-ҳодисалар, зиддиятлар силсиласининг шоҳиди бўлмадилар, дейсиз. Буларни санасангиз адоғига етмайсиз... Қанча-қанча фан докторларию номзодларига илмий раҳбар бўлдилар Қанчаларига оп-

понентлик қилдилар. Маълумки, ҳимоя вақтида ҳимоячига саволлар берилади, жавоблар қониқарсиз бўлса, домланинг ўзлари тушган саволга жавоб бериб ўтардилар. Бу устознинг ўзига хос фазилатларидан бири эди.

Алийбег аканинг илк мақолалари 1954 йил "Шарқ юлдузи" журналида чоп этилган эди. Унда домла мумтоз адабиётимизни, унинг тили ва услубини ҳар жиҳатдан чуқур ўрганиш лозимлиги ҳақида фикр юритган эдилар. Бу соҳада устоз аввало ўзлари озмунча иш қилмадилар. Мана орадан 60 йил ўтди кетди. Устознинг даъватларига ҳам амал қилиниб, қанча-қанча тадқиқотлар амалга оширилди.

Кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Алийбег домла кўп тилларни, жумладан, араб, форс ва рус тилларини ҳам мукамал билганлар. Бундан 55 йил муқаддам биринчи бўлиб Маҳмуд Замаҳшарий ҳақида китоб ёзганлар. 1970 йилларнинг охирида Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" асарини рус тилига, 1987 йилда Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг форс тилида ёзилган "Бадойиъ ус-санойий" (Аруз вази ва бадий воситалар) асарини ўзбек тилига таржима қилиб китобхонларга тақдим этган эдилар.

СИРОЖИДДИН АҲМЕДОВ,
санъатшунослик фанлари номзоди

ЗАМОНАМИЗ АЛЛОМАСИ

Алийбег Рустамий деганда, кўпчилик олимлар, адабиёт, хоссатан, сўз мухлислари қомусий билим эгаси бўлган улкан мутахассисни кўз олдиларига келтирадилар. Бу ажойиб инсон билан 2000 йилдан кейин танишдим, гарчи аввалроқ радио орқали сўз, инсонийлик ва бошқа мавзуларда суҳбатларини эшитиб юрган бўлсамда, ўша кезларда машҳур тошкентлик эшонлар Абулқосимхон эшон ва Саййид Маҳмудхон эшон авлодлари тақдири ҳақида бир рисолача тайёрлаётган эдим. Кутилмаганда Абулқосимхон эшоннинг укалари Саййид Қосим-

хон эшоннинг неваралари геолог олим Ўабибуллахон Қосимов яқин қариндошлари уйида авлодлардан қолган китоблар сақланиши ва уни қандай асарлар эканлигини аниқлаш мақсадида бирга боришни таклиф қилиб қолдилар ва Алийбег ҳам боради дедилар. Вақт-соати билан китоб эгаси бўлмиш Улуғбек Ҳошимов уйларига кириб бордик. Мезбон бизни шинамгина ҳужрага таклиф этди. Аста-секин ота-боболардан қолган китобларни олдимизга тахлаб қўя бошлади. Икковимиз икки четдан китобларни бирма-бир кўздан кечирдик.

Алийбег домла ҳар бир китобни қўлга олиб, унвонига шундай кўз ташлар эдилар-да, кейингисини варақлар эдилар. Биргина назар китоб мазмунини англаш учун кифоя эди. 30-40га яқин китобларнинг ҳаммаси домлага аллақачон маълум бўлган асарлар эди. Ўшанда мен домланинг илмий заҳираси ниҳоятда бой эканлигига қойил қолганман. Домла арабий, туркий, форсий асарларни уйқуда ётган пайтда уйғотиб сўрасанг, дарҳол жавоб бергувчи фозил инсон эканлар. Ўшанда икковимизнинг эътиборимиз бир асарга қаратилди, бу уч жилдлик "Саҳиҳ Бухорий" эди, тўртинчисини бир диний арбобимиз олиб кетган эканлар.

Орадан анча вақт ўтгач, домла билан редакцияда учрашиб қолдик. Мен "Гулистон" журнали учун бирон нарса ёзиб беришларини илтимос қилдим. Хўп дедилару, аммо ёзиб беришга чамаси вақтлари бўлмади, шекилли.

Юқорида тилга олинган рисолача тайёр бўлган пайтда шоир Сипандийнинг Абулқосимхон эшонга бағишланган "Дар сифоти эшон Абулқосимхон Тошкандй (Тағои А. Васлий) шеъри қўлимизга тушди. Мен уни шоир Асқар Маҳкамга бериб, тезда ўзбекчага ўгириб, "Илоҳий саодат" аталувчи рисоламга киритдим. Рисола босилгач, Ҳабибуллахон Қосимов шеърни Алийбег домлага берган эканлар, у киши ҳам таржима қилиб берибдилар.

Таржима рисолага кирмай қолди. Тасодифан Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи остонасида кўришиб, саломлашдик. Хокисорликни қарангки, домла

таржима ҳақида лом-мим демадилар. Мен таржимани ўз бисотимдаги энг ноёб асар сифатида сақлаб келаман. Мана ўша таржима:

Абулқосимхон эшон Тошкандий

(А.Васлий тағолари, А.Васлий самарқандлик шоир Сайид Аҳмад Васлий (1869-1925) сифотлари)

Исми куня сувратида Муҳаммаддур,
Курб аҳлида Абулқосим ҳам Аҳмаддур.
Кимки мансуб икки олам Саййидига,
Ул кишининг камолоти беададдур.
Билишимча, охир замон Маҳдийсисан,
Чунки, мардум ҳидоятингдин баҳраманддур.
Ҳақ йўлида тариқатлар ҳодийсисан,
Тариқатнинг аҳлига йўл муътамаддур.
Ихлос мени зоҳирликдин халос этди,
Қутулдим ул муридликдан ким муртаддур
Эй қуёшим, мен заррадин юз ўгирма,
Умрим бўйи истагани шу мақсаддур.
Кўнглим шавқи даргоҳингнинг ҳавосида
Жисмим изинг тавофига орзуманддур.
Озодалиқ даъво қилса хато эрур,
Кимки дунё илинжига муқайяддур.
Афсуски бақо бирла фано мавжуд бирга,
Келиш-кетиш бир қазойи муаббаддур.
Карамингдан хайр-и дуо умидим бор,
Эҳсон ажри ўнтасига юз ададдур.
Худо ҳаққи, дуо бирла қўллаб турғил,
Яхшилик қил Сипандийга гарчи баддур.

ЗОКИРЖОН ОРИПОВ,

санъатшунослик фанлари номзоди

БАРДАВОМ САВОБЛАР

Домла Алийбег Рустамий катта тоғам Ҳамидулла
Ҳикматуллаев билан яқин дўст бўлган. Улар САГУ

(ҳозирги ЎЗМУ) Шарқ факультетида бирга ўқишган эди. Эски шаҳарнинг, Эскижўва бозоридаги бешикчилар дўконлари орқа томонида бир-бирига уланиб кетган, лой томларида баҳорда қизғалдоқлар очилиб ётадиган, ҳовлилари жуда кичкина, аҳолиси зич маҳалла бўлиб, шу маҳаллада Переяславская деб аталувчи кўчада Ҳамидулла тоғамларнинг оталаридан қолган уй бўлар эди. Домла Алийбег ака ҳам талабалик йилларининг кўп вақтини шу ҳовлида ўтказганлар. Менимча, шу ерда туриб ўқишга қатнашган икки дўст. Раҳматли онам ҳайит ёки бирон байрамда биз болаларни олиб ота ҳовлини зиёрат қилиб келганларида, домла Алийбег акани ҳам кўрардик. Шунинг учун бўлса керак, биз у кишини ҳам тоға билиб, Алифбе тоға деб чақирар эдик. 1953 йил биринчи синфга борганимда мен раҳматли отамдан "Алифбе тоғамнинг отлари нима учун Алифбе?" - деб сўрадим. Отам гапни чўзиб ўтирмадилар-да, қисқа қилиб жавоб бердилар: "Алифбе тоғанг ўзбекча, ўрисча, инглизча, арабча - ҳамма алифбеларни одамларга ўргатадилар, шунинг учун отлари - Алифбе".

Бир йили, Ҳамидулла тоғам сафарда пайтларида Алийбег домланинг ихлосмандларидан бўлган Хайрулла тоғам уйни таъмирладилар. Таъмирлаш вақтида кўшсинч девор орасидан беш-олти араб имлосидаги китоб чиқди. Андижоннинг Балиқчи районида бўлган уста ҳожи ота ўғиллари Салимжон ака билан ишлашар эди. Ҳожи ота: "Бу қандай китоблар, аниқлайлик!" — дейди, аммо аниқлай билмадиган одам йўқ. Шу вақт Алийбег Рустамий сафардаги дўстларидан хабар олгани келиб қолдилар. Алийбег домланинг эгниларида қора шимнинг устидан ташлаб олинган оқ кўйлак, бошларида бир учи олдинга қаратиб кийилган янги марғилон дўпписи. Етмишлардан ошган, оппоқ соқолли уста ҳожи ота йигирма бешга ҳам бормаган Алийбег домлани танимас эди, аммо Алийбег ака олдиларига чопқиллаб келиб, салом бериб, таъзим билан, кўзини ердан узмай "Садағангиз кетай, мулла, синч орасидан арабча китоблар чиқиб қолди. Булар қандай китоблар,

айтиб беринг", — дея орқасига тисарилиб, китобларни олиб келиб берди. Алийбег домла китобларни кўриб чиқдилар ва вазмин, шошилмай жавоб бердилар: "Китобларнинг бири Куръон тафсири, яна бири мусулмонликнинг қонун қоидалари ҳақида, бири Меърож ҳақида, яна бири тиббиёт ҳақида, яна бири Ҳувайдо шеърлари экан". Алийбег домла Ҳувайдо шеърларидан биттасини ўқиб, шарҳлаб ҳам бердилар. Уста ҳожи ота ва ўғиллари Салимжон ака бу учрашувдан жуда таъсирланган эди. Алийбег домла кетганларидан кейин ҳам Уста ҳожи ота анчагача ишламай жим ўтирди ва ниҳоят: "Келганларида, мен у кишининг шаклу шамоилларидан авлиё деб ўйладим, суҳбатларини эшитиб эса бунга инондим. Орамизда шундайлар ҳам бўлади, аммо биз сезмаймиз..." — деди. Таъмирлаш ишлари тугагач, усталар юртларига кетдилар. Биз кўришмай кетдик. Аммо икки йилдан кейин Уста ҳожи ота Алийбег домлага деб, Андижондан бир шойи қийиқчада анчагина туя тишли анор ташлаб кетгани эсимда.

Алийбег домла Эски шаҳарда турган вақтларда маҳаллада Алийбег исмли болалар пайдо бўлган. Чунки мўмин халқимизда фарзандга исм қўйишда яхши анъанага амал қилиб, болам яхшиларга ўхшасин, деган ниятда чақалоқнинг исмини улуг-азизлар номи билан атаган. Ҳозир бузилиб кетган, замонасида машҳур бўлган "Тоҳир ва Зухра" магазинининг бошлиғи, Алийбег домланинг улфатларидан, шу маҳаллада турган раҳматли Собиржон амакининг вафотидан йигирма йилча кейин туғилган набирасига ҳам Алийбег домлага ўхшасин, деган ниятда Алибек деб исм қўйилган.

1972 йил Тошкент давлат консерваториясида Совет Иттифоқида илк бор очилган Шарқ мусиқаси кафедраси иш бошлаган эди. Мазкур кафедранинг ташкил этилиши халқаро мусиқашуносликда воқеа бўлган. Кафедра ташкил этилгач, Алийбег Рустамий, Эрон мусиқашуноси Меҳдий Баркашли, араб мусиқашуноси ва бастакори Солиҳ ал-Маҳдий, композитор А.Козловскийлар ва яна аллақанча машҳур кишилар билан консерватория жамоа-

сининг алоҳида-алоҳида учрашувлари ўтказилди. Алийбек домланинг Алишер Навоий даврида мусиқани билмаган шоир шоир ҳисобланмаган, ўзбек мумтоз мусиқасининг асосий белгиси нағма (тон)ларнинг покизалиги ва миллийликнинг уфурмоғи ёки ўзбек мумтоз мусиқасини европалаштириб аранжировкалаш Самарқанддаги Шоҳи Зинда обидасидаги тушиб кетган беш-ўн нафис мусулмон ғишти ўрнига кўпол Николай ғиштини тикиб кўйишдек гап, деганлари ҳали-ҳали кўпчиликнинг ёдида. Санъаткорлар орасида кўтаришган, фахрий унвонларга эришган кишиларнинг номини айтиб, шогирдим деб фахрланиш одатига нисбатан Алийбек домла "Шогирд устозининг номини эслагани савоблироқ", деган эдилар. Таниқли шарқшунос олимлардан бир қанчалари Алийбек Рустамийни устозим деб фахрланганларини ўзларидан эшитганман ёки ўқиганман. Булар орасида академиклар ҳам, профессорлар ҳам, доцентлар ҳам, катта амалдорлар ҳам бор. Алийбек Рустамий шарқшунос олимлар сулоласининг асосчисидир. Домланинг вафотларидан сўнг, у кишининг "Ҳазрати Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари" аталмиш рисоалари нашр этилди. Нашр учун масъул Юсуфхўжа Музаффархўжаев. Рисоланинг кириш қисмининг охирида домла: "савобини ўзимга ва Юсуфхўжага тегишли марҳумларга бағишлайман", - деб ёзадилар. Эндиликда домладан манфаат кўрганлар, домланинг сонсаноксиз шогирдлари, жигарлари, асарлари у зотга савоблар бағишламоқда.

АНВАР АБДУРАҲМОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

КОМИЛ ИНСОН

Комил инсон, эстетик идеал, инсоний мукамаллика эришган, файзу каромати беҳисоб, сийратисурати саранжом, қалби гўзаллик, эзгулик, етуклик фазилатлари билан тўла, Шарқ илмий маданиятини ўзида жам этган Амир Алишер Навоий уқтирганидек:

*Фонийвашки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи,
Ҳуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи.*

Коинот кўзгуси бўлган комил инсонлар одамлар орзу қилган жамики эзгу фазилатларнинг ифодачиси ва Тангри билан одамзод ўртасида восита бўлувчи етук зотлардир. Бундай фазилатларга эга бўлганларни валиуллоҳ, қибла, қута, ғавс (мададкору кўмак берувчи) деб ҳурмату эҳтиром этганлар.

Санъаткор ўзининг шоҳ асарларини эҳтиросларга берилмай, унинг уммонига фарқ бўлмай ёзолмайди. Ушбу бадий ижод меваси эстетик завқу гўзаллик, эзгулик, етукликдан таъсирланиши боис юзага келади. Иқтидорли қалам аҳлининг эҳтирослари маҳсули бўлмиш ана шу эстетик воқеа-ҳодиса жазба деб айтиладики, у ижодкор асарларини тушунишда калит хизматини ўтайди.

Тарихий поэтикада жазба кенг маънода қўлланилади. Шу боис диний-бадий асарларнинг таъсир кучи уларнинг мазмунидаги ана шу жазбани китобхону томошабинга қай даражада юқтира олиши билан ўлчанади.

Бу ҳикматларнинг барча-барчаси Ўзбекистон дёрининг фахри, Шарқ тарихий поэтика фанининг ўта яхши билагони, шеършунос, арузшунос, бадешунос, етук таржимон, мақталганлар томонидан беадад мақталган, ҳам дили пок, ҳам тили пок аъламул уламо, Шарқ маданиятининг ҳам тадқиқотчиси, ҳам тарғиботчиси, ҳам жарчиси, тилга олинган илмларнинг ўрдаси бўлган академик Алийбег Рустамий маъно аҳлидан, ўзининг бадииятга доир асарлари билан овозаси жаҳонга кетган, шу табиатидаги фазилатлари ададсиз шогирдларига етган. Олим ўзигача бўлган поэтик анъаналарнинг энг илғорларини элак-элак қилиб, жамлаб, бу илмни юқори поғонага кўтарди ҳамда намойиш этди. Шулар боис, ҳозирги ўзбек тарихий поэтикасининг билимдонлари учун унинг маслаҳатларини эътидол таъмоийллари асосида ўрганиш ва устоз этагини маҳкам ушлашдан бошқа йўл йўқдир.

Устоз Алийбег Рустамий "Аруз ҳақида суҳбатлар" китобида бу мураккаб илми талабаларга ва барча мумтоз шеърят санъатини ўрганувчиларга ўзбек тилининг бойлиги ва қудратидан қувватланиб, тушунарли қилиб англатади. Мазкур рисола аруз санъати ҳақида бир қатор нафис суҳбатлар, мажлислардан иборат. 1-суҳбат "Вазн ва унинг турлари", 2-суҳбат "Аруз вазни ва илми", 3-суҳбат "Энг кичик аруз бирлиги" (Рукн), 4-суҳбат "Аслий рукнлар", 5-суҳбат "Зиҳоф ва Фаръий рукнлар", 6-суҳбат "Зиҳоф ва фаръий рукнлардаги нуқсонлар ва ҳақиқий рукнлар рўйхати", 7-суҳбат "Вазн ва Баҳр тушунчалари", 8-суҳбат "Иккилик вазнлар", 9-суҳбат "Учлик вазнлар", 10-суҳбат "Тўртлик вазнлар", 11-суҳбат "Бешлик вазнлар", 12-суҳбат "Мутатаввал вазнлар", 13-суҳбат "Рубоий вазнлари", 14-суҳбат "Мавзун (ваззли) нутқ талаффузи", 15-суҳбат "Тақтиъ ва вазн очқичи" мавзуларига бағишланган.

1-суҳбатда устоз Алийбег туркий тил лексикаси морфологияси унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги маънога таъсир қилмаслиги сабабли аруз учун қулай деган муҳим фикрни илгари сурган. Муаллиф 2-суҳбатда Халил ибн Аҳмад (718-791), Алишер Навоий (1441-1501), Бобур (1483-1530) аруз назарияси усталари эканлигини айтади. Шу суҳбатда у А.Шчербакнинг "О трактате Бабур об арузе", Саидбек Ҳасаннинг "Бобурнинг "Мухтасар" асари" тадқиқотларини эсга олади. 2-суҳбатда рукнларнинг турлари, сабаби ҳафиф, сабаби сақийл, фосилаи суғро ва фосилаи кубро, ватад турлари: мажмуъ, мафруқ, қасрат. Очиқ ва ёпиқ бўғинлар ўзбек арузида энг кичик бирлик экани асосланади. 4-суҳбатда 8 та аслий рукн ҳақида сўз боради. 5-суҳбатда фаръий (фуруъ) рукнлар - музмар, маъсуб, мавқуф, махбун, матвий, мақбус (қабз этилган), макфуф, максуф, ахрам, аслам, маҳзуф, ахазз, марфуъ, маҳжур, манхур, марбуъ, ақсам, ажам, ахраб, асрам, музол ва бошқалар тушунтирилади. Кейинги бобларда мана шу аслий ва фаръий рукнларнинг ўзаро қўшилишидан ҳосил бўлган вазн турлари таърифланади.

Устоз Алийбег Рустамий "Сўз хусусида сўз", "Адиблар одобидан адаблар" рисолаларида ҳам мумтоз адабиётимиз поэтикаси, маънолар хазинаси ва адабга доир илмлар ҳақида толиби илмларга асосли, залворли, охорли, мустаҳкам пойдеворли билимлар беради. Устознинг "Навоийнинг бадиий маҳорати" монографияси эса, навоийшунослик илмига кириб келувчилар учун дастуруламал вазифасини ўтайди. Бу нодир китоб афсуски, жуда кам нусхада чорак аср муқаддам босилган ва ёш авлод уни тополмайди.

Кузатишларимизча, ҳақиқатсиз бадиият ва бадииятсиз ҳақиқат бўлмайди. Шунинг учун ҳам илҳомбахш асарларнинг бадиийлиги ва уларнинг замонавийлигини таъминловчи асосий мезондир.

Устоз Алийбегнинг илмий ижоди билан жуда кўп фан олимлари қизиққанлар, ўзларининг ноёб асарларини ёзганлар ва ёзилаётир. Лекин уларда академикнинг илмий ижоди кенг қўламлари билан қамраб олинмаганлиги кўзга ташланади. Аълумул уламнинг "Аруз ҳақида суҳбатлар" (1972), "Навоийнинг бадиий маҳорати" (1979), "Бадоеий ус саноий" номли китобнинг форс тилидан ўзбек тилига таржимаси (1981) ва бошқа асарлари назарда тутилмоқда.

Ушбу фикру мулоҳазаларимизнинг далили учун биргина мисол:

*Одами эрсанг, демагил одами
Оники, йўқ халқ ғамидан ғами.*

Ушбу байт тақтиъ назариясича ўзининг сеҳрли, сирли, ҳикматли, қизиқарли, нозли либосга бурканганлиги билан жилоланади.

Ушбу байтда қуйидаги масалаларга жиддий эътибор берилганлиги бежиз эмас, албатта:

1. Мазкур байтда серунум қўлланиладиган ҳусни ибтидоъ (арабча чиройли бошлаш дегани), ҳусни хитом (арабча хулосалашу бош хулосани аниқлаш), талмеҳ, тазод, тарди акс, ташбеҳ, бошқа жозибали бади-

ий санаётлар эътидол тамойиллар асосида қўлланилган.

2. Тарихий поэтика фанининг қонуниятларига етарли даражада эътибор берилган.

3. Ватанпарварлик ва худпарастликка эга бўлган икки турдаги одамнинг "ғамий" сўзи билан ўз ифодасини топган ва улар ўртасидаги зиддият "демагил" сўзи билан исбот этилган.

4. Ҳассосу аллома, шоир эҳтиёжу уни қондиришга қаратилган инсоний бурчини бир сўзнинг икки шакли "ғамийдин", "ғамий" сўзлари билан ифода этиб, уни икки нарса умумий бир ижтимоий воқеа эканлиги далилланган.

5. Юқорида зикр этилган сўзларнинг ёнма-ён келтирилиши шахс фаолияти, халқ манфаатидан узоқ бўлмаслиги, уларни бир-биридан ажратадиган ҳеч нарса бўлмаслиги керак, деган мазмунни англатувчи бадиий восита бўлиб, улар орасида ўзаро боғлиқ шахсий манфаат билан ижтимоий манфаат бир-бирини тақозо қилиши зарурлигини англатади.

6. Арузу бадеъ илмларининг ўта билағони ва бой тажриба эгаси бўлган шоир халққа ҳам, шахсга ҳам "ғам" сўзини қўллаб, "ғам"сиз инсоннинг чин маънодаги одам эмаслигини айтади. Агар шахсда бу нарсалар бўлмаса, унинг инсонлик даъвосини қилишга ҳаққи ҳам бўлмайди. Инсон жамиятсиз яшай олмагани учун ундай шахсни "одам" деб ҳисоблаш мумкин эмас.

7. Байтда қўлланилган қофия хушоҳанг, маънони кучайтиришга таъсир кўрсата олган. Бу жараёнда тақтиъ назарияси асосида "одамий"нинг қофияга мос тушиши унинг муҳимлигини ва "ғамий" сўзининг унга қофия бўлиши ғамнинг одамга алоқадор хусусият эканлиги бадиий сўзда ифода этилган.

8. Сарий баҳри ва унинг тармоқ рукнларидан ташкил топган вазни жуда равон чиққан, негаки, мисра, байтни ифодали ўқишу тўғри талаффуз қилиш орқали таҳлил этилади ва улар асосида на тил қоидалари бу-

зилган, на бадий маъноларга зарар етган ва на бош шаклий воситалар мақсадсиз ишлатилган. Шулар боис, ушбу байт сариғи мусаддаси матвийғи макшуф вазнида ёзилганлигини кузатиш ғоятда мушқулу ғоятда ма-роқлидир.

9. Байтда сўзларни такрорлаш, ортиқча сўзу тилу гап бўлақларини мухтасар баён этиш ҳисобига мўъжазлик, оз сўз билан кўп маънолар ўз ифодасини топганки, буларнинг барча-барчаси фикрлар қаймоғи бўлиб, улар байтнинг маърифий, тарбиявий, бадий қийматларини оширган.

Мана шу бир байтнинг ўзидан Мир Алишер Навоий мутафаккир шоир сифатида комил инсоний фазилатлар соҳиби бўлгани, оригинал асарларнинг бадийлиги ва замонавийлиги билан қимматбаҳо - олтин хазиналар қолдирилганлиги бешубҳаю бешакдир.

Буларнинг барчаси шоир асарлари поэтикаси таълимини изчил режа асосида тизимли тадқиқу тарғиб этишни ва амалга оширилган тадқиқот натижаларини фақат тор доирадаги мутахассисларнинггина мулки бўлиб қолмай, балки омма мулкига айлантириш ҳозирги истиқлол даврининг талабларидан биридир.

Фикру мулоҳазаларимиз якунида шуни айтиш жоизки, ҳар бир тарихий даврда унинг ўз халқи орасидан етишиб чиққан қаҳрамонлари бўлади. Шундайлардан бири Алийбег Рустамийдир. Алишер Навоийнинг у ўз асарлари билан Шарқ маънавияти, унинг кенг маънодаги миллий-умумбашарий хазиналарини жаҳон миқёсига баралла кўтариб чиққанлигини академик Алийбег Рустамий ўзининг илмий тадқиқот ишларида мисли йўлчи юлдузу ҳамма вақт порлаб турувчи маёқ сифатида намойиш этди ва иеботлади. Мақолада билдирилган фикру мулоҳазалиримизни Алийбег Рустамийга нисбатан хамир учидан патирдек баён этиш билангина чегараланамиз.

БИЛИМИ ДАРЁ УСТОЗ

Мен домлани илк бор 1975 йилнинг 30 июлида кўрганман. Республика педагогика рус тили адабиёти институти дарвозасидан кириб келаётганимда учрашганман. Институтга хужжат топшириш учун келгандим ўшанда. Кейин яна бир-икки марта учратдим. У кишининг юртимизда машҳур олим, филология фанлари доктори, профессор Алийбег Рустамий эканлигини 1975 йилнинг 1 сентябрида билдим. Ўша кун институтидаги илк дарсимиз - "Ленин" дарси эди. Янги қабул қилинган бутун биринчи курс талабаларини институтнинг Мажлислар залига йиғишган. Маърузачи Алийбег Рустамий. У киши 90 минут давомида атиги икки марта "Ленин" сўзини ишлатдилар. Қолган бутун дарс давомида бизларга шеърият мулкининг султони Навоийни англатдилар. Беш йил институтда ўқишим даврида у киши билан тез-тез учрашиб турар эдик. Институтни битириб, армияга бориб қайтганимдан кейин 1983 йилнинг 1 декабрида Алийбег Рустамий раҳбарлик қилаётган умумий тилшунослик кафедрасига катта лаборант бўлиб ишга кирдим. У ерда атиги 23 кун ишладим. Аммо шу 23 кун ичида мен у кишидан жуда кўп нарсалар ўргандим. Қишлоқдан келган менингдек бир оддий ўспиринга устоз эринмасдан жуда кўп ўғитлар берар эдилар. ҳеч қачон эшитмаган шоирлар, ёзувчилар ҳақида, мумтоз адабиётимиз ҳақида кўп ва хўп гапирар эдилар. Адабиётга ва илмга бўлган қизиқишни менда устоз уйғотганлар.

1989 йилнинг декабрь ойида тақдир тақозоси билан мен Туркияда бўлиб қайтдим. 1990-1991 йилларда Шарқ филологияси факультети, кейинчалик Шарқшунослик институтида Алийбег Рустамий Олтой тиллари кафедраси мудир эдилар. 1991 йилда институтда турк тили гуруҳи очилди ва турк тили бўйича мутахассис

керак бўлди. Шунда устоз мени таклиф қилдилар. Биринчи йил ўриндош сифатида дарс бердим. Жуда қийналдим. Чунки мен мутахассис эмас эдим. Бироқ Алийбег Рустамийнинг ёрдамлари, ўғитлари ва мени қўллаб-қувватлашлари Республика рус тили ва адабиёти институтидан бўшаб, тўлиқ Тошкент давлат шарқшунослик институтига ўтишимга туртки бўлди. Мен табиатан жамоатчилик ишларига кўп вақт сарфлайдиганлар тоифасиданман. Устоз эса мени илм билан шуғулланишга мажбур қилар эдилар. Ва ниҳоят устозлар Алийбег Рустамий ва қосимжон Содиқовнинг улкан ёрдамлари туфайли 2004 йилда номзодлик диссертациямни ёқладим.

Алийбег Рустамий буюк илм соҳибигина бўлмай, айна чоғда ҳазилкаш, меҳрибон, давраларда ўз ўрниларига эга, инсонларнинг кўнглини кўтарадиган, дардига дармон бўладиган кишидир. Ҳаёт у кишини жуда кўп синаган бўлса-да, у киши синмадилар, мағрур қолдилар. Мен у киши ҳақида жуда кўп гапиришим мумкин. Лекин улар ичидан менда чуқур из қолдирган икки воқеа ҳақида алоҳида тўхталмасам бўлмас.

Биринчиси, 1989 йили олим, ёзувчи, шоирларга Навоий номидаги Давлат мукофоти бериладиган бўлди. Номзодлар орасида Алийбег Рустамий ҳам бор. Ўша пайтда институт партия ташкилотининг секретари бўлганлигим учун ҳужжатлар менинг қўлимдан ўтади. Устознинг мукофот олишлари деярли ҳал бўлган. Тўсатдан институт Илмий кенгаши мажлисида у киши бу мукофотни ҳўжандлик профессор Эргаш Шодиевга берилса яхши бўлади, деб туриб олдилар. Ҳужжатларнинг бари Ўзбекистон компартиясига юборилган, масала ҳал бўлган эди. Шунда не машаққатлар билан компартиянинг иккинчи котиби олдига кириб, Алийбег Рустамий партия аъзоси эмаслигини айтганимиздан сўнггина ҳужжатларни қайтариб олганмиз. Натижада, мукофотни устознинг шогирдлари Эргаш Шодиев олганлар. Устоз ана шундай бағри кенг, кўнгли очиқ инсон эдилар.

Иккинчиси, 1990 йили ўқувчим Б. Шамсиев билан биргаликда "Краткий русско-турецкий, турецко-русский" луғатни тайёрлаган эдик. У пайтлар турк шрифтидаги машинкалар бўлмаганлиги учун, ҳусни хати чиройли бўлган Б. Шамсиев луғатни тўлиқ қўлда ёзиб чиққан эди. Босмахонада ҳам шундай ҳолда чоп этилди. ўшанда илк китобим чиққанидан гурурланиб, кириш сўзида шогирдим Б. Шамсиевга катта миннатдорчилик билдиргандим. Китобни устозга совға қилдим. У киши хурсанд бўлиб, мийиғларида кулиб қўйдилар. Сабабини сўраганимда: "Сизку яхши ният билан шогирдим, дея ёзибсиз, лекин у сизни устоз деб тан олармикан?" - дедилар. Бу гап мен учун ҳаётимдаги энг буюк дарслардан бири бўлиб қолди.

Устоз билан видолашиш - айрилиқ тоғи гўё қалбимга қулаб тушгандай бўлди. Алийбег Рустамийни Аллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин.

ҚУДРАТУЛЛА ОМОНОВ
филология фанлари номзоди, доцент

ЧИН УВАЙС

1997 йил. Кўкламнинг сўнгги кунлари. Ҳаво қизигандан қизиган, дим (балки мен учун шундай туйилгандир). Номзодлик диссертациясини ёқлаш ишлари билан овораман. Ихтисослашган кенгаш йиғинида ҳимоя куним белгиланиб, ишга биринчи расмий тақризчи этиб Алийбег Рустамий тайинланган. Ички титроғим икки қарра юқори. Ҳаяжонимнинг чеки йўқ. Мен унга қадар Алийбег Рустамий билан таниш эмас эдим. У кишини монография ва ёзган мақолалари орқалигина биламан, холос. Тасаввуримда устоз ўзбек фанидаги қўл етиб бўлмас чўққи. Ана шундай ҳис-ҳаяжон қуршовида ишим ва авторефератни қўлтиқлаб Алийбег аканинг Ҳувайдо маҳалласида жойлашган мўъжазгина уйларига кириб бордим. Устоз ҳовли ўртасидаги катта гилос остидаги стулда ўтирар эди. Салом-алиқдан сўнг муддаога ўтдим.

"Яхши, ишни ташлаб кетаверинг", деган қисқа, совуқ-қина жавобдан сўнг ҳаяжоним кўрқувга айланди.

Ҳимоя куни ҳам етиб келди. Менинг чиқишим ва савол-жавобдан сўнг, сўз биринчи расмий тақризчи А. Рустамийга берилди. Домла минбарга чиқиб, босиқ, таъсирчан товуш билан диссертациям, унинг ютуқлари, ўзбек тили тарихини ўрганишдаги аҳамияти тўғрисида чуқур, таҳлилий мушоҳада юрита бошладилар. Кўнглимга илиқлик югуриб, ички титроғим хотиржамликка айланди. Ишим юқори баҳоланиб, ҳимоядан яхши ўтдим. Шундан бошлаб, домланинг увайс (мумтоз адабиётда ёзган асарлари орқали устозлик қилиш, увайс устозлик дейилган) мақоми чин увайслик мақомига ўтди.

Орадан йиллар ўтди. 2001 йили тақдир тақозоси билан Тошкент давлат шарқшунослик институтида домла Алийбег Рустамий асос солган Туркиёт кафедрасига ишга келдим. Кафедрамиз асоси кекса ва ёшларнинг қоришмасига қурилган дейиш мумкин. Чунки, кафедрада Алийбег аканинг ёши улуғ сафдошлари Қозоқбой Маҳмудов ва Ғанижон Абдурахмонов ҳам ишлайди. Қолган домлаларимиз ёшлардан иборат. Бугунги кунда устоз бошлаб берган, мамлакатимизда туркология йўналишида етакчи марказга айланган ана шу кафедрадаги ўқув ва таълим ҳамда илмий изланишларни юксалтириб бориш мени чекимга тушган. Мен бундан кўпинча ич-ичимдан ғурур туйғусини туяман. Ҳамкасбларим, дўстларим менга ҳавас билан қарашади. Сўзим қуруқ бўлмаслиги учун бир мисол.

Мен олий ўқув юртининг филология йўналишини тугатганман. Табиийки, сабоқдошларим ҳам филологлар. Улар билан ҳар ойнинг сўнгги якшанбасида йиғилишиб, гап еймиз. Суҳбатимиз кўпинча тил ва адабиётга бориб тақалади. Мен айрим пайтларда мавзуга доир Алийбег ака ёки Қозоқбой акадан эшитганларимни айтганимда, улар менга ҳавас билан қарашаётгани ва мен сингари ҳар куни пиру устозлар суҳбатидан аржуманд бўлишни истаётганларини кўзларидан уқиб, дилимдан ўтказиб тураман.

Кейинги йилларда домланинг кўпдан кўп қир-раларини кашф этиб бормоқдаман. Айниқса, домла билан бирор масала юзасидан кенгашсангиз, сизга айнан нима кераклигини осон тушунтирадилар. У кишидан ҳамisha жўяли маслаҳат чиқади. Ўзим билганларимдан яна бир ўрнак. 2011 йили бугунги ўзбек шарқшунослигининг мавқеи, бўй-басти қай даражада? У ҳозирги глобллашув жараёнида қайси йўлдан бормоғи керак? Миллий манфаатимиз нуқтаи назаридан ўзбек шарқшунослиги ўрганиши ва тадқиқ этиши керак бўлган энг муҳим йўналишлар қандай? Ушбу сўроқларга жавоб топиш ва тилшуносликдаги жумбоқлар ечимини излаш истагида назарий семинар уюштиришни режалаштириб, домла билан кенгашдим. Алийбег ака уни назарий семинар шаклида эмас, туркум суҳбатлар кўринишида бўлса яхши бўлишини ва унинг отини "Тил ва тил билими ҳақиқати" деб аталиши кераклигини айтиб, унда Шарқ тилшунослигининг дунё лингвистикасига таъсири, тилшуносликдаги ноқис назариялар, туркий тилларнинг ифода имконияти, Шарқ тилларини ўқитиш масаласи сингари мавзулар қамраб олинса мақсад сари борилган бўлар эди, дедилар. Мен домла таклифлари бўйича иш тутдим. Ҳозирга келиб ушбу туркум суҳбатларнинг иккитасида домла ўзларининг чуқур илмий асосга қурилган суҳбатлари билан қатнашиб бердилар. Ушбу суҳбатлар институт профессор-ўқитувчиларига ҳам манзур бўлди.

Умуман, Алийбег ака туркушунослик ҳамда тилшуносликнинг ўта керакли жумбоқларини чуқур назарий билимлар асосида ечишга уриндилар. У кишининг илмий ва педагогик салоҳияти катта, мутахассисларни тайёрлаш соҳасида яхши мактаб шакллантирганлар.

Алийбег домла улкан зиёли инсонга хос кўркам ижод қилди, кўркам улуғ мерос қолдирди. Зийнат, ўлмас зийнат қолдирди.

ТАВОЗУЪ ХАЛҚНИ КИШИ МУҲАББАТИГА ШЕФТА ҚИЛУР

Тарих китоблари ёки матбуот саҳифаларида улуғ олимлар ҳақида ёзилган мақолалар, хотиралар, айниқса таниқли устоз ва шогирдларнинг бирга тушган расмлари чоп этилганда биз — илм шайдолари ҳавас билан: "Фалончи олимнинг устози фалончи эканки, фалончи олим замонасининг буюк алломаси пистончидан илм ўрганган экан", - дер эдик. Энди ўйлаб қарасам, тақдир бизга ўз замонасининг ноёб алломаси Алийбег Рустамийдек зотга шогирд бўлиш, у киши билан йигирма йилдан ортиқ бир илм даргоҳида хизмат қилиб, уларнинг илм уммонларидан баҳраманд бўлиш бахтига мушарраф қилганини ҳам англаб етмабмиз.

Йиллар мобайнида устоз билан бир кафедрада ишлаб кузатганларимдан айримини қайта хотирласам, хоҳ араб, хоҳ эрон-афғон, хоҳ турк кафедраларида ёки бошқа илм даргоҳларида илмий изланишлар олиб бораётганлар ўз соҳаларининг энг нозик қирраларини чуқурроқ англаб етиш мақсадида домлани сўраб келганларини ёки ахтариб сира тополмаган маълумотларини устоздан билиб олиб ниҳоятда қониқиш, айна дамда ҳайрат билан қайтганларини кўп кўрганман (устоз учун тил борасида чегара йўқ: арабчами, форсчами, туркийми, усмонличами, русчами...)

Яна биз шогирдлар (бизгина эмас, балки бошқа илм даргоҳларининг изланувчилари ҳам) кенгроқ маълумот олиш ёки тополмаганларимизни сўраб билиш мақсадида аруз илмига оидми, ислом қонуншунослигига оидми, адабиёт ёки тилшуносликка оидми, тасаввуф адабиёти ёки мусиқага оид (бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин) масалаларда домлага мурожаат этиб, у кишининг ҳеч оғринмай ҳозиржавоблик билан маълумот беришларига ҳам кўп кўникиб кетган эканмиз.

Баъзан биз ҳам ана шундай мақсад билан бошқа илм даргоҳларига мурожаат этиш мажбуриятида қолганимизда: "Бу менинг соҳам эмас, билмадим, домлангиз бор-ку", деган жавобларни ҳам эшитганимиз бор.

Алишер Навоий "Маҳбуб ул-қулб"да ёзади: "Мударриснинг керакки ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурга муртакиб бўлмаса. Худнамолиғ учун дарс ҳавзасини тузмаса ва худистонлиғ учун такаллуму ғавфо кўргузмаса... Диний улум билса ва яқиний масойил элга таълим қилса. Бебокликлардан харосону нопоклардан гуризон бўлса..."

Домла нафақат илми уммонлари билан, балки гўзал сийратлари билан ҳам ибрат намунаси бўлган зотлар.

У киши ниҳоятда камтаринлиги, ростгўйлиги, нафърасонлиги, одабийлиги, ҳалоллиги, тақво ва қаноат эгаси эканлиги билан ҳам кишиларни ҳайратда қолдирардилар.

Устоз узоқ йиллар туркиёт кафедрасини бошқарганлар, ана шу даврда кузатганларимдан илмий даргоҳларнинг қай биридан бўлсин турли масалалар бўйича мурожаат қилиб келганларига ким бўлишидан қатъиназар, эски қадрдонлардай муомала қилиб, ҳеч куттирмай, иложи бўлса, ўзлари кутиб, ёрдамларини аямаганлар. Сўралган нарсалар: ташқи тақризми, илмий кўмакми бўлсин - айтилган муддатдан олдин жўнатиб юборганлар. Биз ана шуларни кўриб "шундай бўлиши керак экан", деб юрар эканмиз.

Иттифоқо, худди шундай масалалар билан бошқа илм даргоҳларига мурожаат этиш навбати бизга келганида, турли муомалаларни кўриб, ҳафталаб сарсон бўлганимизда: "Нима учун домла..." дея устозни қайта кашф қилган онларимиз ҳам кўп бўлган.

Навоий ёзади: "Тавозуъ халқни киши муҳаббатиға шефта қилур ва улусни фоили маваддатиға фирефта қилур. Дўстлуғ гулшанида назорат гуллари очару ул гулшандин унсу улфат базмида турлук гуллар сочар..."

Ҳа, Алийбег Рустамий ана шундай нодири даврон бўлган кишилардан эдилар.

Алийбег Рустамий ўзининг ўлмас илмий ва адабий асарлари билан ўзларига абадий ҳайкал яратиб кетган табаррук ва меҳри дарё инсон эдилар. Алийбег аканинг табаррук номлари халқимиз ёдида мангу сақланиб қолади.

ЛОЛА АМИНОВА,
филология фанлари номзоди, доцент

ЯХШИЛИК ИЛИНИБ ЯШАГАН УСТОЗ

Устоз Алийбег Рустамий ҳақида фикр билдириш, у кишини таърифлаш биз шогирдлар учун катта бахт, уларга дил изҳорларимизни, ниятларимизни айтиш катта шарафдир. Ҳар бир инсон ўз устозини таърифлар экан, қуёшга, ёруғликка, юлдузларга ўхшатади. Мен устозимни соф тупроққа қиёслагим келди. Гарчи тупроқ ўзини инсонларнинг пойига ташласа-да, бутун борлиқни, инсониятни қўллари билан кўкларга кўтариб туради. Устозим ҳам тупроқдай хокисорлик билан шогирдларини илм чўққиларига олиб чиққанлар. Устознинг фазилатларини санаб ўтар эканмиз, уларга бир сўз билан етук инсон — ҳазрати инсон деган таърифни берсак муболаға бўлмайди.

1997 йил Миллий университетни битириб, Шарқшунослик институтига ишга келганимда, домла Туркиёт кафедрасининг мудири эдилар. Ёш, тажрибасиз ўқитувчи сифатида шу кафедрада иш бошлар эканман, ушбу бўлимдаги барча устозлардан, хусусан, Алийбег домладан жуда кўп нарсани ўргандим. Сидқи дилдан дарс беришни, камтарин, тўғри сўз, кучли ва сабрли бўлишни, энг муҳими, ҳар бир неъматга шукроналик туйғуси билан яшашни ўргандим. Домланинг икки-уч нафар магистрга ҳам худди тўла аудиториядаги талабаларга дарс ўтаётгандай жарангдор, салобатли овоз билан, жиддий тарзда дадил-дадил маъруза ўқишларини кўриб, ўқитувчиликни ҳақиқатан масъулиятли, муқаддас касб деб билиш кераклигини яна

бир карра ҳис қилганман. Устозимнинг кафедра мудирини сифатида бирор бир ўқитувчини огоҳлантирганларини, кимгадир танбеҳ берганларини ёки кимнидир койиганларини кўрмаганман. Қўллари остидаги ўқитувчиларни тартибга чақириб эмас, ўзлари намуна бўлиб тарбияладилар. Домла иштирок этган ҳар бир даврада, хоҳ у жиддий мажлис бўлсин, хоҳ давра суҳбати бўлсин, самимият, ҳангома муҳити уфуриб турарди. Устозим номзодлик диссертациямга раҳбар сифатида мени илм дунёсига олиб кириб, унда дуч келган барча тўсиқлардан, қийинчиликлардан мардонавор чиқа олишимга кўмак бердилар. Мен устозимни ҳаммага яхшилик илиниб яшашларига ҳавасим келарди. Янги китоблари нашрдан чиқса, шогирдларига совға қилар эканлар, муаллифлик дил изҳорларига шоирларнинг ҳам қалами ожизлик қиладиган таърифлар битардилар.

Ҳар бир она учун ўз фарзанди азиз. Ҳар бир она фарзандини келажакда яхши инсон, катта одам бўлишини истайди. Ўғлимни кичиклигида Алийбег устозим билан кўриштирганимда, устоз ўғлимни кўриб, худди ниятимни кўзларимдан ўқигандек "ие, бу бўлажак вазир-ку, ҳамда молия вазири", деб қўйдилар. Шундан бери ўғлимдан ҳол-аҳвол сўрасалар, "вазир яхшими, вазирга салом айтинг", деб қўярдилар. Менга совға қилган китобларига ҳам тилак билдира туриб, "бўлажак вазирнинг онасига" деб ёзиб бердилар. Устозимнинг бундай фариштали ниятлари мени келажакка, келажакдаги ёруғ кунларга умид билан қарашга ундайди. Устозимнинг менга шундай яхшиликни, яхши кунларни илинишларини кўриб кўнглим тоғдай кўтариларди.

Устозим Алийбег Рустамийнинг вафоти тўғрисидаги хабарни эшитар эканман, назаримда, шарқшунослик боғининг бир чинори қулаб тушгандай бўлди. Устоз ҳаётлигидаги зиёкорлик ишларининг зиёси қабрини нурга тўлдириб, охиратини обод айласин.

ЖАЛОЛИДДИН ЖҶРАЕВ
филология фанлари номзоди

ФАХРИЯ

Аллома Алийбег Рустамий ҳақида кўп яхши сўзларни айтиш мумкин. У киши ҳақида бошқалардан эшитган яхши сўзлардан ташқари ўзим кўриб таъсирланган ва доимо тўлқинлантириб турадиган хотираларим ҳам анчагина.

Алийбег Рустамий номи билан мактаб даврида ноқ телевизор орқали Навоий ижодига бағишланган кўрсатувлардаги чиқишлари ва отамнинг кутубхонасидаги китоблари орқали таниш бўлганман. Бу отамнинг адабиётчи олим бўлганлиги билан боғлиқ.

1987 йилда ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ)нинг Шарқ факультетига ўқишга кириш учун ҳужжат топширишга келганимда отам иккаламиз кўлөзмалар институтига бориб, бўлғуси устозим Саидбек Ҳасан ва у кишининг акалари Ботирбек Ҳасан билан учрашиб, суҳбатлашган эдик. Кейинроқ отам устозим ва акалари, машҳур олим Алийбег Рустамийнинг укалари эканлиги, уларнинг фамилияси икки хиллигига сабаб, Алийбег ака оталарининг фамилиясида, укалари эса боболарининг фамилиясида дегандилар.

Ўша йили Шарқ факультетига ўқишга ўтдим. Факультетимиз у пайтларда университетнинг ҳозирда юридик ва роман-герман филологияси факультетлари жойлашган бинода эди. Дарслар бошланиб кетди. "Тилшуносликка кириш" фани бўйича маърузага кирадиган бўлдик. Биринчи дарсимиз бинонинг бешинчи қаватидаги маъруза хонасида бўлиши керак. Дарс олдидан Марямхон Эшмуҳамедова кириб "Тилшуносликка кириш" бўйича дарс ўтишлари, фаннинг маъруза қисмини домла Алийбег Рустамий олиб боришларини билдирдилар. Шундай қилиб, домлани "Тилшуносликка кириш" бўйича маърузалари орқали яқиндан кўрдим.

Албатта, мактабни янги битирган кечаги мактаб ўқувчиси учун "Тилшуносликка кириш" фанини тушуниш бироз оғирдек туйиларди. Шу сабабли домла талабаларни фанга қизиқтириш мақсадида "Кимда-ким мана бу саволга жавоб берса, баҳоси беш. Имтиҳонга кириб ўтирмайди", деб турли хил саволларни ўртага ташлар эдилар. Ўша биринчи дарсда Алийбег ака танаффусга кўнғироқ чалинганда "Ким тушунмади? Саволлар борми?" — дедилар. Тўқсон дақиқа бир жойда ўтиришга ўрганмаган биз биринчи курс талабалари тезроқ ташқарига чиқишга ошиқиб: "Ҳаммамиз тушундик" деб жавоб берган эдик. Шунда у киши: "Ҳеч қайсиларинг тушунмабсизлар. Агар тушунган бўлсаларинг, савол берган бўлар эдинглар", деб табассум қилган эдилар.

Ўқишни битириб, Саидбек Ҳасанга шогирд бўлганимдан кейин Алийбег ака билан кўп бор учрашдим. Иш юзасидан гоҳ домланинг уйларига борсам, гоҳида ўзлари бизнинг ишхонага келиб турар эдилар. Уйларига борганимда доимо ўзларининг хоналарида бўлар, турли хил китоб ва варақлар столлари устида ёзиғлик турарди. Ёшларининг улуғлиги ва банд бўлишларига қарамай, ўғиллари қатори йигитга чой узатиб, ул-бул нарсани дастурхонга келтириб қўйишни ўзлари учун ортиқча юмуш деб билмасдилар.

Одатда, домла кўп гапирмас, фақат иш юзасидан савол-жавоб қилардилар. Лекин қачон борсам менинг ҳаққимга чиройли дуо қилмасдан, чоп бўлган янги китобларидан бирортасини бермасдан чиқармасдилар. Мен у кишининг ҳаққимга қиладиган дуоларини жон қулгим билан эшитар, ҳузурларидан ўзгача бир руҳ билан чиқар эдим.

Мулоқотларим сабабми, илмий ишларининг таъсириданми, кейинчалик феълим, ҳаёт йўлим ва қилган ишларимдаги айрим жиҳатларни Алийбег аканикига ўхшаганига бир неча марта сездим: Алийбег акадаги камгаплик уларнинг фарзандларига ҳам ўтган. Бироз муддат у кишининг мен билан тенгқур ўғиллари Адиббек билан бирга ишладик. Адиббек ҳам камгап. Мен

ҳам кўп гапирмайман. Музей аспирантурасига янги ўтиб, иккаламиз бир хонада ўтира бошладик. Гарчи бир хонада ўтирсак ҳам, иккала камгап миқ этмай ўтирардик. Бунни атрофдагилар яхши билишарди. Орзимат ака деган хўжалик ишлари бўйича директор ўрнибосари бўларди. У кишининг бироз қитмирлик ва бироз қувлик феъли бор эди. Бир куни одатдагидек жимликда ўз ишимиз билан машғул эдик, Орзимат ака иккала камгапнинг бир хонага жойлашиб, нималар ҳақида гаплашиб ўтирганлигига қизиқиб: "Ҳа, Адиббек, иккаланг маза қилиб гаплашиб, зерикмай ўтирибсизларми?" — деб эшикдан айёрона мўралаб кетди.

Аспирантурага ўтганимдан кейин устозим менга муаммо жанрига бағишланган бир рисола тадқиқот мавзуси қилиб бердилар. Рисола устидаги ишни яқунлаб, илмий семинардан ўтиш учун Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг Манбашунослик ва матншунослик кафедрасига бордим. Диссертациянинг тадқиқот қисмига рисоланинг танқидий матни ва таржимаси илова қилинган эди. Семинар анча қизиқарли савол-жавоб тарзида ўтди. Иштирокчилар диссертациям юзасидан ўз мулоҳазаларини билдиришди. Алимулла Ҳабибуллаев ишнинг бир қанча жиҳатлари ҳақида гапириб, "Рисола Алийбег акага ўхшаб таржима қилибсиз", деган эдилар.

Алийбег ака охириги дамларигача билганларини бошқаларга етказишга ҳаракат қилдилар. Икки кун олдин Берунийнинг астрономияга оид асарининг ўзларига керак ўринлари ксеро нусхасини сўратган эканлар. Олиб борганимда, энди "Ғиёс ул-луғот" ҳам керак бўлишини айтдилар. Ўшанда эшикдан кирганимда бемор бўлишларига қарамай ўринларидан туриб кутиб олиб, кетаётганимда одатдагидек ҳаққимга дуо қилиб кузатдилар.

Мен Алийбег акадан инсонга, сўзга, илмга, ҳаётга муносабат борасида кўп нарсани ўргандим. Ана шундай аллома билан ҳамнафас бўлганлигим ва у кишининг дуоларини олиш насиб этганлигидан фахрланаман.

УРФОН ОТАЖОН,
шоир, ёзувчи

УСТОЗГА ЭҲТИРОМ

Мен устоз Алийбег Рустамий билан кўп учрашган эмасман. Лекин бу учрашувлар кам бўлса-да, ҳаммаси менда ёрқин ва илиқ таассурот қолдирган. Булардан бири: 1989-1990 йилларда менга "Нур" нашриёти томонидан Умар Хайёмнинг "Наврўзнома" асарини таржима қилиш топширилди, унга Алийбег Рустамий муҳаррир бўлдилар. Ушбу таржима таржима эмас, мен учун бир ажойиб дарс-мактаб бўлди. Алийбег ака ортиқча танбеҳсиз муҳаррирлик қилдилар, таржимани маъкул деб топдилар ва белгиланган муддатда асарни нашриётга топширдик.

Бир қанча вақт ўтгач, андижонлик дўстлар тўйга таклиф қилдилар Биз ҳам бир автобус бўлиб, қайда-сан Андижон, деб йўлга тушдик. Тун, йўл узоқ, автобус эскироқ. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек бир ҳолат:

*Мақсадга етиш мушкул нединким бор,
От оқсоғу йўл тойғоғу манзил йироқ.*

Биз (аҳлу аёл, болалар ҳам) кечкурун сафарга чиққан эдик, баъзилар ёнларида ўтирган дўстларини гапга солиб, баъзилар мудраб борардилар. Шу пайтда Йўлдош Эшбек ўрнидан турди-да, ўзининг шеърларидан ўқиди. Унга жавобан Толиб, Маҳкамжон ва камина шеър ўқидик. Олдинги ўриндиқларда Маҳкам Маҳмудов, Толиб Каримов, Рауф ака, Ориф ака, Йўлдош Эшбек ва мен ўтирибмиз. Охирги ўриндиқда эса Алийбег Рустамий, Асрор Самад, яна кимдир суҳбатлашиб борар эдилар. Алийбег ака ярим ёнбошлаганича, Асрор ака айтиб бераётган ниманидир диққат билан эшитмоқдалар. Шу пайтда Толиб Каримов менга ва Маҳкамжонга мурожаат қилди:

– Маҳкамжон, Урфон! Алийбег ака ва Асрор акага шеър ўқиш навбатини берайлик, - деди.

Автобуснинг охириги қаторидан овоз келди:

– Толибжон, хавотир олманг. Биз ҳам шеър эшитаяпмиз, ҳам суҳбатлашаяпмиз. Ҳеч хижолат бўлманг. Бугун сиз учун "Шеърят кечаси" деб эълон қиламиз! – деди Асрор Самад.

– Биз тўйдан қайтишда шеърхонлик қиламиз, – деди Алийбег ака кулиб.

Шу пайтда пайдо бўлган сукутдан фойдаланиб автобус ҳайдовчиси гапга қўшилди:

-- Ука, биз ҳам шеър ихлосмандимиз, навбат келиб қолса ўқийверамиз! – деди у. Сўнг давом этди: – Агар Толиб акам навбат берсалар "Сайдинг қўябер сайёд"ни ўқиб бераман.

-- Ўқинг, акажон! – рухсат берди Толиб.

-- Қани ўқинг! – деди Маҳкамжон.

Сайдинг қўябер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидан, бечора экан мендек.
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек
Ўз ёрини топмасдан овора экан мендек.
Ҳижрон ўқидан жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигару бағри садпора экан мендек.

Шеър ўқиб бўлганидан кейин "Яшанг, баракалла!" деган таҳсинга сазовор бўлди. Мудраб ўтирганлар уйғониб кетдилар. Кутилмаганда ўқилган шеър ҳаммага манзур бўлди.

Шундай шеърхонлик билан тонгда Андижонга, тўйхонага кириб келдик. Дўстлар бизни очик чеҳра, самимият, қувонч билан кутиб олдилар.

Катта косаларда тортилган ажойиб қаймоқ, иссиқ нон, қайнатма шўрва билан яхшилаб нонушта қилдик. Мезбонлар бизга то соат 12 гача эркинлик бердилар. Суҳбат энди "Боғи шамол"да давом этиши керак эди.

Келишилгач, соат 12 да мезбонлар Тоҳиржон, Козимжон ака, Алишер, Набижон, Содикжон, Фулом-

жон, Ҳомиджон ва (ва ҳоказо), Тошкентдан келганлар ҳаммамиз катта автобусда боғга келдик. Боғда бўш жой йўқ эди. Энди мезбон дўстлар бўш жой тополмай аввал бир оз хижолат чекдилар, сўнг хижолат изтиробга ўтди. Ҳамма ҳайрон....

Шу пайтда ҳофиз Комилжон нарироқ борди-да, бирдан тўхтади. Унинг қаршисида оппоқ дастурхон солинган, Андижоннинг бори ноз-неъматлари билан безатилган бўш стол турарди, бу ер эса гўё "Марҳамат!" дегандек эди. Комилжон ҳам "Марҳамат! Марҳамат!" деб меҳмон ва мезбонларни дастурхонга таклиф қилди. Мезбонлар "қани олсинлар, олсинлар", — деб мулозамат қилаётганларида юқоридаги чойхонадан икки йигит тушиб келди ва Комилжон билан ҳайратда кўришдилар.

— Дастурхон эгалари келишди, — деди Алийбег ака секингина. Асрор ака бош эгиб тасдиқлаб, турмоқчи эди, Алийбег ака уни тўхтатди.

— Улар келишишди, шекилли, - деди домла.

Комилжон йигитларни четга олди-да, чўнтагидан пул олиб уларга узатди. Йигитлар пулни рад қилдилар. Шунда Комилжон меҳмонларни бир-бир таништира бошлади: столнинг охири курсисида ўтирган катта олим Алийбег домла Рустамий — академик; улардан икки одим юқорида Абудуғани Алиев — профессор, сўнг Йўлдош Эшбек — шоир; Маҳкам Маҳмудов — ёзувчи, файласуф; Толиб Каримов — Ўзбекистон халқ артисти, Асрор Самад — олим, ёзувчи....

— Комилжон ака, узр! Бизнинг кўпчилигимиз устоз Алийбег домланинг маърузаларини тинглаганмиз. Устоз ва меҳмонларни чорлаб чақирсак ҳам бу ерга келишмас эдилар. Қаранг, қандай қувончли учрашув, бахт-ли тасодифки, бугун улар бизнинг камтарона дастурхонимизга ташриф қилишибди! Жуда ҳам хурсандмиз! — Устоз, — Алийбег акага қараб деди йигитлардан бири, — Марҳамат, бошимиз кўкка етди, Марҳамат қилинглари! Энди бизга рухсат, ўртоқлар бизни кутишмоқда, - деб қўлларини кўксиларига қўйиб хайрлашишди.

Устоз отангдан улуғ деганлари шу бўлса керак.

Алийбег акага кўрсатилган бундай ҳурмат устозга билдирилган эҳтиромнинг самимий ва олий ифодаси эди.

Кечқурун тўй шодиёнаси ҳам ниҳоятда гўзал ўтди. Тўй тугагач, дўстлар билан хайрлашиб, кўтаринки руҳда Тошкентга қайтдик.

Бу учрашувлар менинг хотирамда умрбод муҳрланиб қолди, ҳатто ҳозирда ҳам ўша воқеаларни ҳаяжонланиб эслайман.

Устоз Алийбег ака сиймоси ва хотираси қалбимизда абадий сақланади.

ЖўРА ХУДОЙБЕРГАНОВ,

шарқшунос

ЎЗБЕК ТУРКОЛОГИЯСИНИНГ ХАЛҚАРО МИҚЁСДАГИ ЭЪТИРОФИ

Тарихда инсоният тараққиёти босқичларини ўзида акс эттирган асарлар, манбалар кўплаб яратилган. Уларда инсоният тарихи, эришган ютуқ ва кашфиётлари, камчилик ва хатолари акс этган. Бундай асарлар, топилдиқлар маълум бир халққа ёки бир ҳудуддаги халқларга тегишли бўлиши билан бирга, бутун башариятнинг ҳам мулки ҳисобланади. Ана шундай ноёб асарлардан бири Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғот-ит турк" асари ҳисобланади. Унда XI асргача Марказий Осиёда яшаган аждодларимиз ҳаёти билан боғлиқ барча маълумотлар қамраб олинган, десак муболаға қилмаган бўламиз.

Девон қўлёзмаси 1913 йилда Истанбул шаҳридан топилган бўлиб, у Муҳаммад ибн Абу Бақр ибни Абулфатҳ Дамашқий томонидан 664 ҳижрий йилнинг 27 шовволи, яъни эрамизнинг 1266 йил 1 августида кўчириб тугатилган. Мазкур нусха ҳозирда Истанбулдаги Миллат кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланмоқда.

Ушбу қўлёзма асосида девоннинг биринчи (436 бет), иккинчи (294 бет) жилдлари ҳижрий 1333 (милодий 1915)

йилда, учинчи жилди (333 бет) эса ҳижрий 1335 (милодий 1917) йилда Истанбулда чоп этилган. Шундан кейин асар ҳақидаги дастлабки тадқиқотлар, девондаги айрим парчаларининг нашри, кейинчалик эса ўзбек, турк, уйғур, озарбайжон, қозоқ, инглиз, немис, хитой, рус ва форс тилларига қилинган таржималар юзага келди. Асардаги мақоллар татар, жой номлари билан боғлиқ қисмлари япон тилига, айрим парчалар эса туркман, қирғиз, қорақалпоқ тилларига ўгирилди.

Авалло шуни фахр билан айтиб ўтиш лозимки, уч нафар ўзбек олими девонни учта тилга таржима этган. Булар Холид Саид Хўжаев томонидан 1935-1937 йилларда озарбайжон тилига, Солиҳ Муталлибов томонидан 1960-1963 йилларда ўзбек тилига, Алийбег Рустамий томонидан рус тилига қилинган таржималардир. Бироқ Холид Саид Хўжаев 1937 йилда "халқ душмани" сифатида қамоққа олинishi муносабати билан унинг таржимаси чоп этилмади. 1970 йилларда эълон қилинган маълумотларга кўра, "Девон"нинг А.Рустамий томонидан амалга оширилган русча таржимаси 70-йилларнинг бошида тугатилган. Ҳатто, таниқли турколог А.Н.Кононов икки-уч йил ичида девоннинг русча таржимаси чоп этилиши ҳақида ёзган эди. Шунга қарамасдан ушбу таржима узоқ йиллар давомида нашр қилинмади.

А.Рустамий девонни Истанбулдаги Миллат кутубхонасида сақланаётган ягона қўлёзма микрофильми асосида таржима қилган. Шунингдек, таржима жараёнида Килисли Рифат нашридан, ўзбек тилидаги С.Муталлибов, турк тилидаги Бесим Аталай, немис тилидаги К.Брокелманн таржималаридан ҳам фойдаланилган. А.Рустамий К.Рифат томонидан тушириб қолдирилган сўзларни, баъзи сўзларнинг ўқилишида йўл қўйилган камчиликларни аниқлаган, С.Муталлибов, Бесим Аталай, К.Брокелманн таржималаридаги хатоликларни тўғрилаган.

А.Рустамий таржимасининг 1-жилди 2010 йилда Москвадаги "Восточная литература" нишриётида чоп

этилди. Уни И.В.Кормушин тахрир қилган. Ушбу нашрнинг 15-20-бетларида И.В.Кормушин томонидан ёзилган "Сўз боши" ва "Кириш" (21-52-бетлар) берилган.

"Муқаддима"да девон қўлёзмасининг топилиши, 1915-1917 йилларда Килисли Рифат томонидан чоп этилиши, К.Брокелманн, Б.Аталай ва С.Муталлибовларнинг таржималари, "Қадимги туркий сўзлар лугати"нинг нашр қилиниши ва бу ишлар девоннинг русча таржимасига туртки бўлганлиги ҳақида кенг маълумот берилган.

И.В. Кормушин русча таржиманинг амалга оширилиши, унинг иштирокчилари, таржима қўлёзмасининг қайта-қайта тахрир этилишига ҳам алоҳида тўхталган. Унинг ёзишича, собиқ иттифоқ Фанлар академияси девоннинг русча таржимасига раҳбарлик қилишни академик Андрей Николаевич Кононовга топширган. Шунингдек, тахрир ҳайъатига профессор Николай Александрович Баскаков, профессор Виктор Василевич Решетов, "Наука" нашриётининг тахририят мудирини Сергей Сергеевич Селникер, мазкур нашриёт тахрирчиси Евгений Александрович Поцелуевский киритилган. Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Миллат кутубхонасида сақланаётган девон қўлёзмасининг оқ-қора микрофилми асосида таржима қилиш таниқли ўзбек олими Алийбег Рустамийга топширилган. 1979 йилда таржима тугалланиб, "Наука" нашриётининг шарқ адабиётлари тахририятига чоп этиш учун топширилган. Таржима қўлёзмаси 1215 бет бўлиб, унинг бошида Алийбег Рустамий томонидан ёзилган "Таржимондан" деган маълумот, А.Н. Кононовнинг кириш мақоласи берилган. 1980 йилда Е.А. Поцелуевскийнинг қўлёзmani чоп этиш ҳақидаги ички тақризи олинган.

1980- йилларнинг бошида девоннинг уйғур ва инглиз тилларидаги таржималари нашр этилган. Луғатнинг инглиз тилидаги таржимасида олдинги нашрлардан фарқли ўлароқ, анчагина сўзларнинг ёзилишига тахрир киритилган. Шу боис асарнинг русча таржимаси қўлёзмасини инглиз тилидаги таржима билан со-

лиштириб чиқиш ва шу асосда таҳрир қилиш лозим бўлган. Бу иш И.В. Кормушин ва Е.А. Поцелуевскийга топширилиб, 1990 йилгача чўзилган. 1990-йиллардаги сиёсий ва иқтисодий жараёнлар девоннинг русча таржимаси чоп этилишини орқага сурган.

И.В.Кормушин "Кириш"да девоннинг ёзилиш сабаблари, Маҳмуд Кошғарий, унинг туғилиши ва дафн қилинган жойи тўғрисидаги фаразлар, Маҳмуд Кошғарийнинг келиб чиқиши ва туғилган санаси ҳақида, Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти, девоннинг ёзилиш босқичлари, девоннинг асл нусхаси ва кўчирилган нусха тақдири, "Маҳмуд Кошғарий асарининг характери", девонда тилларни қайд этиш принциплари каби масалалар ҳақида тўхталиб ўтган.

Девоннинг русча таржималари тарихини кузатадиган бўлсак, ҳозиргача бу борада анчагина ишлар амалга оширилганлигини кўриш мумкин. С.Е. Малов 1926 йилда девондаги шеърий парчалардан рус тилига таржима қилиб, ўзининг Тошкентда нашр этилган "Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем" номли мажмуасида чоп эттирган, "Памятники древнетюркской письменности" асарида эса девондан таржима қилинган парчаларга кўп жой ажратган, И.В. Стеблева девондаги шеърий асарлар танқидий матни билан бирга уларнинг таржимасини эълон қилган.

2005 йилда девоннинг рус тилидаги тўла таржимаси З.А.Авезова томонидан Алматида 1000 нусхада чоп этилган. 2006 йилда девонни озарбайжон тилига таржима қилган Рамиз Аскар ҳам русча таржимасини якунлаган. Мазкур таржималарнинг эришилган ютуқлари билан бирга, анчагина камчиликлари ҳам мавжудлиги мутахассислиар томонидан қайд этилган.

Шу маънода, Алийбег Рустамий томонидан амалга оширилган девон таржимасининг туркология марказларидан бири бўлган Москвада чоп этилиши ўзбек туркологиясининг халқаро миқёсидаги эътирофи ҳисобланади.

АЛИЙБЕГ РУСТАМИЙНИНГ ИЛМИЙ ИШЛАРИ ВА ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМАЛАРИ

Авторефератлар

1. Некоторые грамматические особенности языка "Махбуб ул-кулуб" Алишера Навои. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент. 1958.

2. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент. 1966. стр. 61.

Китоб ва рисодалар

3. Садриддин Айний. Танланган асарлар. 3 том. Тошкент. 1966.

4. Алишер Навои. Сочинение в 10-ти томах. Перевод на русский язык "Возлюбленного сердец". Ташкент. 1971. стр. 7-103.

5. Махмуд Замахшарий. Тошкент. 1971. 31 б.

6. Аруз ҳақида суҳбатлар. "Фан". Тошкент. 1972. 55 б.

7. Форсча-ўзбекча ўқув луғати. "Ўқитувчи" нашриёти. Тошкент. 1975. 94-200 б.

8. Қофия нима? "Фан". Тошкент. 1975. 38 б.

9. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976, 213 б.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Москва. I том. Изд-во "Русский язык". 1981. 437-491 с.

11. Атоуллоҳ Хусайний. Бадйоиъ ус-санойиъ. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. 398 б.

12. Форсча-ўзбекча ўқув лугати. Иккинчи нашри. "Ўқитувчи" нашриёти. Тошкент. 1983. (ҳаммуаллиф — Қ.Каримов ва З.Умаров).

13. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. "Фан" нашриёти. Тошкент. 1984. 160 б. (ҳаммуаллиф — Ф.Абдураҳмонов)

14. Сўз хусусида сўз. Тошкент. "Ёш гвардия" нашриёти. 1987. 155 б.

15. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. Тошкент, 1985.

16. Алишер Навоий. Арбаъийн. Навоий кутубхонаси. Тошкент, "Мерос". 1991. Сўзбоши муаллифи Асрор Самад. Нашрга тайёрловчилар Каримбек ва Саидбек Ҳасан. Шарҳловчи Алийбек Рустамий. 27 б. Шарҳ: 17-27-бетлар.

16. Хусайн Бойқаро. Рисола. Тошкент. "Шарқ". 1991. 24 б. (ҳаммуаллиф — Каримбек Ҳасан).

17. Шифо дуоси. Тошкент. "Фан", "Нур" ИИЧБ. 1992. 6 б.

18. Алишер Навоий. Сирожу-л-муслимийн. Тошкент. "Мерос"-"Нур". 1993. 110 с. (ҳаммуалиф — Ботирбек Ҳасан)

19. Фитрат. Ўзбек мумтоз мусиқаси ва унинг тарихи. Нашрга тайёрловчи К.Ҳасан. Шарҳловчи А.Рустамий. "Фан". 1993. 56 б.

20. "Бисмиллоҳ"нинг маъноси" Рисола-йи Ўлмасиййа. Тошкент. "Чўлпон". 1993. 28 б.

21. Сўз гавҳари. Биринчи дафтар. Тошкент. "Хазина". 43 б.

22. Нури Муҳаммадий ва Нурнома. Тошкент. Фафур Фулом номи Адабиёт ва санъат нашриёти "Рухафзо". 1996. 62 б. (ҳаммуаллифлар — Каримбек Ҳасан, Валийбек Рустамий)

23. Шаръий ва ношаръий фоллар. Тошкент. "Фан". 2003. 54 б. ("Meriyus" матбаа корхонасининг буюртмаси билан).

24. Адиблар одобидан адаблар. Тошкент. "Маънавият". 2003. 110 б.

25. Рустамий тафсири. Фотиҳа сураси. Тошкент. "Фан". 2004. 32 б.)"Veriyus" матбаа корхонасининг буюртмаси билан).

26. Маҳмуд Замахшарий. Тўплам. Alexical and grammatical studay of Mongolian and chagatay the Muqaddamat al-adab.. 2008. 165-182 с. (Япония)

27. Махмуд ал-Кашгарй. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов). Перевод с арабского А.Р.Рустамова под редакцией И.В. Кормушина. Том 1. Издательская фирма "Восточная литература" РАН, Москва. 2010. 461 с.

28. Ҳазрати Навоийнинг эътиқоди. "Extremum press". Тошкент. 2010.79 б.

29. Муҳокамат ул-лугатайн. Ўзбек адабиёти тарихи. II том, XV асрнинг 2-ярми. "Фан" нашриёти. Тошкент, 1977. 419-428 б. (ҳаммуаллиф – С.Фаниева)

30. Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. "Фан" нашриёти. Тошкент, 1978. 419-428 б. 1. Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий. 50-94 б. 2. Алишер Навоий. 115-258 б.

31. Рассуждения, притчи и рассказы из поэмы "Возлюбленный сердце". Суфии: восхождение притч и афоризмов. Москва "ЭКСМО". 2008. стр. 358-410. ("Маҳбуб ул-қулуб"нинг таржимаси).

32. Қадимги туркий тил. Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма. "Фан" нашриёти. Тошкент. 1982. 166 б. (ҳаммуаллиф – Ф. Абдурахмонов)

Мақолалар

"Ўзбек совет энциклопедияси"да

33. Жавҳарий. 4-том. 276.
34. Жамолиддин Туркий. 4 т. 295
35. Жамолиддин Имодий. 4 т 305-306.
36. Жамол Қарший, 4-том. 305.
37. Канз ул-канз. 5-том. 300.
38. Лақаб, эпитет. 6 т. 300
39. Лексикография. 6 т. 313.
40. Логик урғу. 6 т. 418.
41. Модал сўзлар. 7 т. 302
42. Морфология. 7 т 372-373.
43. Муаййид ул-фузало. 7 т 399.
44. Мустафо ибн Шамсиддин Ахтарий. 7 т. 448.
45. Сўз. 10 т. 472-473.
46. Такт. 10 т. 517-518
47. Тавил. 10 т. 498.
48. Тил. 11 т. 96-97.
49. Тилшунослик. 11 т 101-104.
50. Текстология. 11 т. 5-6.
51. Туркий тил. 11 т. 336.
52. Туркий. 11 т. 366-367.
53. Туркшунослик. 11 т 409-410.
54. Толий Иймоний Ҳиравий. 11 т. 177.

Илмий тўпламларда

55. Ўзбек тилидаги - *ки*, *ким* боғловчисининг синтактик вазифаси. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек тили масалалари. 1957. XI. Тошкент. 182-185 б.

56. Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" аса-ридаги баъзи бир эски ўзбек тилига хос хусусиятлар. Труды аспирантов САГУ. 1958. вып. 4. Тошкент. 243-252 с.

57. Форс тилида дасотир сўзлари. ТошДУ. Илмий ишлар. Шарқ филологияси масалалари. Янги серия. Тошкент. 1962. 214-чиқиши. 64-69 б.

58. Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асаридаги баъзи морфологик элементлар. Ученые записки ТашГПИИЯ. 1963. VIII. 219-249 с.

59. Рус ва ўзбек тилларидаги от категориясининг баъзи хусусиятлари. Учуные записки ТашГПИИЯ. 1963. VII. 277-308 с. (соавтор М.М. Мухамедова)

60. "Сабъаи сайёр" тилининг хусусиятлари. ТошДУ илмий асарлари. Шарқ филологияси масалалари. Тошкент. 1964. 240-чиқиши. 77-79 б.

61. Ҳолат категорияси. ТошДУ илмий асарлари. Шарқ филологияси масалалари. Тошкент. 1964. 240-чиқиши. 76-26 б.

62. Арабские формы множественного числа "Маҳбуб ул-қулуб" Алишера Навои. "Вопросы тюркологии". Ташкент. 1964. стр. 100-105.

63. Книга А.К.Боровкова "Бадаи ал-лугат" сочинение Тали Имани Гератского. Трудм ТашГУ. Вопросы восточной филологии. 1964. вып. 229.

64. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. Навоий ва адабий таъсир масалалари. "Фан" нашриёти. Тошкент. 1966.

65. Фонетические признаки грамматикализации и аффигирования слов в языках с фиксированным ударением. Тезисы VI-ой научной конференции профессорско-преподавательского состава РПИРЯиЛ, апрель, 1969. стр.43-44.

66. Виктор Васильевич Решетов. К 60-летию со дня рождения и 40-летию научно-педагогической и общественной деятельности. Ташкент. 1970. стр. 3-14. (соавтор - Л.В.Решетова)

67. Фонетическая природа долгих и удвоенных согласных. Тезисы докладов 7-ой научной конференции РПИРЯиЛ. Ташкент. 1970.

68. Виктор Васильевич Решетов. Лингвистический сборник. Изд-во "Фан". Ташкент. 1971. стр. 3-9. (Соавтор — Л.В.Решетова)

69. Некоторые падежною особенности языка Навои. Лингвистический сборник. Изд-во "Фан". Ташкент. 1971. стр. 42-46.

70. Ўзбек адабий тилининг илк даврига бир назар. Низомий номидаги давлат педагогика институти. Лингвистик тўплам. 113 т. Тошкент. 1973. 114-129.

71. Навоий ва ўзбек адабий тили. ТошДУ. Илмий асарлар. 1975. 475-чиқиши.

72. Махмуд Кашгарский о словах с звуковой оболочкой "qaq". К семидесятилетию академика. А.Н. Кононова. Изд-во "Наука" Ленинградского отд. Ленинград. 1976. стр. 146-147.

73. Фонетические признаки, сопутствующие грамматикализации и аффигирования слов в тюркских языках. Всесоюзная тюркологическая конференция. 27-29 сентябрь 1976 г. Секция №1. Советская тюркология и развитие тюркских язмокв в СССР. Тезисы докладов и сообщений. Изд-во "Наука". КазССР Алма-Ата. 1976. стр. 330-331.

74. Некоторме вопросы исторической фонетики узбекского языка. Всесоюзная тюркологическая конференция. Языкознание. Тезисы докладов и сообщений. Ташкент. "Фан". 1980. стр. 53.

75. Фонетические признаки грамматизации и аффигирования слов в тюркских языках. Проблемы современной тюркологии. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Алма-ата. 1980. стр. 174-175.

76. Навоий и тюркские диалекты. IX конференция по диалектологии тюркских языков. Тезисы докладов и сообщений. Уфа. Стр. 30.

77. Махмуд Кашгари. Дивану лугат ат-тюрк. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-

ХІХ вв. Ташкент. Изд-во "Фан" УзССР. 1988. Стр. 20-25.

78. Ўрта турк тилининг ёзув замини. УР маданияти жамғармаси. Ўрта турк тилини яратиш муаммолари. Илмий анжуман тезислари. Тошкент. 1993. 71 б.

79. Шарқ атамаларини тиклаш масаласи. ТошДШИ. Илмий анжуман материаллари. 27 декабрь, 1995. 33-34 с.

80. Замахшарий меросининг аҳамияти. ТошДШИ. Буюк аллома Замахшарий таваллудининг 920 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент. 1995. 2 б.

81. Амир Темур муваффақиятларининг маънавий омиллари. "Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни" мавзuidaги халқаро конференция тезислари. Т., "Ўзбекистон". 1996. 18 б.

82. Амир Темур зикр қилган бир байт тўғрисида. Амир Темур сабоқлари. Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси. Тошкент. Фафур Фулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 1999. 7-9 б; "Миллий тикланиш" газетаси. 23 март. 1999.

83. Бобур тақфир ҳақида. Миллий мафкура ва диний қадриятлар. Илмий-амалий анжуман тезислари. Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси. Имом ал-Бухорий кунлари. Тошкент. 2000. 22-23 б.

84. Ҳақиқат ва мажоз дар назми Шайх Саъдий ва Навоий. Шайх Саъдий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. "Ал-худо" "Минҳож". Техрон-Тошкент. 2004. 11-16 б.

85. Ҳақим Умар Хайём ижодининг таълимий аҳамияти. Умар Хайём Нишопурий — Шарқнинг буюк мутафаккири. Халқаро илмий анжуман материаллари. "Ал-худо", "Мовароуннаҳр". Техрон -Тошкент. 2004. 21-25 б.

86. Ҳурматли олиму муҳтарам муаллим. Академик Фанижон Абдурахмонов, олим ҳақида дўстлари ва шогирдларининг дил сўзлари. Тошкент. ТошДШИ. 2005. 8-10 б.

87. "Маснавийи маънавий"даги "най"у "найистон"га Жомийнинг шарҳи. Жалолиддин Румийнинг мангу маънавий меъроси. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг 800 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент. 2007. 13-15 б.

88. Мысли и афоризмы Суфии: восхождение притч и афоризмов. Москва "ЭКСМО". 2008. стр. 414-443.

89. Навоийнинг мавлиди тўғрисида. Туркшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. Тошкент. 2009. 26-42 б.

90. Ҳазрати Навоийнинг номлари. Шарқ мумтоз филологияси. Илк тўплам. Тошкент. 2009. 42-49 б.

91. Ўзбек илмининг улуғ ютуғи. Ўзбекистон шарқшунослик мактаби. Тошкент. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". 2009. 92-97 б.

92. Алишер Навоийнинг жаҳон тилшунослигидаги мавқеи. Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. Тошкент. 2011. 28-29 сентябрь. 143-144 б.

Илмий журналларда

93. Мумтоз асарларнинг пухта таҳлили учун. "Шарқ юлдузи". Тошкент. 1954. №2. 122-124 б.

94. Ўзбек мумтоз асарлари учун луғат. "Шарқ юлдузи". Тошкент. 1955. №7.

95. "Маҳбуб ул-қулуб"даги баъзи сўз ясовчи аффикслар. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1958. №12. Тошкент 59-62 б..

96. Навоий тилида "у" боғловчисининг ишлатилиши. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1959. №1. Тош. 40-42 б.

97. "Каф" сўзи ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1961. №2. Тошкент. 45-46 б.

98. Навоий "Баҳромнома" сининг номи ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1961. №3. Тошкент. 55-56 б.

99. Навоий асарлари муқаддимаси тилининг бир хусусияти ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1961. №4. Тошкент. 55-62 б.

100. XV аср ўзбек тилининг вокализми. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1962. №6. Тошкент. 66-68 б.

101. Алишер Навоийнинг тил ва услуби. "Совет мактаби". 1966. №8. 15-20 б.

102. Навоий тилида замону макон келишиклари. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1966. №3. 29-34 б.

103. Роль родного языка в обучении русскому языку. "Русский язык и литература в узбекской школе". 1966. №2. стр. 80-81. (Соавтор — М.М. Мухамедова.)

104. Навоий тилида бош келишик. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари". 1967.

105. Ҳабибий шеърларининг вазни. Адабий мерос. №2 Ташкент 1971. 226-223 б.

106. О переводе "Дивану лугатит-турк" Махмуда Кашгари на русский язык. "Советская тюркология", 1972. №1. Баку, стр. 129-139.

107. "Гулу Наврўз"нинг муаллифи тўғрисида. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1972. №3. Тошкент. 38-41 б.

108. Айюб Гулямович Гулямов. К 60-летию со дня рождения. "Советская тюркология", 1975. №1. Баку. Стр. 118-119.

109. Фанижон Абдураҳмонов. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1975. №6. Тошкент. 56-58 б.

110. Қофия структурасига оид бир назария ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти". Тошкент. 1976. №3. 44-50 б.

111. Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида. Адабий мерос. Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи. 1976. 39-42 б.

112. Навоий тилидаги бир сўз ҳақида. Адабий мерос. Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи. 1976. №6. 131-133 б.

113. Бир ғазал тарихи. Адабий мерос. Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи. 1978. №10. 49-52 б.

114. Унгин битиги. Тошкент. Адабий мерос. 1978. №12. 44-65 б.

115. Навоий коинот ва инсон ҳақида. "Шарқ юлдузи". 1979. 221-224 б.

116. Навоий фаолиятдан бир лавҳа. "Шарқ юлдузи". 1982. 201-203 б.

117. "Ҳайрат ул-аброр"даги биринчи сарлавҳанинг шарҳи. "Шарқ юлдузи". Тошкент. 1984. №11. 135-138 б.

118. Абдугани Алиев. "Советская тюркология". Баку. 1985.

119. Маънавий хазина. "Гулхан". 1985. №12. 18-19 б.

120. Гани Абдурахманов. К шестидесятилетию со дня рождения. "Советская тюркология". 1985 №6. стр. 96-97.

121. Бир шаклга эга икки элементнинг талаффузи ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти". Тошкент. 1986. №1. 9-11 б.

122. Биринчи ғазал шарҳи. Навоийнинг биринчи ғазали шарҳи. "Шарқ юлдузи". Тошкент. 1987. №2. 176-179 б.

123. Али бобо ўғитлари. Биринчи сабоқ. "Гулхан". 1987. №9. 19 б.

124. Али бобо ўғитлари. Иккинчи сабоқ. "Гулхан". 1987. №12. 26 б.

125. Узбекский перевод двух притчов Джалалиддина Руми. 1987.

126. Навоийхонлик. Биринчи мажлис. "Ёш куч". 1987. 26-27 б.
127. Навоийхонлик. Иккинчи мажлис. "Ёш куч". 1988. 22-23 б.
128. Али бобо ўғитлари. Учтинчи сабоқ. "Гулхан". 1988. №2. 21 б.
129. Навоийхонлик. Мустазод. "Шарқ юлдузи". №4. 1988. 172-175 б.
130. Али бобо ўғитлари. Тўртинчи сабоқ. "Гулхан". 1988. №4.
131. Али бобо ўғитлари. Бешинчи сабоқ. "Гулхан". 1988. №6. 23 б.
132. Дўстликнинг кўҳна сирлари. "Ёшлик". №7. 58-59 б.
133. Болаликнинг ҳар бир дақиқаси. "Гулхан". №7. 26 б.
134. Фазал. "Шарқ юлдузи". №2. 1989. 194-196 б.
135. Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. "Гулистон". 1989. №8. 10-11 б.
136. Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. "Гулистон". 1989. №10. 4 б.
137. Тараққиёт зид фикрларнинг тўқнашувида. "Шарқ юлдузи". 1990. №3. 162-163 б.
138. Навоийнинг қоракўзи ким? "Мулоқот". 1991. №9. 32-35 б.
139. Тил истиқлоли. "Сирли олам" журнали. Биринчи мақола-1993. №1. 5-6 б; Иккинчи мақола-1993. №3. 6-7 б; Учтинчи мақола - 1993. №8. 6-7 б
140. Али бобо мактаби. "Ёш куч". Илк сабоқ. 1993. №4-5. 8-9 б; Иккинчи сабоқ. 1993. 8-9 б.
141. Аруз очқичи. Адабиёт кўзгуси. Навоий номи адабиёт музейи. Тўплам. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995. 130-135 б.
142. Темурийлар даврида тил ва адабиёт. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тошкент. №7-10. 1996. 109-115 б.
143. Фозиллар фазлидан фазилатлар. "Соғлом авлод учун". 1998. №10-11. 38-39 б.

144. Мирзо Ғолиб. Меҳри Нимрӯз. "Жаҳон адабиёти". Апрель, 2005. 145-149 б. (Форсчадан шарҳли таржима)

145. Тилимиз ўзлашма сўзларга муҳтожми? Жаннатмакон. 2009, октябрь сони. 17 б.

146. Ёзма мерос матнига доир баъзи масалалар. Шарқшунослик. 2009. 14-сон. 6-11 б..

147. Ҳазрати Навоийнинг эътиқоди. Ҳидоят. 2010. №7. 31 б

148. Ҳазратнинг диёнати. Имом ал-Бухорий сабоклари. 2011. 1-сон. 8-9 б.

Газеталарда

149. Адабий асар тилини таҳлил қилишдаги бир камчилик ҳақида. "Ўзбекистон маданияти". 1956 йил 2 июнь.

150. Поэтик маҳорат учун. "Ўзбекистон маданияти". 1956 йил 21 июнь.

151. Изофалар имлоси. Ўқитувчилар газетаси. 1977 йил 30 январь.

152. Матнчилигимиздаги нуқсонлар. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 3 сентябрь 1982, 10 сентябрь.

153. Текстология бўйича баъзи изоҳлар. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1983, 1 январь.

154. Нутқ одоби сабоқлари. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 19 август 1983, 26 август 1983, 2 сентябрь 1983.

155. Муҳаббат рамзи. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1984, 30 август.

156. "Хамса" ва ўзбек адабий тили. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1986. Қайта қуриш ва навоийхонлик. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 20 февраль 1987.

157. Саодат калити. "Тошкент оқшоми". 1987. 24 октябрь.

158. Қачество учебников вызывает тревогу. "Учитель Узбекистана" 13 февраля 1988.

159. Дарсликлардаги нуқсонлар. "Ўқитувчилар газетаси" 13 февраль 1988.

160. Тинчлигимиз ва тилимиз. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1988, 2 декабрь.

161. Принципиал қоидалар керак. "Ўқитувчилар газетаси". 1988, 21 май.

162. Изучаем узбекский язык. Уроки 1-7. "Вечерний Ташкент". От 6, 13, 20, 27 января, 3, 10, 17 февраля 1989.

163. Рус тилини ўрганамиз. 1, 7, 9 дарслар. "Тошкент оқшоми". 1989, 21 март.

164. Қомусчилигимизга оид муҳим бир масала. "Ўқитувчилар газетаси". 1989. 9 август.

165. Қонун аниқ, мухтасар ва жомий бўлмоғи зарур. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1989, 18 август.

166. Буюк қалб сабоқлари. "Совет Ўзбекистони". 1990, 9 февраль.

167. Салоҳият маъно аҳлида. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1990, 20 март.

168. Закийлар маҳфили – мантиқ машъали. "Совет Ўзбекистони". 1990, 14 июнь.

169. Закийлар маҳфили - Салом одоби. "Совет Ўзбекистони". 1990, 9 август.

170. Закийлар маҳфили - Бир сўзда турли маъно. "Совет Ўзбекистони". 1990, 18 сентябрь.

171. Закийлар маҳфили - ҳунар ва санъат. Газета "Совет Ўзбекистони". 16декабрь 1990.

172. Навоий ва она тилимиз. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1991, 8 февраль.

173. Ўқитувчилар даврасида. "Ўқитувчилар газетаси": Биринчи суҳбат - 30 май. 1991; Иккинчи суҳбат - 13 июнь 1991; Учинчи суҳбат - 22 июнь 1991; "Маърифат" газетаси: Тўртинчи суҳбат - 4 июль

1991; Бешинчи суҳбат - 18 июль 1991; Олтинчи суҳбат - 25 июль 1991; Еттинчи суҳбат - 10 сентябрь 1991; Саккизинчи суҳбат - 19 сентябрь 1991; Тўққизинчи суҳбат - 14 ноябрь 1991; Ўнинчи суҳбат-21 ноябрь 1991.

174. Паспорт матни. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1992, 23 октябрь.

175. Амир Темур ва Ойбек. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1993, 1 октябрь.

176. Баҳор тақвими. "Миллий тикланиш". 1997, 11 март..

177. Ёз тақвими. "Миллий тикланиш". 1997, 27 май.

178. Куз тақвими. "Миллий тикланиш". 1997, 9-16 сентябрь.

179. Қиш тақвими. "Миллий тикланиш". 1997, 9-16 декабрь.

180. 1377 ҳижрийи шамсийнинг баҳор, ёз, куз ва қиш тақвимлари. "Миллий тикланиш". 1998.

181. 1378 шамсий ҳижрийнинг баҳор, ёз, куз ва қиш тақвимлари. "Миллий тикланиш". 1998.

182. 1379 шамсий ҳижрийнинг баҳор, ёз, куз ва қиш тақвимлари. "Миллий тикланиш". 2000.

183. Сўз гавҳари. "Басмала", "тил", "адаб", "одоб" сўзлари. "Нур". 2002, 9 май.

184. Сўз гавҳари. "Бадий ёшлар", "спорт", "маърифат" сўзлари. "Нур". 2002, 16 май.

Ўқув дастурлари

185. Программа по курсу "Введение в языковедение" для факультета русского языка в национальной школе. МВиССО УзССР Учебно-методический кабинет. Ташкент. 1973. стр.8.

186. Типологические особенности узбекского языка. ТашГУ, факультет повышения квалификации. Программа. Специальность: "Узбекский язык", Ташкент. 1976. стр. 14-16.

187. Проблема антология языка. ТашГУ, факультет повышения квалификации. Программа. Специальность: "Узбекский язык", Ташкент. 1976. стр. 14-15.

188. Программа по курсу "Введение в языкознание" для филологических факультетов педвузов Узбекистана. Минпрос УзССР, Республиканский метод кабинет по высшему и среднему образованию. Ташкент. 1980. 13 стр. (Соавтор - А.Шерматов.)

189. Программа по курсу "Общее языкознание" по специальности 2102. "Узбекский язык и литература" педагогических институтов. Минпрос. УзССР. Республиканский методкабинет по высшему и среднему специальному образованию. Ташкент. 1984. стр. 8.

190. Умумий тилшунослик. Намунавий дастур. Билим соҳаси 02 Гуманитар фанлар. Бакалаврият йўналиши В 020500. Тошкент. ТошДШИ. 1998. 11 б.

191. Турк тили лексикологияси. Намунавий дастур. Тошкент. ТошДШИ. 1998. 11 б.

192. Турк тилнинг назарий грамматикаси. Намунавий дастур. Тошкент. ТошДШИ. 1998. 11 б.

193. Теоретическая грамматика турецкого языка. Учебная программа. Ташкент. ТашГИВ. 1999. 5 б.

194. Турк тили лексикологияси (ўқув дастури). Туркиёт кафедрасининг йўриғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. Тошкент. ТошДШИ. 2008. 62-64 с.

195. Турк тилининг назарий грамматикаси (ўқув дастури). Туркиёт кафедрасининг йўриғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. Тошкент. ТошДШИ. 2008. 66-69 б.

196. Асосий хорижий турк тилининг долзарб муаммолари (ўқув дастури). Туркиёт кафедрасининг йўриғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. ТошДШИ. 2008. 97-100 б.

197. Турк тили лексикологияси масалалари (ўқув дастури). Туркиёт кафедрасининг йўриғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. Тошкент. ТошДШИ. 2008. 151-153 б.

198. Усмонли турк тили (ўқув дастури). Туркиёт кафедрасининг йўриғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. Тошкент. ТошДШИ. 2008. 141-142 б.

МУНДАРИЖА

Алийбег Рустамийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти.....3

ОДАМИЙЛИК ФАЗИЛАТЛАРИ.....5

Саидбек Ҳасан. Қутлуғ онлар хотираси.....6

Асрор Самад. Сўнгги дарвеш.....25

Ҳамиджон Ҳомидий. Кенглик ёхуд Алийбег Рустамий ҳақида уч ҳикоят.....44

Наим Каримов. Ҳақиқий олим ва инсон.....48

Ёқубжон Исҳоқов. Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.....59

Ҳасан Қудратуллаев. Камтарликка барчага ибрат эди.....58

Насимхон Раҳмонов. Камтарлик касби.....62

ОЛИМЛИК ХИСЛАТЛАРИ.....66

Азизхон Қажумов. Янгийўлдан чиққан улкан олим.....67

Ғанижон Абдураҳмонов. Мурувватли, саҳоватли..71

Тўра Мирзаев. Ўтик ва етук.....74

Абдулла Аъзам. Хизр чашмаси.....76

Суйима Ғаниева Сўзи таҳсинга ҳамроҳ олим.....81

Аҳаджон Ҳасанов. Ёдимдан ўчмас ёрқин сиймо...85

Абдураҳим Маннонов. Улуғ аллома ва моҳир педагог.....89

Отаназар Матёқубов. Устоз сабоқлари.....91

Иброҳим Ҳаққул. Сўнмас заковат.....103

Нажмиддин Низомиддинов. Одам борки.....105

Ҳамидулла Болтабоев. Академик Алийбег Рустамий мактаби.....107

Убайдулла Уватов. Устоз ҳақида сўз.....	110
Наримон Ҳотамов. Зукколик.....	114
Ҳомиджон Мамадов Олимлик ва одамийлик фа- зилатлари.....	117
Маҳмуджон Нурматов. Устознома.....	122
Қосимжон Содиқов. Икки асар тўғрисида икки оғиз сўз.....	130
Зоҳиджон Исломов. Чин мураббий.....	133
Аҳмаджон Қуронбеков. Замонамиз алломаси.....	135
Эргаш Умаров. Ўзбекистонда рунология фанига асос солган олим.....	141
Ҳабибуллоҳ Қосимов. Машҳур ва ҳозиржавоб.....	146
Омонулла Мадаев. Атоқли олим.....	147
Маҳкам Маҳмудов. Мумтоз поэтика гадқикот- чиси.....	149
Турғун Қодиров. Ўта ноёб хотира эгаси.....	154
Холназар Ўролов. Илм тимсоли.....	155
Ҳамидуллоҳ Усмонов. Бегубор устоз эдилар.....	158
Сирожиддин Аҳмедов. Замонамиз алломаси.....	159
Зокиржон Орипов. Бардавом савоблар.....	160
Анвар Абдураҳмонов. Комил инсон.....	164
Жумали Шабанов. Билими дарё устоз.....	170
Қудратулла Омонов. Чин увайс.....	172
Марямхон Эшмуҳамедова. Тавозуъ ҳалқни киши муҳаббатиға шефта қилур.....	175
Лола Аминова. Яхшилик йилиниб ямаган устоз.....	177
Жалолиддин Жўраев. Ўзбек туркологларининг жа- лқаро миқёсдаги эътирофи.....	179
Урфон Отажон. Устозга эътиром.....	182
Жўра Худойбергандов. Фахрия.....	187
<i>Алийбег Ҳустамийнинг чоп эттирилган килиб кил- лари ва ўқув-услугий қўлланмалари.....</i>	<i>189</i>

Адабий-маърифий нашр

Алийбеғ Рустамий

ХОТИРАСИ

*ОДАМИЙЛИК ВА
ОЛИМЛИК ФАЗИЛАТЛАРИ
МУЖАССАМ ИНСОН*

Нашриёт муҳаррири

Аброр Абдусамедов

Рассом

Уйғун Солиҳов

Саҳифаловчи

Алишер Султонов

Мусаҳҳиҳа

Хулқар Содиқова

~~“Adabiyot ushqinlari” нашриёти / Нашриёт лицензияси А1 №239-2013, 4.07.~~

~~Манзил: 1027 Тошкент, Ўкчи кўчаси, 109.~~

~~Тел: 244-28-84~~

Босишга рухсат этилди 28.03.2014. Қоғоз ҳажми 108x84/16. TimesUz гарнитураси. Оқ қоғозга офсет усулида босилди. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 7,7, Босма тобоғи 7. Буюртма №20. Адади 500 нусха. Баҳоси келишув асосида.

"Adad plus" масъулияти чекланган жамият босмахонасида чоп этилди. Манзил: Тошкент-97, Бунёдкор кўчаси, 28. Тел: 276-89-09